

ՍՈՒՐԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱ

ԱՆՑՅԱԼԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ-2002

ՍՈՒՐԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱ

ԱՆՑՅԱԼԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ – 2002

Հրատարակվում է ԵՐՊՏԻ
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Մասնագետ խմբագիր՝
տնտեսագիտության դոկտոր,
պրոֆեսոր Լ. Զ. ԱՆԱՆՅԱՆ

Գրախոսներ՝
տնտեսագիտության թեկնածու,
դոցենտ Հ.Պ. ՖԱՀՐԱԴՅԱՆ,
գյուղատնտեսական գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ Ա. Ի. ԶԱՓԱՐԻԶԵ

Հրատարակվում է
հեղինակի միջոցներով:
Հրատարակչական գրիֆը տրամադրվել է
առանց խմբագրական միջամտության

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Ս.Ա.

Գ 479 **ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱ. ԱՆՑՅԱԼԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱՆ**
Եր.:Տնտեսագետ, 2002. 177 էջ

Գյուղատնտեսական կոոպերացիան անցել է զարգացման բավա-
կանին բարդ ուղի: Կուտակվել է այդ բնագավառի գործունեության
կազմակերպման և սկզբունքների հարուստ փորձ:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի զարգացումը այն առանց-
քային ուղիներից մեկն է, որը կարող է նպաստել մեր հանրապետության
գյուղատնտեսական արտադրության ապրանքայնության բարձրացմանը,
գյուղացիական տնտեսությունների ամրապնդմանն ու խոշորացմանը:

Սույն աշխատանքում փորձ է արվել ներկայացնել գյու-
ղատնտեսական կոոպերացիայի ավելի քան հարյուրամյա պատմությունը,
զարգացման փուլերը, վերլուծել ինչպես զարգացած, այնպես էլ
զարգացող երկրների փորձը:

Գիրքը կարող է օգտակար լինել ինչպես տնտեսագետների,
այնպես էլ գյուղատնտեսության ոլորտի գործնական աշխատողների
համար:

Գ 3701000000 2002
719(01)-2002

ԳՄԴ 4

© Գևորգյան Սուրեն Այվազի, 2002

ISBN 99930-77-03-8

© «Տնտեսագետ» հրատարակչություն, 2002

Ամհատական սեփականատեր-արտադրողի /հատկապես
մանր և միջին/, հնարավորություններն արդյունավետությամբ
իրացվում են առավել միացյալ գործունեության տարբեր ձևերի
պայմաններում: Նման յուրահատուկ ձև է կոոպերացիան, որը
հնարավորություն է տալիս անհատ արտադրողին առավելագույն
չափով օգտագործել իր ռեսուրսները և ստանալ լրացուցիչ
եկամուտ վերարտադրության գործընթացի տարբեր փուլերում
իրականացվող գործողությունների ժամանակ:

Կոոպերացիայի համակարգում առանձնահատուկ տեղ է
գրավում գյուղատնտեսական կոոպերացիան, որի սկզբունքների
հետևողական օգտագործումը կարող է կարևոր դեր խաղալ ներկա
ազրարային ճգնաժամի հաղթահարման և հանրապետության
գյուղատնտեսության հետագա զարգացման գործում:

Սկզբնական կոոպերատիվները, ինչպես նաև տարբեր
տիպի կոոպերատիվ միավորումները /ֆիզիկական և իրավաբա-
նական անձանց միջև/, տարբեր տիպի ֆորմալ և ոչ ֆորմալ
կոոպերատիվ կապերը ակտիվորեն համախմբում են կոոպերա-
ցիայի մասնակիցների ներքին ռեզերվները՝ իրենց գործունեության
ընթացքում հասնելու առավելագույն արդյունքի:

Ընդ որում պետք է նկատի ունենալ, որ կոոպերացման
սոցիալական բազան ապապետականացման և սեփականաշնորհ-
ման գործընթացում, ազրարային արտադրության մեջ իրակա-
նացվող փորձարկումներում սկզբունքորեն տարբերվում է
գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ստեղծման և զարգացման
դասական սխեմայից: Դրանից հետևում է, որ անհրաժեշտ է
նորովի, նոր մտածողությամբ դիտարկել կոոպերացիայի
տեսությունը և կիրառել ոչ դասական մեթոդաբանական մոտեցում-
ներ ու քննադատորեն մոտենալ որոշ «հնացած» դասական
տեսակետներին: Այլ խոսքով, կոոպերացիայի տեսությունը պետք է
ազատվի հնացած հայացքներից, որը ծնել է կեղծ սոցիալական
ուղղվածություն, արմատապես խեղաթյուրել է կոոպերացիայի
գաղափարը և կոոպերացման ձևի գործունեության սկզբունքային
հիմունքները:

Այդ նախկին ուղղվածության նվիրվածությունը կոլեկտիվ
սեփականությանը դեռևս շատ մեծ է և իրական կոոպերացիայի
վերածնման համար բավականին վտանգավոր:

Պատմական տեսանկյունով դիտարկվող և ժամանակի ու
տարածության մոտեցմամբ տարբերակվող միջազգային

ծեռքբերումները կոոպերացման ոլորտում տալիս են լուրջ կոլմնորոշում Հայաստանի Հանրապետությունում գյուղատնտեսական կոոպերացիայի վերականգման և զարգացման, տարբեր տիպի կոոպերատիվների, միավորումների, միությունների կազմակերպատնտեսական ձևերի և գործունեության մեխանիզմների որոշման ուղղությամբ: Միաժամանակ միջազգային փորձը ներկայացնում է ոչ պակաս արժեքավոր նյութ տնտեսական եզրահանգումների, գիտական հիմնադրույթների ձևավորման, ինչպես նաև անցման ժամանակահատվածում գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ժամանակակից պետական քաղաքականության մշակման և օրենսդրական համապատասխան դաշտի ձևավորման համար: Իսկ դա էլ իր հերթին հնարավորություն կտա հեռանկարում գիտականորեն ավելի հիմնավորել կոոպերացիայի զարգացումը, որոշել կոոպերատիվների իրական տեղը և դերը Հայաստանի նոր ագրարային կառուցվածքում:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի զարգացման պատմությունը և առանձնահատկությունները

1.1 Տնտեսական գործունեության կոոպերատիվ ձևի առաջացման պատմական անհրաժեշտությունը

Կոոպերատիվ շարժման և կոոպերատիվ բիզնեսի գիտական հիմունքները ստեղծվել և զարգացել են տարբեր երկրների պրակտիկ կոոպերատորների և գիտնականների մի քանի սերունդների կողմից: Նրանց մեծ մասի անունները, հատկապես հիմնադիրներինը և կոոպերացիայի տեսության տարածողներինը քաջ հայտնի են՝ Ֆ. Օուեն, Շ. Ֆուրյե, Ֆ. Ռայֆազեն, Ն. Չերնիշևսկի, Մ. Տուգան-Բարանովսկի և այլն:

Կոոպերացիայի տեսության և կամակերպչական սկզբունքների մշակման գործում XX դարի սկզբներին մեծ ներդրում են կատարել ռուս գիտնականներ Ա. Անցիֆերովը, Ա. Վասիլչիկովը, Ն. Գիբերը, Ն. Կրիլովը, Ա. Մերկուլովը, Ս. Մասլովը, Կ. Պաժիտնովը, Ն. Պոպովը, Լ. Խինչուկը, Ա. Չուպրովը և այլք:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի գիտական հիմունքներին են նվիրված Ա. Չայանովի, Ն. Կոնդրատևի, Ն. Ռիբնիկովի, Ա. Չելինցևի աշխատությունները, որոնք լայն միջազգային ճանաչում և կիրառում են ստացել աշխարհի շատ երկրների ագրարային ոլորտում: Այս աշխատանքները Ռուսաստանը վեր են ածել կոոպերացիայի գիտության համաշխարհային ճանաչված կենտրոնի, որի հետագա զարգացումը, ցավոք, կանգ առավ գյուղում հայտնի կոլեկտիվացման հետևանքով, որի ժամանակ քանդվեցին կոոպերացիայի գիտական ինստիտուտները, հետագայում ֆիզիկապես ոչնչացվեցին հայտնի գիտնականներից և պրակտիկ աշխատողներից շատերը:

Ուրախությամբ պետք է նշել, որ կոոպերացիայի զարգացման թե տնտեսական, թե պրակտիկ խնդիրների հարցում հսկայական է հայազգի Վահան Տոտոմյանցի ներդրումը, որը համարվում է XX դարի առաջին կեսերի համաշխարհային կոոպերացիայի տեսության հիմնադիրներից մեկը:

Կոոպերացիան ընկած է բոլոր հասարակական կարգերի հիմքում: Այն ընդգրկում է ոչ միայն ֆիզիկական անձանց կամավոր միավորման սկզբնական կոոպերատիվների ձևը, որոնց թվաքանակը ժամանակակից աշխարհում հասնում է շուրջ 700 մլն մարդու¹, այլ նաև իրավաբանական անձանց, էկոնոմիկայի տարբեր հատվածների ձեռնարկությունները, միջտնտեսային հիմունքներով իրականացվող այս կամ այն համատեղ գործունեությունը:

Այս տեսանկյունով կոոպերատիվ շարժմանը մասնակցում է, եթե ոչ աշխարհի ողջ բնակչությունը, ապա նրա գերակշիռ մասը: Եվրոպայի տնտեսական համագործակցության անդամ երկրներում միայն տարբեր տեսակի սկզբնական կոոպերատիվներում ընդգրկված է ինքնագործ բնակչության 46%-ը, Սկանդինավյան երկրներում ավելի քան 50%-ը:

Իսկ ամենաընդհանուր տեսքով կոոպերացիան իր մեջ ընդգրկել է իրավաբանական և ֆիզիկական անձանց ողջ միագումարը, որոնք կամավոր հիմունքներով միավորվում են իրենց գործարար նպատակների, տնտեսական շահերի իրականացման համար, միաժամանակ այն ծառայեցնելով նաև ընդհանուր նպատակներին:

Ֆիզիկական անձանց կոոպերատիվները, որպես կանոն, իրենցից ներկայացնում են կազմակերպորեն ձևավորված անհատ սեփականատերերի ասոցիացիա, ժամանակավոր կամ մշտական հիմունքներով համատեղ օգտագործելով իրենց պատկանող արտադրության միջոցները և աշխատանքը անձնական շահերի և ընդհանուր նպատակների ձեռք բերման համար:

Կոոպերացիայի հասկացությունից ոչ միայն առաջնայնության, այլ նաև ընդհանրապես անձնական շահի բացառումը սկզբունքային մեթոդոլոգիական թերություն է, բացթողում կոոպերացիայի էության, խթանների, շահերի տեսանկյունից: Դա լիովին վերաբերում է կոոպերացիայի տեսությանը ընդհանրապես, և նրա անցման ժամանակաշրջանին հատկապես:

Կոոպերատիվը կենդանի, մշտապես զարգացող հասարակական օրգանիզմ է: Նրա բովանդակությունը, ֆունկցիան, գործունեության մեխանիզմը ելակետային պարզ ձևից առավել կատարյալին, նյութական արտադրության որակապես նոր

¹ Դա մոտավորապես երկրագնդի բնակչության շուրջ 12% է կազմում: Իսկ եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր կոոպերատորի ընտանիքը բաղկացած է միջինը չորս մարդուց, ապա ստացվում է, որ նրանց ծառայությունից օգտվում են աշխարհի բնակչության շուրջ 40%-ը:

վիճակին և մակարդակին անցնելիս մշտապես փոփոխվում են: Եթե, օրինակ, կոոպերատիվ շարժման սկզբում նրանք միավորվում էին, որպեսզի յուրաքանչյուրը և բոլորը միասին կարողանային գոյատևել, ապա շուկայական էկոնոմիկայի պայմաններում կոոպերատիվների գործունեությունը ընդունում է բիզնեսի ձև, սկսում է կրել էլ ավելի ձեռնարկչության, ձեռնարկատիրության բնույթ:

Ընդհանուր «շահ» կամ «պահանջարկի բավարարում» նպատակը փոխակերպվում, ձևափոխվում է իսկական տնտեսական շահի, անմիջականորեն շուկայական տնտեսությունում կրելով առավելագույն շահույթի ստացման նպատակ:

Հակառակ դեպքում կոոպերատիվները չեն ներդաշնակվի, ներգրավվի շուկայական մրցապայքարի մեջ, ավելին, դա նշանակում է, որ ընդհանրապես չեն մտնի շուկայական հարաբերություններ:

Սոցիալ-տնտեսական զարգացման ժամանակակից փուլը, շուկայական տնտեսությանն անցման հետ զուգընթաց, բնութագրվում է նաև նրա հետ լիովին փոխակերպված կոոպերացիայի վերածնմամբ և զարգացմամբ: Սակայն այդ գործընթացը սկզբունքորեն և որակապես տարբերվում է նոր տնտեսական քաղաքականության /ԽՍՀՄ/ ժամանակահատվածի գյուղատնտեսական կոոպերացիայի վերածնունդից, որը իրականացվել էր լենինյան հայտնի հողվածների ընդհանուր դրույթների հիման վրա:

Կոոպերացիայի ներկայիս պրակտիկական բոլորովին էլ առաջ չի անցել տեսական ուսումնասիրություններից: Իսկ առանց տեսության և պրակտիկայի փոխկապակցված գործունեության կոոպերատիվ շարժումը չի կարող բնականոն առաջ ընթանալ, քանի որ տեսությունը առանց գործնական վերլուծության կամ «առանց փաստերի կարող է լինել դատարկ, փաստերը առանց տեսության կլինեն անիմաստ»²: Առավել ճիշտ ձևակերպում այստեղ դժվար է գտնել:

Ներկայիս անցման ժամանակահատվածի առանձնահատկություններից մեկը վարչական մեթոդներից շուկայական էկոնոմիկայի մրցակցային, գործարարության պայմաններում դա կոոպերացիայի այնպիսի զարգացումն է, որը անմիջականորեն բնութագրում է արտադրական դեմոկրատիայի իրական զարգացումը, կոոպերատիվի անդամների սեփականության իրավունքը, նրանց տնտեսական ազատությունը ինչպես կոոպերատիվին անդամակցելու, այնպես էլ դուրս գալու ժամանակ: Իրականում կոոպերացիայի վերածնման գործընթացները պրակտիկայում

² Маккондл К., Брю С. Экономикс. М.: Республика, 1992. Т. 1, с. 21

ընթանում են դանդաղ, հիվանդագին և հակասական: Դրանք առանձնապես վառ են արտահայտվում գյուղատնտեսական կոոպերացիայում:

Տնտեսական գործունեությունում կոոպերատիվ սկզբունքների լայն օգտագործմանը խոչընդոտող պատճառների շարքում /ապա-պետականացված, հանրայնացված ձևերում տնտեսավարման հին մեթոդների իներցիան, կոոպերացիայի օրենսդրության ոչ լիովին մշակվածությունը և այլն/ առավել էական է կոոպերացիայի հիմնադրույթի անձնությունը, ոչ հստակ լինելը: Նկատվում են կոոպերացիայի հասկացության փոխժխտող մոտեցումներ, ինչպես նաև հակասություններ կան ագրարային հատվածի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքում նրա դերի և տեղի հարցում:

Առաջ է քաշվում այլ հարցադրում ևս: Հանդիսանում է արդյո՞ք կոոպերացիայի վերածնունդը հանրայնացման և կորցրած տնտեսական ազատության արտացոլումը, թե՞ հակառակը, ապագայ-նացում, ապակոլեկտիվացում կարելի է համարել կոլտնտեսությունը կոոպերատիվ, թե տնտեսավարման հանրայնացման ձև, որի անդամները զրկված են սեփականության իրավունքից: Ներհատուկ է արդյո՞ք կոոպերատիվներին գործազրկությունը, շահութաբեր աշխատանքը, գյուղատնտեսական կոոպերացիան հանգեցնում է ֆերմերային տնտեսության և այլ առանցքային հարցադրումներ, կապված խնդրի տարբեր տեսանկյուններին, առանձնապես գյուղատնտեսության մեջ արտադրական կոոպերացիային, որոնց միանշանակ պատասխանը և մոտեցումը դեռևս չկա:

Նշենք, որ ժամանակի փորձությանը դիմացել և դիմանում են այն գիտական տեսակետները և գործնական մոտեցումները կապված կոոպերատիվ գործունեության զարգացման հետ, որոնք ելնում են ընդհանուր հիմնարար նախադրյալների ճանաչումից, նպատակներից և սկզբունքներից, կոոպերատիվներում անձնական շահագրգռվածությունից, կամավորությունից, սուբյեկտ-սեփականատերի ինքնուրույնությունից, ինքնակառավարման հիման վրա նրա գործունեությունից, կոոպերատիվների անդամների արտադրական գործունեության ազատ ընտրությունից և տնտեսական գործունեության բոլոր մնացած ոլորտներից, ընդհուպ իրացումը: Կոոպերացիայի բաժանումը կապիտալիստականի և սոցիալիստականի, կամ կոոպերատիվների բարձր կամ ցածր ձևերի, մերկ գաղափարախոսության և մտահայեցողության տեսական կանխադրույթների արդյունքն է:

Կոոպերացիայի նպատակը և խնդիրները միշտ և ամենուր միացյալ են, նույնն են իր անդամների իրավունքների պաշտպա-

նությունը, նրանց հետաքրքրությունների, շահերի բավարարումը ընդհանուր տնտեսական օրենքների շրջանակներում:

Իսկ մեթոդոլոգիայի տեսանկյունից իրավիճակը այսպիսին է՝ երկար տարիներ կոոպերատիվ շարժման խնդիրները խորհրդային տնտեսագիտական գիտության մեջ ուսումնասիրվել են միայն կապված կոլտնտեսությունների և սպառողական կոոպերացիայի հետ, այսպես կոչված «կոլտնտեսային-կոոպերատիվ սեփակա-նության կտրվածքով»: Ներկայումս Ռուսաստանում և ԱՊՀ մյուս երկրներում չկան կոոպերացիայի հստակ տեսություններ և համապատասխան հիմնադրույթներ, որոնք կկարողանային դառնալ պետական կոոպերատիվ քաղաքականության բազա, համար-ժեքային կոոպերացիայի օրենսդրության մշակում, որը կբացեր լայն ասպարեզ, անկաշկանդություն կոոպերատիվ ձեռնար-կությունների, կազմակերպությունների և միավորումների արդյու-նավետ գործունեության համար:

Տարբեր գիտական հաստատություններում ընթանում են հատվածային, բեկորային հետազոտություններ՝ նվիրված տվյալ խնդրի առանձին տեսանկյուններին, հաճախ դրանց հիմքում դրված է թույլ տեսական բազա, երբեմն էլ ուսումնասիրվում են այլ խնդրի շրջանակներում:

Արդյունքում պետական կոոպերատիվ քաղաքականությունը և կոոպերացիայի օրենսդրությունը ընդունում են կամային լուծում-ներ, իսկ հասարակական գիտակցության մեջ պահպանվել են կեղծ պատկերացումներ այդ համատեղ գործունեության վարման յուրահատուկ ձևի մասին, որը ենթադրում է անհատականություն, անհատական շահի, որպես արտադրության շարժիչ ուժի, զուգակցումը կոլեկտիվի, հասարակական շահի հետ:

Կոոպերատիվ շարժման սկզբնական շրջանում կոոպերացիայի տեսաբանների կողմից լայնորեն տարածված էր այն միտքը, որ կոոպերացման գործընթացում գերիշխում է ընդհանուր, կոլեկտիվ հասկացությունը: Նման կարծիքը խիստ կասկածելի է: Եթե խորա-նանք դրանում, ապա դժվար չէ նկատել, որ մտնելով կոոպե-րատիվի մեջ, նրա յուրաքանչյուր անդամ առաջին հերթին հետապնդում է իր անձնական շահի նպատակը թե արտադրանքի իրացման, թե մատակարարման, կամ անմիջական լրացուցիչ տնտեսական շահի պարագայում: Կոոպերատիվում կոլեկտիվ հետաքրքրությունը, նշանակությունը, կարևորությունը, շահը այդ դիրքերից դիտարկելիս անկասկած կարևոր են, սակայն, մեր կարծիքով երկրորդական, ածանցյալ նշանակություն ունեն:

Նման մոտեցումը սկզբունքային է կոոպերացման խթանների բացահայտման և կազմակերպա-տնտեսական մեխանիզմի միջո-

ցով կոոպերատիվների և պետական կոոպերացիայի քաղաքականության ակտիվացման համար և խնդրի տեսության բաղկացուցիչ մասն է կազմում:

Ոչ պակաս կարևոր է պարզաբանել, թե կոոպերացիան արդյո՞ք հարայնացման ձև է, թե՞ համագործակցության կամավոր կազմակերպություն /կամ համատեղ գործունեություն/, որը միայն սպասարկում է իր սեփականատեր անդամներին: Համապատասխանաբար անհրաժեշտ է որոշել, կոոպերատիվը մասնավոր ձեռնարկության մասնավոր սեփականության մասնաբաժին ձև է, թե՞ այդ ձեռնարկությունը կոլեկտիվ սեփականություն է:

Խորհրդային գյուղում կոլեկտիվացման փորձարկումների տարիներին դրանք նախաձեռնողները ելնում էին նրանից, որ կոոպերատիվ տնտեսությունները ենթադրում են աշխատանքի և արտադրության միջոցների հանրայնացում: Եթե շեղվենք ողջ բնակչությունը «միացյալ համաժողովրդական կոոպերատիվներում» ընդգրկելու համընդհանուր անհեթեթ գաղափարից, և վերցնենք այդ գաղափարի սկզբնական մոդելը՝ կոլտնտեսությունները, ապա դա կոոպերատիվ չէ, այլ կոմունայի յուրահատուկ ձև կոլեկտիվ անբաժան, այսինքն ըստ էության համատեղ, բայց ոչ մեկի սեփականությամբ: Իսկ կոոպերատիվը կամավոր համագործակցությամբ համատեղ տնտեսական գործունեություն կազմակերպելու ձև է՝ առանձնացված արտադրող-սեփականատերերի միջև, որպես կանոն խուսափելով հանրայնացումից և ընդունելով հենց տնտեսական համագործակցությունը այս կամ այն ֆունկցիայի համատեղ կատարման համար:

Գերմանիայի և այլ երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ այնպիսի ֆունկցիաներ գյուղատնտեսությունում, ինչպիսին են իրացումը, նյութատեխնիկական ապահովվածությունը և սպասարկումը, արտադրանքի փաթեթավորումը, պահպանումը և այլն իրականացնելու համար ընդհանրապես պարտադիր չէ ստեղծել կառավարման ինչ-որ մարմիններ /վարչություն, դիրեկտորատ և այլն/: Համատեղ գործունեությունը չի բացառում և հանրայնացումը, այսինքն միաձուլումը, ինտեգրացումը, այլ խոսքով՝ տնտեսական ձևերի ձևավորումը, որոնք ամբողջապես միավորում են նախկին ինքնուրույն գործարարներին: Սակայն դա արդեն տնտեսական ձև է, որտեղ անհատը տարալուծվում է «աշխատանքային կոլեկտիվում», իսկ սեփականությունը դառնում է ընդհանուր, ըստ էության, ոչ մեկինը:

Ներկայումս, կամավոր ստեղծվող կոոպերատիվներում սեփականությունը կրում է մասնավոր բնույթ՝ տնտեսական օգտագործման կոլեկտիվ ձևի պայմաններում: Այսպես կոչված

անբաժանելի, հանրային սեփականությունը արհեստական հայտնագործություն է, որպեսզի արդարացվի կեղծ կոոպերատիվների գոյությունը, որոնք ստեղծվել են հարկադրական ինտեգրացման հիման վրա: Դասական տարբերակով Ռուսաստանում այն իրականացվել է կոլեկտիվացման ձևով, որը նշանակում էր կոոպերատիվի անդամին գրկել սեփականության իրավունքից, նրա փայտափրական կապիտալից, հողակտորից:

Համատեղ գործունեության կազմակերպատնտեսական երկու ուղիների հիմքը՝ ինտեգրացումն է, այսինքն ինքնուրույն սեփականատերերի համագործակցությունը, դրա աղբյուրները զգալիորեն տարբերվում են իրենց էությամբ և սոցիալ-տնտեսական հետևանքներով: Առաջինը իրականացվում է դրսից, հաճախ հարկադրական, ի հեճուկս հանրային տնտեսության շահերին և նրա մասերի բաժանելու ճանապարհով, երկրորդը՝ ներքևից, դեմոկրատական ճանապարհով, հաշվի առնելով իրական կոոպերատիվների անդամների հոգեբանությունը և շահերը, պահպանելով և ամրապնդելով արտադրողների սեփականության իրավունքը: Սակայն ագրարային ռեֆորմի այս փուլում, որը նպատակամղված է էվոյուցիոն վերափոխման, այդ ուղին հիմնարար է, որն արտահայտում է կոոպերացիայի էությունը և բավարարում է նրա իրական հիմունքներին և սկզբունքներին:

1.2 Կոոպերացիան շուկայական համակարգում, առանձնահատկությունները և նրա սոցիալական ֆունկցիան

Հայտնի է, որ կոոպերացիայի գաղափարի առաջացման հենց սկզբից և հետագայում նույնպես կոոպերատիվ հասարակության նպատակը ներկայացվում էր որպես կոմունիստական համայնքի յուրահատուկ ձև, իսկ հետո արդեն կոոպերատիվ սոցիալիզմի գաղափարի իրացում, հասկանալի է, առանց շուկայի, փողի և տնտեսական կյանքի այս երևույթի հետ կապված այլ գործոնների, որոնք իբր թե խանգարում էին հաղթահարելու նրա վաղեմի արատները՝ խաբեությունը, կեղծիքը, նախանձը, ընչաքաղցությունը և այլն:

Առաջին կոոպերատիվ ընկերությունները /1827թ. Բրայտոնում ձևավորվածի տիպի/ ձգտում էին, այդ թվում մեկենասության միջոցով միջոցներ կուտակել կոմունիստական իր տեսակի հավասարարական համայնքի համար, հիմնված փոխադարձ կոոպերացիայի, ընդհանուր տիրակալության, սեփականության, աշխատանքի և տնտեսական ու սոցիալական կարիքների բավարարման աղբյուրների հավասարության վրա³:

Նման կոոպերատիվների ժամանակավոր հաջողությունը Ռ. Օուենին առիթ տվեց անելու հապճեպ, շտապողական եզրակացություն այն մասին, որ առևտրականներ և միջնորդներ ապրանք արտադրողների և սպառողների միջև պետք չեն, ինչպես նաև պետք չէ և մետաղադրամ, ուրեմն և շուկայական հարաբերություններ:

Ավելին, քանի որ առևտրային գործունեությունը, որը կողմնորոշվում է դեպի շահույթը, իբր թե հասարակական ողջ համակարգի տնտեսական հարաբերությունների արատն է, սխալականության պատճառը: Առավել ևս կոոպերատիվ համակարգում Օուենը գտնում էր, որ հիմնական խնդիրը այդ արատների վերացումն է կոոպերացիայի ուտոպիստական ձևի ստեղծման միջոցով, առանց առևտրի և շահույթի: Դրա համար պահանջվում է միայն, որ արտադրողները մտնեն անմիջական շփման մեջ

միմյանց հետ, և այդ դեպքում նրանք հնարավորություն կստանան փոխանակել իրենց ապրանքները, մթերքները փոխշահավետ սկզբունքով և, ընդհանրապես, արտադրողի համար շահով: Դրա համար էլ դեռևս 1832 թվականին Լոնդոնում բացվել էր կոոպերատիվ «աշխատանքային բորսա», որտեղ ենթադրվում էր փոխանակել ապրանքներ «նոր աշխատանքային փողի» սկզբունքով, տոմսեր, նշանակված միջին քանակի աշխատանքի համար, որն անհրաժեշտ էր տվյալ արտադրանքի արտադրության համար⁴: Եվ թեև հետագայում համարվում էր, որ Կ. Մարքսը իր տնտեսագիտական տեսության մեջ ուտոպիան վեր էր ածել գիտության, իրականում նրա տեսության կառուցվածքը հիմնվում էր այդ նույն ուտոպիստական գաղափարների վրա՝ հաղթահարել «տիրահոջակ արժեքը» և դրա հիման վրա կազմակերպել կոոպերատիվ աշխատանք համազգային մասշտաբներով, առանց հիմնվելու շուկայական մեխանիզմի վրա:

Ինչ վերաբերում է օուենական կոոպերատիվներին, ապա դրանք արագ քայքայվեցին, փլուզվեցին:

Ձևավորվող նոր կոոպերացիայի ձևերը հարմարվեցին շուկայական տնտեսական իրականությանը, դարձան շուկայի սովորական սուբյեկտներ և վատ չդրսևորեցին իրենց: Ներկա կոոպերատիվների կենսունակությունը որոշվում է նրանով, որ նրանք ի տարբերություն անվանումով կոոպերատիվներից և էությամբ կոմունիստական համայնքից, վերադարձան մարդու տնտեսավարման նկատմամբ շահագրգռվածությանը, նրա սեփականատիրոջ ինքնապահպանության բնագծին, միջնորդավորված և ակտիվացված շահագրգռվածությանը շուկայական հարաբերությունների մեխանիզմին: Նման կոոպերատիվ հատվածից 1844 թվականին «Ռոդչելական պիոներներ» կոոպերատիվ շարժման կողմից:

⁴ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. Изд. 3-е. М., 1992. с. 87

Համարելով, որ կոոպերացիայում, ինչպես որ քրիստոնեության մեջ իրացվում է ամենաբարձր սոցիալական գաղափարը, Տուգան-Բարանովսկին հետևում էր այդ գաղափարին: Եթե մասնավոր ձեռնարկությունը շուկայական համակարգում գոյություն ուներ ի շահ շահույթի, հետևաբար ձգտում էր «ընդլայնելու իր շրջանառությունը, քանի որ որքան մեծ են պտույտները, այնքան մեծ է ստացված շահույթը, ապա կոոպերատիվ ձեռնարկությունները ինչ ձև էլ որ ունենային, շահույթի ստացման նպատակ երբեք չեն հետապնդի»: Նույն տեղում, էջ 493-494:

³ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. Изд. 3-е. М., 1992. с. 85

Այս սկզբունքները ընդունվել են կոոպերատիվների առաջին կոնգրեսում, որը տեղի է ունեցել 1831թ. մայիսին, Մանչեստր քաղաքում:

Սպառողական կոոպերատիվ միության կանոնադրությունը հետևողականորեն կողմնորոշվում էր դեպի շուկայական, կոմերցիոն կազմակերպությունների գործունեությունը:

Ռոդչելյական կոոպերատորները կողմնորոշվում էին շուկայական համակարգի, ինչպես կոոպերատիվ գործունեության, որոշակի մասնագիտության, այնպես էլ այդ համակարգի ընդհանուր օրինաչափություններով: Ռեստի ապրանքները կոոպերատիվ կրպակներում վաճառվում էին շուկայական գներով, իսկ առևտրական շահույթը բաշխվում էր տարվա վերջում միության գնորդ-անդամների գնումներին համամասնորեն:

Այսպիսի շուկայական մեխանիզմի հետևողականությամբ առաջին հերթին ապահովվեց կոոպերատիվի անդամների խթանը՝ գնելու ապրանքներ գերազանցապես իրենց կրպակներից, երկրորդ՝ պահպանվեց կապը շուկայում գների ընդհանուր շարժի հետ:

Արդյունքում կոոպերատիվների սպառման կառուցվածքը ձևավորվեց այդ նույն շուկայական գործոնների ազդեցության ներքո, ինչպես որ շուկայի բոլոր մնացած կառուցվածքային օղակներում: Այդ սկզբունքների ընդհանուր տնտեսագիտական և զուտ կոմերցիոն ողջամտությունը նրանց ապահովեց պատմական առավելություն, օրինակ, գերմանական կոոպերատորներին, որոնց հնարավոր առևտրական շահույթը անմիջապես հաշվի էր առնվում գների զեղչի միջոցով, ապրանքները հնարավորության սահմաններում վաճառվում էին գնման գներին մոտ: Հենց դրանով էլ այդ կոոպերատիվները, առաջին հերթին իրենց գրկում էին տարվա ընթացքում շրջանառու կապիտալից, որը հնարավորություն էր տալիս վարելու գործողությունը առավել շահութաբեր, և երկրորդ՝ էժանության պատրանք էր ստեղծում, խթանում էր վաճառված ապրանքների հարաբերական գերսպառումը, կոոպերատիվի կրպակում: Հենց դրանով էլ նրանք որոշակի չափով ծառայում էին իրենց անդամների աղքատացմանը, խթանելով անտնտեսվար սպառումը:

Կուտակելով առևտրական շահույթ, ընդլայնելով պտույտները, սպառողական կոոպերատիվները կարողանում էին ժամանակի ընթացքում, արդեն XX դարի սկզբում, կազմակերպել ռեզիդնալ և նույնիսկ համազգային ասոցիացիաներ և միություններ, որոնք ըստ էության, գրեթե առևտրական փայտափրական միություններ էին: Այդ միությունների յուրահատկությունը /փայտափրերի կապիտալի բացակայությունը, հիմնական ֆոնդերի «անեկամտաբերությունը»/ այն ժամանակվա շատ սոցիալիստների մոտ պատրանքներ էր պահպանում, որ սպառողական ասոցիացիաներում

իրականացվում էին ապագա «կոոպերատիվ պետության» տարրերը:

Սպառողական կոոպերատիվների հաջողությունը խթանեց նոր տնտեսավարման սկզբունքների հետագա հետազոտման, փնտրման գործողության ոլորտը, ասպարեզը, մանր տնտեսությունների ուժերի և միջոցների միավորումը տնտեսական գործունեության մասշտաբների ավելացումից օգուտ ստանալու նպատակով: Այդ փնտրման զգալի հաջողությունը դարձավ գյուղացիական վարկային կոոպերացիայի ձևավորումը, որն առաջարկեց կոոպերատիվ շարժման գործիչ և սոցիալական ռեֆորմատոր՝ Ֆ. Ռաֆազենը:

Զննադատորեն գնահատելով Կ. Մարքսի և մարքսիստների ժառանգությունը, առաջին հերթին ապրանքա-դրամական հարաբերությունների, համատարած հանրայնացման, այդ թվում կոոպերացիայի ապապետականացման հարցում, որը 1917 թվականի հոկտեմբերից դրվեց կոոպերատիվ, ավելի ճիշտ հակա-կոոպերացիոն քաղաքականության հիմքում, չի կարելի չնշել, որ նոր տնտեսական քաղաքականության /ՆԵՊ-ի/ տարիներին փորձեր արվեցին շեղվել այդ գծից⁵: ՆԵՊ-ի շրջանակներում «կուլտուրական առևտրի» համագործակցության, համամիության վերականգնման կարևորագույն խթանող տարրը հենց կոոպերատիվ ձևի գործունեության շուկայական մեխանիզմն է: Կանխատեսվում էր կոոպերացիայի հենց այնպիսի ձևերի զարգացում, որոնք համապատասխանեին շուկայական հարաբերությունների համակարգին, ձեռներեցության ազատությանը, համապատասխաներ կամավորության սկզբունքներին և անմիջական շահագրգռվածություն ցուցաբերեին կոոպերացվող բնակչության և նրանց համար, որոնք ունեին անհրաժեշտ նյութական և տնտեսական պայմաններ: Սակայն այս քաղաքականությունը համաձայնեցված չէր այն ժամանակվա սոցիալիզմի խորհրդային տեսաբանների հետ, որոնք

⁵ Այն առարկությունը, ՆԵՊ-ը և նրա հարմարեցումը շուկայի միջոցով կոոպերացիայի սկզբունքներին հակասում է մարքսիստական տեսությանը, Լենինը պատասխանում էր. «Պրակտիկան, նրա հրատապ պահանջները «հարյուր անգամ կարևոր են բոլոր տեսություններից» /Լենին, երկերի լիակատար ժողովածու, 5-րդ հրատարակչություն, հ. 42, էջ 214/: Դժվար է այսօր ասել, թե իրոք «լուրջ և երկարաժամկետ էին մտածված սոցիալիզմի «արմատական փոփոխությունները» որպես հասարակարգ «քաղաքակիրթ կոոպերատորների» համար, բայց այն, որ 20-ական թվականների սկզբներին կոոպերացիան կոոպերատիվ քաղաքականության իր ողջ հետևողականությամբ, շուկայի հետ միասին և նրա միջոցով սկսվեց վերածնվել, դա պատմական փաստ է:

հանդես էին գալիս պետական տնտեսական համակարգի ստեղծման օգտին և պնդում էին, որ կոոպերացիան այդ համակարգի շրջանակներում, ինչպես նաև շուկան, ապագա չունեն և ենթակա են «փոխարինման տնտեսական օղակների կողմից, հիմնված միացյալ համապետական սեփականության վրա»⁶:

Քանի որ նման տեսությունը հավակնում էր «կոոպերացիայի նոր գաղափարների» /նման վերնագրով ժողովածու լույս տեսավ 1919թ.-ին/ և դրանք այս կամ այն չափով պահպանվել են մինչ օրս, կարևոր է պարզել խնդրի սկզբունքային մեթոդոլոգիական հիմունքները: Առանց դրա անհնար է գիտականորեն ապահովել կոոպերացիայի քաղաքականության ձևավորումը և իրականացումը ժամանակակից փուլում և հեռանկարում:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի վերածնունդը առաջին հերթին պետք զուգակցվի հենց բուն շուկայական հիմնադրույթի լուրջ տեսական իմաստավորմամբ և գտնվի տնտեսական քաղաքականության արտացոլումը կոոպերատիվների կոնկրետ ձևերի զարգացման նկատմամբ, հաշվի առնելով, որ այդ ձևերը լինեն արդյունավետ միայն այն դեպքում, երբ նորմալ գործում է շուկան:

Սակայն կոոպերացիայի անցյալի և ներկայիս տեսաբանների մոտ պահպանվել է միակողմանի մոտեցում նրա սոցիալ-տնտեսական ֆունկցիաների հարցում, որն իբր դուրս է թողնում կոոպերատիվների շահերի շրջանակները շահույթ ստանալու խնդրում⁷:

Ակնհայտ է, որ նման դատողությունները ծայրահեղ աբստրակցիայի արդյունք են, առավել ևս շուկայական էկոնոմիկայի պայմաններում: Բաշխողական հարաբերությունների կապը փայտափրական մուծումներով /այն պայմանով, որ շահաբաժնի վճարումները կախված են շահույթից/ իրականում ստեղծում է տնտեսական խթաններ առավել շահութաբեր, այսինքն բարձր-արդյունավետ գործունեություն ապահովելու համար: Ուղղվածությունը դեպի շահույթը, կոոպերատիվների համար, որպես շուկայի սուբյեկտ, կազմում է առողջ մրցակցության հիմքը և

բացահայտում է շուկայական կառուցվածքի ձեռներեցության մրցունակությունը, ներառյալ կոոպերատիվինը:

Դրա հետ կապված լիովին ճիշտ էր Ա.Պ. Մակարենկոն, որը ելնում էր նրանից, որ կոոպերատիվ շարժումը բազմադեմ է: «Կան, գրում է նա, ոչ քիչ կոոպերատիվներ, որոնք օգտագործում են համատեղ ռեսուրսները միայն իր անդամների ծառայությունները ընդունելու համար, սակայն այս դեպքում էլ տնտեսական ձեռնարկությունների զգալի մասը պետք է իր գործունեությունը իրականացնի շահութաբեր⁸»: Կոռեկտ չէ, շարունակում է հեղինակը. «դիտարկել կոոպերատիվ շարժումը, որպես տնտեսական գործունեություն՝ չհետապնդելով շահույթ ստանալու նպատակ»:

Կոոպերատիվ շարժման պատմության մեջ կան բազմաթիվ փորձեր անջատվելու, առանձնանալու շուկայական էկոնոմիկայի պահանջներից /հրաժարում շահույթից, ապրանքների վաճառքը նրա ինքնարժեքով և այլն/, «որոնք անխուսափելիորեն հանգեցնում են կոոպերատիվների կործանմանը»⁹:

Որպեսզի ինչ-որ ձևով արդարացվի կոոպերատիվների անշահութաբերության և բացարձակ ոչ կոմերցիոն բնույթի մասին հնարած վարկածը հատկապես գյուղատնտեսությունում, որոշ ժամանակակից գաղափարախոսներ և կոոպերատիվ շարժման մասնակիցներ նշում են, որ անշահութաբերության կանխադրույթից կարելի է պաշտպանվել հարկային համակարգի բեռով: Սակայն դա կրկին փորձ է կոոպերացիան դուրս բերել շուկայական համակարգի շրջանակներից, շուկայի օրենքների պահանջներից: Ինչ վերաբերում է գյուղատնտեսական և կոոպերացիայի այլ որոշ տեսակներին, որոնք իրականացնում են հատուկ տնտեսական և սոցիալական ֆունկցիա, ապա նրանց նկատմամբ պետք է կիրառվի արտոնյալ հարկային համակարգ: Ընդ որում, արտոնությունները պետք է տարածվեն նման տեսակի բոլոր կոոպերատիվների վրա, անկախ նրանից պատկանում են նրանք կոմերցիոն /օրինակ՝ արտադրական/ կամ էլ ոչ կոմերցիոն /սպառողական, սպասարկող/ ձևերին: Փորձելով հարմարվել շուկային, համառորեն չցանկանալով ստեղծագործորեն մոտենալ կոոպերացիային և նրա սկզբունքներին, ուղղամտորեն պաշտպանելով այդ սկզբունքների «մաքրությունը» կոոպերատիվ շարժման տեսաբանները նույնպես չեն նպաստում այդ տեսության զարգացմանը, հետևաբար նաև կոոպերատիվ ձեռներեցության

⁶ Милютин В.И. Социализм и сельское хозяйство. М., 1919, с. 47-48

⁷ ԱՄՆ-ի Վիսկոնսին նահանգի համալսարանի պրոֆեսոր Ա. Մարվինը իր դիրքորոշման բոլոր հակասություններով հանդերձ ընդունում է կոոպերատիվները, որպես մասնավոր ձեռնարկություն: Դա «բաղկացուցիչ մասն է» ազատ շուկայական ձեռներեցության, և որպես այդպիսին կոոպերատիվները «իրենց առջև խնդիր են դնում շահույթի ստացումը» /Շաարս Մ.Ա. Կոոպերատիվներ, սկզբունքներ և պրակտիկան, Մ. 1993թ., էջ 5, 10/ Ալաբե Մ. Ա. Кооперативы: принципы и практика, М., 1993, с. 5, 10/

⁸ Макаренко А.П. – Эволюция мирового кооперативного движения. М., 1993, с. 15

⁹ Նույն տեղում, էջ 16.

վերածննդն արդյունավետ գործունեության ձևերը ժամանակակից տնտեսությունում:

Անկասկած, այդ ձևերը չի կարելի դասել զուտ ձեռնարկատիրական շուկայական «մեծ բիզնեսի» կառուցվածքի հետ մի շարքում, սակայն չի կարելի նաև հիմնվել այդ բիզնեսի ընդհանուր օրինաչափությունների և սկզբունքների վրա: Շնորհիվ այստեղ գրեթե մեջտեղում է, ասինքն ճիշտ կլինի որոշել կոոպերատիվների տնտեսավարման ձևերը, որպես կոլեկտիվ-շուկայական գործարարության, ձեռնարկչատիրության հատուկ ձևեր, ակտիվ սոցիալական ուղղվածությամբ և կոոպերատիվ միավորումների անդամ-սեփականատերերի պաշտպանվածությամբ:

Գյուղատնտեսության մեջ կոոպերացիան զարգանում է այն ընդհանուր սկզբունքների հիման վրա, որոնք բնութագրում են նրան, որպես շուկայական ձեռներեցության ձևերից մեկը: Վերջին տասնամյակում ագրարային բնագավառի գիտնականները ակտիվացել են գյուղատնտեսական կոոպերատիվների առանձին ձևերի հետազոտման, ինչպես նաև միջնորդային կոոպերացման և ագրոարդյունաբերական ինտեգրացման տարբեր ձևերի ուսումնասիրման ուղղությամբ: Դրանցում, որպես կանոն, վերլուծվում են կոոպերատիվ սկզբունքների կիրառման առանձին, կողմերը, տեսանկյունները ագրոարդյունաբերական համալիրի ոլորտում /Վ.Ի. Արեֆևի, Վ.Ֆ. Վերշինինի, Դ.Ն. Պիսմեննոյի, Ե.Ս. Օզլուբլինի, Ն.Վ. Կրասնոգչենկովի, Վ.Դ. Սմիրնովի, Ա.Գ. Ստադնիկի և այլոց աշխատանքներում/:

Արված են նաև առաջին քայլերը գյուղատնտեսական կոոպերացիայի սկզբնական փուլի վերածննդն տեսական ամփոփման ուղղությամբ /Ի.Ն. Բուզդալով, Տ.Ե. Կուզնեցով, Ն.Ա. Պոպով, Ա.Պ. Մակարենկո, Վ.Դ. Մարտինով, Լ.Վ. Նիկիֆորով, Ե.Վ. Սերով, Ն.Կ. Ֆիգուրովսկայա/¹⁰:

Ժամանակակից կոոպերացիայի տեսության և պրակտիկայի զարգացման առանձին տեսանկյունները դիտարկվել են Ա.Ս. Եմելյանովի, Վ.Պ. Վասիլենկոյի, Ա.Ա. Նիկոնովի, Վ.Ա. Տիխոնովի, Գ.Ի. Շմելյովի, Ա.Վ. Տկաչի և ուրիշների աշխատություններում:

Կատարված հետազոտություններում, ինչպես նաև համաշխարհային գրականության մեջ կոոպերատիվ շարժման

հիմնախնդիրներին նվիրված աշխատություններում շեշտվում է, որ գյուղատնտեսական կոոպերացիան ունի իր էական առանձնահատկությունները, կապված առաջին հերթին նրա կենսագործունեության մասնակիցների ճյուղային սպեցիֆիկայի հետ, որոնք վերաբերում են «սկզբնական» կոոպերատիվների մասնակիցներին: Քանի որ աշխատանքը ագրարային ոլորտում իր մեջ զուգակցում է անմիջականորեն գյուղատնտեսական և այլ գործունեության տեսակներ, կոոպերատիվ միավորումներն ունեն ինչպես մասնագիտացված, այնպես էլ համալիր, բազմանպատակային /վերջնական արդյունքի ստացման իմաստով/ գործունեության ուղղվածություն:

Կոոպերատիվ շարժումը գյուղում դեռևս գտնվում է սաղմնային վիճակում, ընդ որում ակնհայտ են մի շարք գործոններ, որոնք այն դանդաղեցնում, կասեցնում են: Դրա հետ կապված անհրաժեշտ է առաջին հերթին նշել արդյունաբերական և գյուղատնտեսական արտադրանքի գների «մկրատը» և ագրոբիզնեսում տարբեր բնույթի միջնորդական կառույցները, որոնք սահմանափակում, նվազեցնում են գյուղատնտեսական ապրանք արտադրողների շահերը: Մոտավոր հաշվարկներով վերջիններս կորցնում են պատրաստի արտադրանքի իրացումից ստացված շահույթի 30-40%-ը, որը «նստում է» վերամշակող ձեռնարկություններում, տրանսպորտային կազմակերպություններում, մեծածախ և մանրածախ առևտրում: Բոլոր տեսակի գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների ֆինանսական խոշոր կորուստների աղբյուր են բարձր գներով տեխնիկայի, սարքավորումների, պարարտանյութերի և այլ ռեսուրսների գնումը կոմերցիոն կազմակերպություններից, որոնք զբաղվում են նյութատեխնիկական մատակարարմամբ: Կոոպերատիվ մատակարարումների կարգավորման ժամանակ այդ ռեսուրսները գյուղացու վրա կնստեն 20-ից 30 տոկոսով էժան: Գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների սահմանափակ ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործմանը կարող են նպաստել վարկային, իրացնող, սպասարկող և այլ կոոպերատիվները, ներառյալ արտադրականը: Գյուղում կոոպերատիվ շարժման դանդաղ զարգացման ընդհանուր պատճառը կոոպերացիայի թույլ սոցիալական բազայի առկայությունն է: Պոտենցիալ կոոպերատորներ են ֆերմերները, անձնական օժանդակ տնտեսությունների սեփականատերերը /ֆիզիկական անձիք/, կոլեկտիվ գյուղատնտեսական ձեռնարկությունները /իրավաբանական անձիք/: Այդ ապրանք-արտադրողների մոտ վերջին տարիներին կոոպերացման մասշտաբները վկայում են, որ գյու-

¹⁰ Сту, Буздалов И.Н. - Возражение кооперации. М.: Наука, 1990; Сельскохозяйственная кооперация в России. М., 1995; Попов Н.А. - Формирование кооперативной системы аграрной сферы и перспективы развития фермерских хозяйств. М., 1993.

դատնետեսական կոոպերացիայի սոցիալական բազան դանդաղ է հասունանում:

Օրինակ, Ռուսաստանի Դաշնության ֆերմերների մեջ, որոնց թվաքանակը 1998թ. հունվարի մեկի դրությամբ կազմում էր 274.3 հազար, ակտիվ զարգանում են սոցիալական տարբերակման գործընթացները:

Կառավարման վերնախավը ստեղծել է առավել խոշոր ֆերմերային տնտեսություններ, որոնք գերազանցում են իրենց հողօգտագործման չափերով, հագեցվածությամբ այլ սոցիալական խմբերի ձեռնարկություններին: Խոշոր ֆերմերային տնտեսությունները, որպես կանոն, չափազորված չեն կոոպերատիվ կապերի զարգացմամբ, նրանք գերադասում են լուծել իրենց խնդիրները ինքնուրույն: Մնացած ֆերմերները վարում են ցածր ապրանքային արտադրություն և դեռ չեն հասունացել կոոպերատիվ կառուցվածքի կազմակերպման համար: Գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների ամենամեծաքանակ կատեգորիան /շուրջ 16 մլն տնտեսական միավոր/ դրանք անձնական օժանդակ տնտեսությունների սեփականատերերն են: Նրանք մշակում են մանր հողակտորներ /միջինը՝ 0.34 հա/ և զբաղվում են հիմնականում արտադրությամբ իրենց անձնական պահանջ-մուրքները բավարարելու նպատակով: Լավագույն դեպքում նրանք աշխատում են տեղային միջգյուղային և շրջանային շուկայում և առայժմ սուր պահանջմունք չեն զգում կոոպերացիայի զարգացման ուղղությամբ:

Մեր հանրապետությունում իրականացված փոփոխությունները, որոնք կատարվել են նախկին կոլտնտեսություններում և սովխոզներում, նույնպես քիչ են նպաստում կոոպերատիվ շարժմանը: Նրանցից շատերում սեփականաշնորհումը, ապապետականացումը իրականացվել է ձևականորեն: Դա նշանակում է, որ նրանց աշխատողները ստանում են հողաբաժին և ունեցվածք պայմանական՝ դրանք չեն կարող տնօրինել ըստ նպատակի, կամ էլ ստանալ տնտեսական օգուտ փայտափրական սեփականության օգտագործումից: Ելնելով նրանից, որ օրենսդրությունը, որը կարգավորում էր սեփականաշնորհումը, գյուղացիներին չտվեց էական արդյունք, և գյուղատնտեսական ձեռնարկություններում զարգացավ տարերային սեփականաշնորհման գործընթացը, արդյունքում ձևավորված գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունները էլ ավելի մեծ չափով կորցրին իրենց ապրանքային ֆունկցիաները և փաստորեն վեր են ածվել անձնական կարիքների բավարարման տնտեսությունների ենթակառուցվածքի, որոնց սեփականատերերը կոոպերացմանը միայն

հեռվից են նայում, թեև հետաքրքրությունը վերջինիս նկատմամբ արդեն սկսել է աճել:

Գյուղատնտեսական այն ձեռնարկություններում, որտեղ սեփականաշնորհման գործընթացն իրականացվել է, պետք է կազմակերպվեն հողաբաժինների վաճառքի ներքին շուկաներ և ձևավորվեն ունեցվածքային փայաբաժինները: Արդյունքում՝ նրանք աստիճանաբար կկենտրոնանան տնտեսապես ակտիվ աշխատողների ձեռքում:

Միաժամանակ պետք է նշել, որ հանրապետությունում լուծարված կոլտնտեսությունների և խորհրտնտեսությունների փոխարեն առաջ են եկել գերազանցապես գյուղացիական տնտեսություններ, իսկ կոոպերատիվներ, որպես այդպիսին, չկան:

Այսպիսով, ագրարային ոլորտի ինստիտուցիոնալ վերափոխումը աննշան չափով է նպաստել գյուղատնտեսական կոոպերացիայի սոցիալական բազայի ընդլայնմանը: Մեկ այլ կարևոր գործոն, որը խոչընդոտում է կոոպերատիվ կառուցվածքի զարգացմանը, դա գյուղական բնակիչների տնտեսական, ինքնակառավարման նորույթների անբավարար տիրապետումն է, կառավարման մարմինների մոտ կոոպերատիվների նշանակության և դերի գիտակցման բացակայությունը շուկայական տնտեսության անցումային փուլում, առաջտարների բացակայությունը, որոնք ի վիճակի կլինեն գլխավորելու կոոպերատիվ շարժումը հանրապետությունում:

Նշենք ևս մի կարևոր պատճառ, որն արգելակում է ագրարային ոլորտում կոոպերացիայի զարգացմանը. դա շուկայական ենթակառուցվածքի նյութատեխնիկական բազայի և շուկայական ինֆորմացիոն համակարգի ետ մնալն է: Կոոպերացիայի կարևորագույն սոցիալ-տնտեսական ֆունկցիաներից է գյուղացիների միջև կապի հաստատումը, որի համար առայժմ հանրապետությունում չկան բավականաչափ պայմաններ՝ բարեկարգ ծանապարհներ, էժան տրանսպորտ, ապրանքների գների և մատակարարների վերաբերյալ անհրաժեշտ ինֆորմացիոն համակարգ և այլն: Եվ քանի դեռ գյուղատնտեսությունում շուկայական համակարգի այս տարրերը չկայանան կոոպերացիան չի կարող ակտիվորեն զարգանալ որպես շուկայական ենթակառուցվածքի տնտեսական օղակ:

Վերը շարադրվածից պարզ է դառնում, որ կոոպերացիան ագրարային ոլորտում ձևավորման փուլում է, որի զարգացումը կնպաստի մասնավոր գյուղատնտեսական արտադրողների տնտեսական պոտենցիալի և սոցիալական կարգավիճակի զարգացմանը, տնտեսավարման մակրոտնտեսական պայմանների

բարելավմանը, ապրանքային արտադրանքի աճին նպաստող խթանների ստեղծմանը և կոոպերատիվ ու հակամոնոպոլիստական ոլորտում հատուկ միջոցառումների իրականացման քաղաքականությամբ:

Սակայն դրա համար անհրաժեշտ է.

— գյուղացիական /ֆերմերային/ և անձնական օժանդակ տնտեսությունների նկատմամբ պետական աջակցությունը փոքր պարենային ձեռնարկչատիրության, ձեռներեցության զարգացման ծրագրերի հիման վրա: Այստեղ հատուկ դեր է պատկանում էժան գյուղատնտեսական վարկերին և շուկայական ենթակառուցվածքի նյութատեխնիկական բազայի զարգացմանը /ճանապարհներ, տրանսպորտ, պահեստային տնտեսություն և այլն/.

— ստեղծել պայմաններ գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների աշխատողների իրավունքների իրացման համար, որպես հողաբաժնի սեփականատեր և ունեցվածքային, գույքային փայտեր, որը կավելացնի մասնավոր հատվածի պոտենցիալը և, մի կողմից, կնպաստի հորիզոնական տիպի արտադրական կոոպերատիվների կոլեկտիվ տնտեսությունների տրանսֆորմացիային, մյուս կողմից ուղղահայաց կոոպերատիվներին, որոնք սպասարկում են գյուղացիական /ֆերմերային/ տնտեսություններին.

— կոոպերատիվ կրթության և քարոզչության զարգացումը, ինչպես նաև կոնսալտինգային ֆիրմաների ստեղծումը, որոնք ներկայացնում են ծառայություններ սեփականաշնորհված գյուղացիական ձեռնարկություններին, կոոպերատիվներին ագրոբիզնեսի կազմակերպման բնագավառում: Ագրարային բնիներում անհրաժեշտ է մտցնել «Գյուղատնտեսական կոոպերացիա» առարկայի կուրս, մեծացնել կոոպերացիային նվիրված հրատարակումները.

— վարկային և հարկային լծակների օգնությամբ խթանել տարբեր բնույթի կառուցվածք ունեցող կոոպերատիվների զարգացումը, հատկապես վերամշակման և գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման ոլորտում: Միաժամանակ ֆեդերալ և տեղական իշխանությունները պետք է վերացնեն բոլոր վարչական սահմանափակումները պարենային ապրանքների և գյուղատնտեսական հումքի շարժի հետ կապված շուկաներում և բարձրացնեն իրացնող տնտեսությունների և կոոպերատիվների գործունեության անվտանգությունը.

— նոր ինֆորմացիոն համակարգերի զարգացումը, որը ներկայացնում է կոոպերացիայի գործող և պոտենցիալ մասնակիցներին ժամանակակից ու որակյալ ինֆորմացիա գների,

առևտրի ծավալների, ինչպես նաև տրանսպորտի զարգացման, պահեստային տնտեսության, ապրանքային կազմակերպված շուկաների վերաբերյալ.

— սոցիալական ծրագրերի իրականացում ագրոպարենային համակարգի վերամշակող ձեռնարկությունների լուրջ մենաշնորհ վերացնելու նպատակով, այդ թվում խթանումը, եթե դրանք վերափոխվում են փայտտիրականից կոոպերատիվ ձևի:

— տեղական ինքնակառավարման մարմինների վերածնունդը, գյուղական մունիցիպալ ձևավորման մասին իրավական դրույթի ընդունումը և դրա աշխատանքի կազմակերպումը, նրանց բյուջեների ամրապնդումը, մունիցիպալ ծառայողների շուկայական պայմաններում աշխատելու ուսուցումը:

Այս միջոցառումները պետք է նպաստեն գյուղում հասարակական կյանքի աշխուժացմանը, բնակչության տնտեսական ինքնագործունեության զարգացմանը, գյուղատնտեսական կոոպերացիայի վերականգնմանը: Սակայն, որպեսզի այդ վերականգնումը իրականացվի իրական գիտական սկզբունքների հիման վրա, որոնք անցել են կյանքի ճանապարհ, կարևոր է հաշվի առնել կոոպերատիվ շարժման պատմական փորձը, ինչպես արտասահմանյանը, այնպես էլ հայրենականը, իր «բնական», սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկություններով:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ստեղծումը և գործունեությունը պատմական տեսանկյուններով լայնորեն լուսաբանված են մասնագիտական գրականությունում, թեև, ինչպես նշել ենք, այդ գրականությունը մինչ այժմ իր մեջ պարունակում է դեռևս վիճելի պահեր: Դեռևս դրա համար էլ կանգ առնենք խնդրի սկզբունքային պահերի վրա, հաշվի առնելով, որ գյուղատնտեսությունում առանձին տեսակի կոոպերատիվների ձևավորումը և գործունեությունն ունեն էական առանձնահատկություններ:

Համաշխարհային գյուղատնտեսության զարգացման ավելի քան մեկդարյա ուղին ապացուցել է գյուղացիական տնտեսությունների կայունությունը, որպես ագրարային արտադրության կազմակերպման ձև, որպես գյուղատնտեսական կոոպերացիայի սուբյեկտ:

Հանրայնացումը, կոլեկտիվ-ինտեգրացված հողագործությունը գերակշիռ, կամ էլ նույնիսկ զգալի դեր չի խաղացել տնտեսապես զարգացած աշխարհի որևէ երկրում: 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբում, կոնկրետ պատմական գործոնների ազդեցության ներքո, առաջացել են տարբեր համայնքներ, գյուղատնտեսության վարման կոլեկտիվ-համատեղ ձևեր Անգլիայում,

Իտալիայում, Բելգիայում, Ռուսաստանում, Ռումինիայում և այլ երկրներում:

Կոլեկտիվ հողագործության ժամանակակից փորձից ելնելով, ուշադրության են արժանի Իսրայելի կիբբուցները: Գյուղատնտեսության արտադրական կոոպերատիվները որոշակի տարածում են գտել Լատինական Ամերիկայի երկրներում ագրարային ռեֆորմի իրականացման ընթացքում: Այդ տիպի կոոպերատիվների առանձին օրինակներ կան նաև այլ երկրներում, օրինակ՝ Կանադայում: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, արտադրական կոոպերատիվները, առավել ևս համատեղ-անբաժանելի դրանց ձևի գործունեությամբ և գույքային, ունեցվածքային հարաբերությամբ, ժամանակակից աշխարհում բացառություն են:

Փորձը ցույց է տալիս, որ կոլեկտիվ հողագործությունը սովորաբար առաջ է գալիս գյուղատնտեսական այլ ձևի կոոպերատիվների զարգացմանը զուգահեռաբար, որի համար պահանջվում են տրամադժորեն հակադարձ նախապայմաններ: Չողի համատեղ մշակման շարժը, սեփական հողագործության կոոպերացումը ինչ-որ փուլերում դրսևորվում են թույլ հզորության միջավայրում, սակավահող գյուղատնտեսությունում և տնտեսապես ծանր հատվածում, երբ ուղղահայացի համար, որոնք սպասարկում են կոոպերատիվները, պահանջվում է գյուղացիների որոշակի մակարդակ, որոնք ի վիճակի են ինքնուրույն վարելու բավականաչափ խոշոր անհատական ապրանքային տնտեսություն: Նրանց միավորումը կոոպերատիվներում կոոպերատիվ շարժմանը տալիս է սկզբունքորեն այլ սոցիալական ֆունկցիա և տնտեսական բովանդակություն: Համապատասխան միավորումներում սեփականատեր անդամների կամավոր համագործակցությունը լիովին իրացնում է գործող կոոպերացիայի իրական գծերը, նշանները, սկզբունքները: Նրանցում է արտահայտված գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ապագան, թեև դա հնարավոր է մոտ ապագայում: Ամեն ինչ կախված է երկրի սոցիալ-տնտեսական ողջ համակարգի կարգավորումից, տնտեսական և քաղաքական, շուկայական հարաբերությունների զարգացումից և այլն:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի առանձնահատկությունների վերլուծության ժամանակ կարևոր է հաշվի առնել նաև կոոպերատիվ շարժման ողջ գործընթացի առանձնահատկությունը և տնտեսավարման կոլեկտիվ ձևերի յուրօրինակությունը: Պատմական տեսանկյունից առաջին գյուղատնտեսական կոոպերատիվները գործնականում բոլոր երկրներում վարկային կոոպերատիվներն էին, որոնց ստեղծման սկիզբը դրվել է

վարկային գյուղացիական կոոպերացիայի «հոր»՝ Ֆ. Ռայֆազենի կողմից: Կոոպերացիայի այդ ձևի առանձնահատկությունների մասին է խոսում ինքը՝ անվանումը:

Առաջին վարկային ընկերակցության առաջին կանոնը դա նրա բազմաթիվ անդամների համատեղ փոխատվությունն է խնբակային երաշխավորության սկզբունքով և այդ փոխատվության ապահովումը անդամների ունեցվածքով: Որն էլ նպաստում ու ապահովում էր դրամական միջոցների հոսքը այդ ընկերակցությունում: Հենց դա էլ դրված էր վարկային գյուղացիական կոոպերատիվների հիմքում: Երկրորդ կարևոր կանոնը վարկի տրամադրումն էր միայն անդամներին և միայն արտադրական նպատակների համար: Այս կանոններն այժմ էլ պահպանում են իրենց հիմնարար նշանակությունը գյուղատնտեսական վարկային կոոպերացիայի գործունեության ժամանակ:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի էական առանձնահատկությունը կայանում է նաև նրանում, որ պատմականորեն այն գերազանցապես զարգացել է հենց «ոչ արտադրական» ձևերով, այսինքն իր մեջ ընդգրկել է անհատական գյուղական ապրանք-արտադրողների սպասարկման ոլորտը: Աստիճանաբար ձևակերպվել է գյուղատնտեսական կոոպերացիայի բարդ համակարգ, որն ընդգրկել է գյուղացիական /ֆերմերային/ տնտեսությունների կոոպերատիվ համագործակցության բազմաթիվ կոդներ¹¹:

Այստեղ ընդգրկվում է արտադրանքի վերամշակումը, իրացումը, վաճառքը, արտադրության միջոցների սպասարկումը, ագրոսերվիսի ծառայությունը և, բավականին սահմանափակ ծավալներով, գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրությունը:

Կոոպերատիվ տնտեսությունների մասնագիտացման բոլոր առավելություններով հանդերձ, հաճախ տնտեսապես շահավետ են համատեղ կոոպերատիվների անդամների գործունեության տարբեր տեսակները:

Բազմաձյուղ կոոպերատիվը կարող է իր մեջ հաջողությամբ զուգակցել մատակարարման, վաճառահանման, գնման, մթերման, սերվիսի և այլ տնտեսական օպերացիաներ:

Ագրարային ոլորտում, ստեղծվում և գործում են կոոպերատիվ ձեռնարկատիրական գործունեության մի շարք

¹¹ «Գյուղացիական» և «ֆերմերային տնտեսություն» հասկացությունները չափազանցություններով հանդերձ միանաշանակ չեն բազմաթիվ էական չափանիշներով, տեխնիկական մակարդակով, նույնիսկ կենցաղով: Դիտարկելով սոցիալական տեսանկյան դիտարկումը շատ ցույց է ուսումնասիրված գիտական տեսանկյունով:

յուրահատուկ ձևեր: Դրանք, օրինակ գյուղական վայրերի էլեկտրամատակարարման կոոպերատիվներն են /ԱՄՆ, Գերմանիա/, հողի վարձակալության գծով /Իտալիա/: Շատ երկրներում հաջողությամբ գործում են իրենց անդամների համալիր սպասարկման /Ներառյալ սպառողական ֆունկցիայի/ կոոպերատիվներ: Յուրահատուկ ֆունկցիա են կատարում գյուղատնտեսական այն կոոպերատիվները, որոնք զբաղվում են անասունների ցեղի բարելավմամբ /Շվեդիա, Ֆրանսիա/, ոռոգման համակարգի ընկերակցությունները և այլն:

Տարբեր երկրներում գոյություն ունեն կոոպերացիայի կազմակերպա-կառավարման համակարգի առանձնահատկություններ: Մի դեպքում /Շվեդիա, Նորվեգիա/ կոոպերատիվները ներկայացվում են միացյալ երկրի համակարգում, մյուսներում առանձին տեսակի կոոպերատիվները ձևավորում են իրենց առանձնացված միությունները: Կոոպերատիվ գործունեության ձևավորման արդյունավետ համակարգի կառուցումը, նրա իրավական ապահովվածությունը գյուղատնտեսական կոոպերացիայի զարգացման ամենաարդիական խնդիրներից են ներկա ժամանակահատվածում:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի սկզբունքները և առանձնահատկությունները անհատական գյուղացիական տնտեսությունների «բնական» բազայի վրա առավել խորն են մշակված որոշակի պատմական պայմանների կիրառման տեսանկյունից՝ Ա.Վ. Չայանովի կողմից: Մեթոդոլոգիական մոտեցման վերլուծության ժամանակ նա հաշվի էր առնում այն հանգամանքը, որ կոոպերատիվ շարժման ժամանակ ի սկզբանե, նրա ձևավորման առաջին քայլերից ի վեր, Անգլիայում միավորվել էին երկու սկզբունքորեն տարբեր հասկացություններ՝ կոոպերացիան որպես տնտեսական գործունեության կազմակերպական-իրավական ձև և կոոպերացիան որպես սոցիալիստական կոոպերատիվ շինարարության գաղափարախոսություն, որոնք իրենց առջև խնդիր են դնում որոշակի սոցիալական նպատակներ և կոոպերատիվ տնտեսությունը դիտարկում են որպես միայն այդ շինարարության ուսույթիստական գաղափարների իրականացման մեթոդներից մեկը: Կոոպերացիայի նկատմամբ այդ երկու մոտեցումների ստորաբաժանումը իրականացվել է բավականաչափ դանդաղ, փորձի կուտակման աստիճանով, այն բանի բացակայությամբ, որ իրականում կարելի է և ինչ հնարավոր չէ, և ոչ մի պայմաններում չի կարող լուծել ոչ մի կոոպերացիա: Տնտեսական վերլուծության իրական լինելը և զարգացման կանխատեսումը զգալիորեն կապված են արտադրության միջոցների մասնավոր սեփա-

կանության սկզբունքի հետ: Խնդրի սթափ «փորձարարական» բնութագրիչ ներկայացուցիչն է Ա.Վ. Չայանովը:

Չայանովի կոոպերացիայի հիմնադրությունն այդ խնդրի հասկացության էության մեջ ելակետային է այն, որ գյուղատնտեսությունում ընտանեկան ձևը կազմակերպման անփոխարինելի ձևն է, որն իր արտադրական հնարավորություններով նախօրոք գերազանցում է այն բոլորը, որը կարող է տալ խոշոր մասնավոր ձեռնարկատիրությունը, կամ էլ ունեցվածքի և աշխատանքի հանրայնացված կոլեկտիվ տնտեսությունը: Նման ձևակերպման հիմքում ընկած է գյուղատնտեսական արտադրության յուրահատկության ըմբռնումը, նրա տարբերությունն արդյունաբերությունից: Ա.Վ. Չայանովը հաստատում էր, որը լիովին արդարացի էր այն ժամանակը, երբ արդյունաբերությունում պիտանի էր և արդյունավետ «հորիզոնական կոնցենտրացիայի» սխեման, այսինքն խոշոր անհատական ձեռնարկությունների ստեղծումը, որտեղ ի հաշիվ արտադրության մասշտաբների աճի ձեռք է բերվում զգալի տնտեսում և արտադրանքի ինքնարժեքի իջեցում: Գիշտ է, արդյունաբերության յուրաքանչյուր ճյուղում գոյություն ունեն արտադրության չափերի «բնական» սահմանները, որից շահը արտադրության ծավալների ավելացումից սկսում է «գերազանցել» խոշոր ձեռնարկությունների անկառավարելիության հետևանքով կորուստներից, մեծ չափով էկոլոգիական ծանրաբեռնվածությանը շրջակա միջավայրի վրա և այլն: Բոլոր դեպքերում այս բոլորը իրավացի է գյուղատնտեսության համար:

Ա.Վ. Չայանովը ձևակերպում էր գյուղատնտեսությունը որպես «մարդու կողմից արևի էներգիայի օգտագործում, որն ընկնում է հողի մակերևույթի վրա»: Այստեղից էլ արվում էր հետևություն այն մասին, որ գյուղատնտեսությունը իր տեսակի մեջ մի գործընթաց է տարածքային «շահագործման» և արտադրության կազմակերպման համար և պահանջում է չափերի օպտիմալացում: Անհատական տնտեսությունների չափերի գերօպտիմալ ավելացումը հանգեցնում է, առաջին հերթին, ներտնտեսային տեղափոխումների ծավալների և արժեքների արագ մեծացման, ինչպես ողջ տնտեսության, այնպես էլ ստացված միավոր արտադրանքի հաշվով: Այստեղից հետևում է պարադոքսային եզրակացություն՝ որքան շատ է զարգացած տնտեսությունը, որքան այն առավել ինտենսիվ է գործում, այնքան ուժեղ է ձգտումը կրճատելու տնտեսության չափերը: Որքան ինտենսիվ կլինի տնտեսությունը, որքան խորը և մանրակրկիտ կմշակվի հողը, որքան շատ կլինի պարարտամյուրը, այնքան հաճախ տեղի կունենա տեղափոխումը

տնամերձից դեպի դաշտ և այնքան էլ «ծանր» կնստի այդ տեղափոխումը արտադրանքի ինքնարժեքի վրա:

Գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների բնույթը սահմաններ է դնում նրա խոշորացման հետ կապված, որի շնորհիվ խոշոր ձեռնարկությունների առավելության քանակական արտահայտությունը փոքրերի նկատմամբ հողագործությունում երբեք չի կարող առանձնապես մեծ լինել¹²:

Տնտեսությունների օպտիմալ չափերը Ա.Վ. Չայանովը ընդունում էր 800 հա Վորոնեժի նահանգի համար, 200-300 հա՝ Կիևի և այլն: Սակայն տնտեսությունների ավելացման շատ կոշտ և նեղ սահմանների գոյությունից բխում էր, որ չափերը է ենթադրել, որ գյուղատնտեսությունում արտադրության կոնցենտրացիայի գործընթացները պետք է չեն և հնարավոր չեն:

Դրանք ընթանում են որպես ուղղահայաց կոնցենտրացիա «շերտատել» գյուղացիական տնտեսություններից որպես առանձին ճյուղեր՝ գյուղատնտեսական հումքի սկզբնական վերամշակման ոլորտ՝ շոգեշարժիչ կալսիչ մեքենաներ, կաթնեղենի, պանրի փոքր գործարաններ և այլն¹³:

Հորիզոնական կոնցենտրացիայի գործընթացում կոոպերատիվ տարրերի առաջացումը և զարգացումը հնարավոր է դառնում միայն գյուղատնտեսության կոնցենտրացիայի հայտնի փուլում և տեղական կապիտալի հարաբերականորեն թուլության դեպքում: Ձևավորվում է պատկերացում, որ կոոպերացիան չի ապահովում նոր տեսակի տնտեսավարման զարգացում, այն իբր թե ի վիճակի չէ միավորել, համակենտրոնացնել և խոշորացնել այն, քանի որ նրա խոշորացման և կոնցենտրացման համար չկա շուկայական պատվեր: Բայց, եթե պատվերը կա, ապա կոոպերացիան լիովին ի վիճակի է արագացնել այդ զարգացումը, մասնավոր կապիտալի միավորումը բազմաթիվ մանր, մասնատված տնտեսությունների հիման վրա:

Կոոպերացիան, ինչպես նշեցինք վերևում, անբաժանելի է շուկայից և ունի իմաստ ու նշանակություն միայն որպես ապրանքային արտադրության կազմակերպման ձևերից մեկի արտահայտություն:

Գյուղի կոոպերացման հենց այդ գործընթացն էլ Ա.Վ. Չայանովը գտնում էր միակը, որն ի վիճակի է վերակառուցել

գյուղատնտեսությունը «ամենախոշոր կազմակերպչական միջոցառումների սկզբում»: Ընդ որում, նրա կարծիքով դա, ուղին էր ոչ ուղիղ, քանի որ «միայն հետհեղափոխական Ռուսաստանի, այլ նաև բոլոր այլ միայն հետհեղափոխական Ռուսաստան, Չինաստան և այլն/ ագրարային երկրների /Յնդկաստան, Չինաստան և այլն/ կոոպերացիայի գործընթացը նա պատկերացնում էր հետևյալ կերպ. «սկսած սովորական մանր արտադրողների միավորումներից, հողագործական արտադրության միջոցների մթերումից կոոպերացիան բավականին արագ անցում է կատարում գյուղատնտեսական արտադրանքի կոոպերատիվ սկզբունքներով իրացման կազմակերպմանը, ընդլայնելով այն խոշոր միությունների ձևով, միավորելով հարյուր հազար մանր արտադրողների»¹⁴: Քանի որ այդ միջնորդական տիպի օպերացիան ձեռք է բերում անհրաժեշտ թափ և ամրություն, նրանց բազայի վրա բաղդադվում է լավ աշխատող և ուժեղ կոոպերատիվ ապարատ և, որ առանձնապես կարևոր է, տեղի է ունենում, կապիտալիզմի զարգացմանը համանման, կոոպերատիվ կապիտալի նախասկզբնական կուտակում: Իր զարգացման այդ փուլում գյուղատնտեսական կոոպերացիան շուկայի պահանջի, հրամայականի ճնշման տակ, պատմական անհրաժեշտությամբ ընդլայնվում է դեպի իրացնող օպերացիաների կազմակերպման կողմը գյուղատնտեսական հումքի սկզբնական վերամշակման գծով /կաթնեղենի, պահածոյացման, կարտոֆիլագործության և այլնի կոոպերացիա/, առանձնացնելով համապատասխան ճյուղեր գյուղացիական տնտեսություններից և ինդուստրացնելով գյուղը, տիրում է գյուղացիական տնտեսության բոլոր գլխավոր դիրքերը:

Արտադրանքի իրացման և վերամշակման կոոպերատիվները, գյուղատնտեսական կոոպերացիան հենց դրանով էլ գյուղացուն ստիպում են փոխել իր տնտեսության ներքին կազմակերպումը, բարելավել տեխնիկան և ստանդարտացնել արտադրանքը:

Ամրապնդվելով տնտեսապես, կոոպերացիան էլ ավելի է զարգացնում ձեռք բեռված հաջողությունը դեպի արտադրության մեծ չափի ընդգրկումը, ստեղծվում են մեքենայական ընկերակցություններ, ընդունման կետեր, մեխորատիվ տնտեսություններ և այլն:

«Էլեկտրոֆիկացիայի զարգացման, տարբեր տեսակի տեխնիկական սարքավորումների, պահեստային շինությունների, կատարելագործված ճանապարհների ցանցի և կոոպերատիվ վար-

¹² Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации.

¹³ Նույն տեղում, էջ 75.

¹⁴ Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации, с. 76-77

կերի տարրերը հասարակական տնտեսությամբ զուգահեռաբար քանակապես աճում է այնքան, որ ողջ համակարգը որակապես վերածնվում է գյուղացիական տնտեսության համակարգից /կոոպերացնելով իր տնտեսության որոշ ճյուղերը/ գյուղի հասարակական կոոպերատիվ տնտեսության համակարգի, թողնելով որոշ գործընթացների տեխնիկական կատարումը մասնավոր տնտեսությունների անդամներին, գրեթե տեխնիկական առաջադրանքի սկզբունքով»¹⁵:

Սակայն, այս ամենով հանդերձ, կոոպերացիան չի նույնականանում գյուղացիական սեփականության հանրայնացմանն ու քայքայմանը: Ա.Վ. Չայանովը գտնում էր, որ «կոոպերատիվ ձեռնարկության բնութագրիչ հատկանիշը այն է, որ այն երբեք չի կարող լինել ինքնաբերական, ձեռնարկություն, որն ունի սեփական շահեր, որոնք էլ դրված են նրա անդամների շահերից դուրս: Այդ ձեռնարկությունները, որոնք սպասարկում են իրենց հաճախորդներին նրանց տերերն են և կազմակերպում են կառավարումը այնպես, որպեսզի նրանք անմիջականորեն պատասխանատու լինեն միայն իրենց առջև»¹⁶:

Գյուղացիական կոոպերացիան Ա.Վ. Չայանովը բնութագրել է հետևյալ կերպ. «Գյուղացիական կոոպերացիան իրենից ներկայացնում է բավականին կատարյալ կազմակերպված գյուղացիական տնտեսության տարբերակ, որը հնարավորություն է տալիս մանր ապրանքարտադրողներին, չխորտակելով, չքանդելով իրենց անհատականությունը, առանձնացնել իր կազմակերպական ծրագրից այն տարբերակը, որտեղ արտադրության խոշոր ձևերն ունեն անկասկած առավելություն փոքրերի նկատմամբ և կազմակերպում են այն համատեղ, հարևանի հետ այդ խոշոր ձևի արտադրության աստիճանին համապատասխան, հաճախ օգտագործելով վարձու աշխատանք»¹⁷:

Կոոպերատիվը դա առաջին հերթին տնտեսության և տնտեսությունների միավորում է, որը մտնում է այնպիսի միության մեջ, որից նրանք չեն վերանում, այլ նախկինի պես մնում են մանր աշխատանքային տնտեսություններ: Նրանք իրենց արտադրության միայն մի մասն են, հենց այն մասը, որտեղ խոշոր տնտեսությունն ունի առավելություն փոքրի նկատմամբ: Գյուղատնտեսական կոոպերատիվները ինքնուրույն գյուղացիական տնտեսության

լրացումն են, սպասարկում են այն և առանց այդ տնտեսության իմաստ չունեն:

Նման կոոպերացման իմաստը և նպատակը ձգտումն է թեթևացնել մանր գյուղացիության բաժինը, նրա ձեռքը տալով պայքարի գեյք մանր առևտրի և արդյունաբերական կապիտալի մոնոպոլ իշխանության հետ պայքարում: «Շնորհիվ կոոպերացիայի, գրում էր Չայանովը, մանր քայքայված տնտեսությունները միավորվել են, դարձել են ուժեղ և ստացել են բոլոր այն առավելությունները, որ ունեն խոշոր տնտեսությունները: Գյուղատնտեսության բաժանված, կտրատված դաշտերը և անտառները ոչինչ են: Կազմակերպված կոոպերատիվներում դրանք դառնում են տնտեսապես ուժեղ և չունեն իրենց հավասարը»¹⁸:

Այդ տնտեսական ուժի ստեղծման համար կոոպերացիան կարիք չունի ինչ-որ գերբնական, հեղափոխական հեղաշրջման ողջ հասարակարգի շրջանակներում:

Գյուղացիական տնտեսություններից յուրաքանչյուրը հեշտությամբ կարող է, պահպանելով իր սեփական ընտանեկան արտադրությունը, առանձնացնել առանձին աշխատանքներ և միավորել դրանք հարևանների հետ ընդհանուր մեծ գործում: Այնուամենայնիվ, կոլեկտիվացմամբ և կոոպերացիայի բոլոր ձևերի և տեսակների ապապետականացմամբ մեծ հեղաշրջում տեղի ունեցավ և գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ներկայիս սոցիալ-տնտեսական վերածնունդն առանձնահատկությունը կայանում է առաջին հերթին նրանում, որ կոոպերացիայի ելակետային ուժը դարձան անհատական գյուղատնտեսական ապրանքարտադրող-սեփականատերը:

Այստեղ հարկ է նշել այն բարդության մասին, որ կա խնդրի գործնական իրականացման ժամանակ, քանի որ դա արտահայտությունն է այն խնդիրների և հակասությունների, որոնց բախվում է ժամանակակից ագրարային ռեֆորմը ԱՊՀ շատ երկրներում: Շատ բան կախված է կոոպերացիայի սոցիալական բազայի հասունության, նրա սոցիալական ֆունկցիաների օգտագործման ակտիվության աստիճանից, այն նպատակով, որ խթանի նրանց անմիջական շահերը, որոնք ստեղծում են կոոպերատիվները և փոխում են իրենց ողջ գործունեության բնույթը՝ ելնելով իրական կոոպերացիայի սկզբունքներից:

¹⁵ Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации, с. 77

¹⁶ Տես նույն տեղում, էջ 81

¹⁷ Տես նույն տեղում, էջ 84

¹⁸ Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации, с. 75

1.3 Ա.Վ. Չայանովը գյուղատնտեսական կոոպերացիայի էության և հիմնական սկզբունքների մասին

Ա.Վ. Չայանովի ընդարձակ ժառանգությունը ընդգրկում է երկու կարևորագույն գիտական աշխատանք՝ «Գյուղացիական տնտեսությունների կազմակերպումը» և «Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի կազմակերպման հիմնական գաղափարները և ձևերը»: Դրանք անխզելիորեն կապված են միմյանց հետ, քանի որ կոոպերացիան Չայանովը հասկանում, ընկալում էր որպես ձև, որը ոչ թե կազմալուծում էր գյուղացիական տնտեսությունը, այլ ընդհակառակը՝ ամրապնդում:

Չայանովն այն գիտնականների թվում էր, որ կոոպերացիայի տեսությունը ուսուցիչային վերածեց գիտության:

Կոոպերացիայի տեսությունը զարգացել է երկու ուղղությամբ: Մեկը դա ուսուցիչստականն է, որը ներկայացված է Ռ. Օուենի, Շ. Ֆուլբերի, Շ. Ժիդոմի, Է. Վանդերվելդի, Լ. Բլանոմի, Ն. Չերնիշևսկու և այլ գաղափարախոսների կողմից, որոնք կոոպերացիան դիտում էին գլխավորապես որպես միջոց, որի օգնությամբ հնարավոր է վերափոխել հասարակությունը սոցիալիստական հիմունքներով:

Մյուս ուղղությունը գործնականորեն ղեկավարում էին նրանք, ովքեր ելնում էին ոչ թե գաղափարներից, այլ կյանքի պահանջներից ու հրամայականից, մանր արտադրողների շահերից /Ֆ. Ռայֆագենը Գերմանիայում և Ա. Չայանովը Ռուսաստանում/:

Փորձերը, վերակառուցել հասարակությունը կոոպերացիայի միջոցով, ելնելով սոցիալիստական գաղափարներից, ավարտվեցին անհաջողությամբ:

Սակայն կոոպերացիան, որն առաջացել և ձևավորվել է մանր արտադրողների պահանջարկից, նրանց շահերից, լայն տարածում ստացավ աշխարհում:

Կոոպերացիայի զարգացման գործում Ա. Չայանովը ոչ միայն ներդրում ունի գիտական ուսումնասիրությունների տեսքով, այլ նաև գործնական կյանքում նույնպես: 1915 թվականից նա դարձավ վուշի կոոպերատիվի ղեկավարներից մեկը, որը կարևոր դեր խաղաց համաշխարհային շուկա այդ արտադրանքի արտահանման գործում /Ռուսաստանն այդ ժամանակ համարվում էր ամենախոշոր արտահանողը վուշի գծով/:

Չայանովի կոոպերացիայի տեսության առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ հիմքում նա դնում էր աշխատանքային գյուղացիական տնտեսությունը և այն ուսումնասիրել էր կազմակերպչական տեսանկյունից, որպես ագրարային և կոոպերատիվ համակարգի բազային միավոր: Նման մոտեցումը հնարավորություն տվեց գիտնականին խորությամբ և բազմակողմանիորեն բացահայտել կոոպերացիայի էությունը և կոոպերատիվ շարժման հիմնական խնդիրները:

Չայանովը կոոպերացիան չէր կապում որոշակի հասարակարգի հետ և չէր դիտարկում նրա զարգացումը դասակարգային դիրքերից:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիան մեզ մոտ առաջացավ հեղափոխությունից շատ առաջ: Այն գոյություն ուներ և կա մի շարք կապիտալիստական երկրներում: Սակայն և մեզ մոտ մինչև հեղափոխությունը և բոլոր կապիտալիստական երկրներում այն իրենից ներկայացնում էր ոչ ավելի, քան մանր ապրանքարտադրողների հարմարեցումը կապիտալիստական հասարակարգի պայմաններին, և ոչ ավելի, քան գոյապայքարի գործիք: Ոչ մի նոր հասարակարգ այն չէր ներկայացնում և չէր էլ կարող ներկայացնել և բոլոր հույսերը կոոպերացիայի շատ գաղափարախոսների, այդ տեսանկյունից ուսուցիչստական են¹⁹:

Այլ պայմանների շարքում, որոնք գյուղատնտեսական կոոպերացիան դարձրել են բնական, Չայանովը առանձնացնում էր մի հանգամանք, որը վեր էր ածվել սովորության, դա գյուղացու ձգտումն էր օգնելու հարևանին, համատեղ լուծելու տնտեսական խնդիրները:

Չայանովը նշում էր, որ կոոպերատիվ ձևը շատ ճկունություն ունի և մեծ հարմարվողականություն տեղական պայմաններին և շուկայական իրավիճակի փոփոխություններին: «Կոոպերացիան... հանդիսանում է առավելապես լավ ապարատը այնտեղ, որտեղ յուրաքանչյուր առանձին ղեկավար անհրաժեշտ է ճկուն հարմարվել տեղական պայմաններին, հաշվի առնել յուրաքանչյուր տեղանքի մանրագույն առանձնահատկություններն իսկ և աշխատանքի յուրաքանչյուր ամիսը»²⁰:

Գիտնականը հավաստիացնում էր, որ գյուղացիական աշխատանքային տնտեսությունը, որը մտնում էր կոոպերացիայի մեջ, փոփոխում էր իր հատկանիշները և կառուցում էր տնտեսավարման նոր ձևեր: Նա դիտարկում էր կոոպերացիան սոցիալ-

¹⁹ Чаянов А.В. Избранные труды – М.: Колос, 1993, с. 266

²⁰ Чаянов А.В. Краткий курс кооперации, М.: Коопиздат, 1925, с. 12

քաղաքական և տեխնիկա-տնտեսական տեսանկյունից: Վերջինիս հետազոտությունը հիմնվում էր տարբերակված օպտիմումի տեսության վրա: Նրա էությունն էր գյուղատնտեսական արտադրությունում առանձնացնել մեխանիկական, կենսաբանական և տնտեսական գործընթացները և օպերացիաները, որոնք ունեն օպտիմալ չափեր և ռեժիմ, ի տարբերություն այլ ճյուղերի ձեռնարկությունների արտադրության չափերի և ռեժիմների, այդ թվում վերամշակող արդյունաբերության, որն անմիջականորեն կապված է գյուղատնտեսության հետ:

Տարբերակված օպտիմումի տեսությունը Չայանովի խոշոր գիտական ձեռքբերումներից մեկն էր:

Յուրաքանչյուր տեսակի գյուղատնտեսական արտադրանքի միավորի արտադրության վրա գյուղացիական ընտանիքը ծախսում է անհրաժեշտ ռեսուրսներ: Ծախսերի մեծությունը կախված է շատ ցուցանիշներից, օրինակ՝ ինչպիսին են գյուղատնտեսական մեքենաների օգտագործման աստիճանը, էներգետիկ սարքերը, հողատարածքի մեծությունը, նրա դիրքը, տեղադրությունը, այս կամ այն տեխնոլոգիական օպերացիաների կատարման թույլատրելի ժամանակը հողագործությունում, անասնապահությունում և այլն: Ընդ որում այդ ցուցանիշները, դրանց նշանակությունը տարբեր ճյուղերի համար տարբեր են: Փոքր մասշտաբներով արտադրության դեպքում, որպես կանոն, տեսակարար ծախսերը առավելագույնն են: Մասշտաբների աճի չափով նրանք իջնում են՝ հասնելով ինչ-որ մի կետի օպտիմալ նշանակության: Գյուղատնտեսական արտադրության մասշտաբների հետագա աճի դեպքում նորից սկսում են աճել տեսակարար ծախսերը:

Արտադրության մասշտաբը, որը համապատասխանում է ռեսուրսների տեսակարար ծախսերի նվազագույնին, գործունեության կոնկրետ պայմաններում, կոչվում է օպտիմալ: Գյուղատնտեսության արտադրության տարբեր ճյուղերում այն տարբեր է: Մի դեպքում այն համադրելի է աշխատանքային գյուղացիական տնտեսությանը, մյուսում՝ դուրս է գալիս նրա շրջանակներից: Երրորդ դեպքում օպտիմումի ձեռքբերումը մի քանի գյուղացիական տնտեսությունների միավորմամբ, իրականացվում է կոոպերատիվում, սակայն, այդ ճյուղի մի մասի աշխատանքը կազմակերպվում է այնպես, որ արտադրական գործունեության մասշտաբները համապատասխանեն օպտիմումին: Բազմաճյուղ տնտեսություններում գոյություն ունեն մի քանի օպտիմում:

Օպտիմալ կարելի է համարել այն արտադրությունը, որտեղ այլ հավասար պայմաններում, արտադրանքի ինքնարժեքը

ամենափոքրն է: Իր հերթին, օպտիմումի մակարդակը կախված է բնական, աշխարհագրական պայմաններից, արտադրության մասնագիտացումից և այլ օբյեկտիվ գործոններից:

Չայանովն առանձնացնում էր հետևյալ խումբ տարրերը, որոնք կազմում են ինքնարժեքը՝

տնտեսությունների խոշորացման պայմաններում կրճատումը /մեքենաների օգտագործման արժեքը, վարչական ծախսերը, շինությունների արժեքը/,

տնտեսությունների խոշորացման դեպքում ավելացումը /տրանսպորտային ծախսերը, հսկողության թուլացման հետևանքով կորուստները և այլն/,

կախված չէ տնտեսությունների չափերից /սերմերի, պարարտանյութերի արժեքը, բեռնաթափման աշխատանքները և այլն/:

«Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի հիմնական գաղափարը վերին աստիճանի պարզ է: Եթե մենք ուշադիր դիտենք գյուղացիական տնտեսությունների կազմը իր բավականին բարդ կառուցվածքով, ապա մենք հեշտությամբ կարող ենք համոզվել նրանում, որ մի շարք ճյուղերի համար խոշորացման ձևը կտա անմիջական մեծ օգուտ: Ընդ որում, գրեթե միշտ հնարավոր է դառնում բավականին հեշտությամբ, չխախտելով տնտեսության մյուս մասերի աշխատանքները և չբանդելով ընտանեկան տնտեսությունը, առանձնացնել առանձին աշխատանքներ և միավորել նրանք միասին, միացյալ, հարևանների հետ մի ընդհանուր գործի մեջ»²¹:

Չայանովը բազմաթիվ անգամ նշել է, որ գյուղացիական կոոպերացիայի արժանիքները ոչ միայն մեքենաների, տրանսպորտի միջոցների համատեղ օգտագործման, իրացման, վերամշակման տնտեսական շահութաբերության մեջ են, այլ նաև կարգապահական նշանակության մեջ, ու նաև նրանում, որ մասնակիցները հարկադրված են ձգել իրենց տնտեսությունը առավել բարձր տեխնոլոգիական և տեխնիկական մակարդակի, որը համապատասխանի կոոպերացիայի պահանջներին:

Չայանովը չէր կիսում այն տեսակետը, ըստ որի գյուղացիների կոոպերատիվների հիմնական հենքը կազմում են գյուղացիության պրոլետար-աղքատների շահերը:

«... կոոպերատիվի աշխատանքներին մասնակցելու համար, ինչպես նաև մասնաբաժնի մուծման համար, ու նաև կոոպերատիվում աշխատելու համար հավասարաչափ անհրա-

²¹ Чаянов А.В. Краткий курс кооперации, М.: Коопиздат, 1925, с. 6

ժեշտ է բոլոր դեպքերում նյութական բարեկեցության որոշակի մակարդակ և տնտեսությունների որոշ կայունություն, որը կասեցնում, դանդաղեցնում է կոոպերատիվ շարժման մեջ առավել թույլ տնտեսությունների ներգրավումը»²²:

Չայանովը դրանից հետևություն էր անում, որ առավել պրոլետարացված գյուղացին չէր մասնակցի կոոպերատիվ շարժմանը: «Նա դուրս կմնար ոչ թե նրա համար, որ նրանք և կոոպերացիան հակամարտելի են, այլ նրա համար, որ նման տիպի տնտեսություններում չկա կոոպերացիային մասնակցելու առարկա: Նրանց չնչին և գումարած սպառողական տնտեսությունը չէր տա ոչինչ իրացման կոոպերացիային, չնչին ցանքատարածությունները դարձնում են ոչ պիտանի մեքենաների կիրառումը, իսկ գնումների, մթերումների վարկի ծավալը չեն փոխհատուցի փայտփրակա մուծումները կոոպերատիվում»²³:

Չայանովն իրավացիորեն նշում էր գյուղացիական կոոպերացիայի կազմակերպչական գերազանցությունը տնտեսավարման այլ ձևերի նկատմամբ և ավելի բարձր խթանները գյուղացիական տնտեսությունների աշխատանքի նկատմամբ:

«Աշխատանքային կոմունան միշտ թույլ կլինի աշխատանքային կոոպերատիվ տնտեսությունից, քանի որ իր կառուցվածքով այն ստիպված է կազմակերպել խոշոր տեսակի արտադրություն ոչ միայն այն ճյուղերի տնտեսություններում, որտեղ այն եկամտաբեր է, այլ նաև այնտեղ, որտեղ մանր արտադրությունը տեխնիկապես միշտ առավել կատարյալ է: ...Կոմունան, ինչպես յուրաքանչյուր խոշոր տնտեսություն, պարտվում է համեմատած կոոպերատիվ ընտանեկան տնտեսություններին՝ ներքին տնտեսական տրանսպորտի հարցում, կենսաբանական գործընթացների նկատմամբ հոգատարության և ուշադրության աստիճանով, չունենալով միաժամանակ ոչ մի առավելություն այլ ճյուղերում կազմակերպչական տեսանկյունից»²⁴:

Մի այլ տեղ Չայանովը ընդգծում է, որ «...Գյուղացիական տնտեսություններում կոլեկտիվացվում են իր ձեռնարկության հենց այն ճյուղերը, որտեղ արտադրության խոշոր ձևերն ունեն զգալի առավելություն փոքրերի նկատմամբ և թողնում է անհատական

ընտանեկան տնտեսություններին նրա այն ճյուղերը, որոնք առավել լավ են կազմակերպում մանր ձեռնարկությունները»²⁵:

Չետաքրքիր է գիտնականի հետևյալ միտքը. «...Համադրելով միմյանց հետ չորս հնարավոր տեսակների կազմակերպումը հողագործական արտադրությունում՝ կտրտված գյուղացիական, խոշոր կապիտալիստական, խոշոր արտելային և գյուղացիական կոոպերացումը, մենք հեշտությամբ կտեսնենք, որ առաջինն ուժեղ է առաջին խմբի կազմակերպման գործընթացով, երկրորդը և երրորդը՝ երրորդ խմբի գործընթացների կազմակերպմամբ, իսկ գյուղացիական տնտեսությունների կոոպերացումը կազմակերպվածությամբ գերազանցում է մնացած բոլորին, քանի որ և առաջին, և երկրորդ խմբում դրանք ունեն առավել ուժեղ կազմակերպական ձևեր...»

Կազմակերպչական և տեխնիկական առումով արտելը կարող է նույնպես լինել ուժեղ, ինչպես որ խոշոր մասնավոր տնտեսությունը:

Սակայն..., մենք շատ ենք կասկածում, որպեսզի աշխատանքային հողագործական արտելը կկարողանա հասնել այնպիսի տեխնիկական արդյունքների, ինչպիսին ունի կապիտալիստական տնտեսությունը:

Առաջին խոշոր տարբերությունը նրանց միջև հանդիսանում է մարդկային աշխատանքի խթանման բնույթը ...

Աշխատանքային գյուղացիական ընտանեկան տնտեսությունում աշխատանքի խթանը ընտանիքի դեռևս չծածկված պահանջն է, որի բավարարման աստիճանը գտնվում է լիովին աշխատանքի լարվածությանը համապատասխան: Կապիտալիստական տնտեսությունում գործավարձի վճարման համակարգի պայմաններում լարված աշխատանքի խթանը աշխատավարձն է, որը համամասնական է լարվածությանը: Իսկ օրավարձով աշխատանքի դեպքում, որը հաճախակի է հողագործությունում, խթան է տնտեսավարման հարկադրանքի կամքը..., շահագրգռված այդ ուղղությամբ աշխատանքը կորցնելու վախը և երբեմն էլ տուգանքները...:

Արտելային հողագործության կողմնակիցները հենց այդպես էլ կառուցում են արտելային ձևի առավելությունը առավել կա-

²² Чаянов А.В. Избранные труды – М.: Колос, 1993, с. 273

²³ Տես նույն տեղում, էջ 273

²⁴ Чаянов А.В. Избранные произведения. М.: Московский рабочий, 1989, с. 216

²⁵ Чаянов А.В. Избранные произведения. М.: Московский рабочий, 1989, с. 263-264

տարյալ ձևով մարդու աշխատանքը խթանելու ուղիով, կապիտալիստական տնտեսության համեմատ»²⁶:

Արտադրանքի բաժանման հավասարության դեպքում և արտելի անդամների աշխատանքի նկատմամբ խանդավառության բացակայությունը շատ քիչ բանով է տարբերվում օրական վճարվող աշխատանքից: Իսկ քանի որ հարկադրանքի կամքը արտելային կոլեկտիվում միշտ ավելի քիչ լարված է, քան անհատական տնտեսության կամքը, աշխատողն ընկնելով առավելագույն շահույթ ստանալու ետևից, հնարավոր են և այնպիսի դեպքեր, երբ արտելում աշխատանքի նկատմամբ խթանը կլինի ավելի վատ, քան կապիտալիստական տնտեսությունում, ուր այն կառուցված է օրավարձու աշխատանքի վրա:

Արտելային տնտեսության երկրորդ առանձնացվող հանգամանքը, ընդ որում անբարենպաստ, աշխատանքի կազմակերպման ձևն է: Կապիտալիստական տնտեսությունը, կառուցված վարձու աշխատանքի վրա, իր մեջ պարունակում է միշտ այնպիսի քանակի աշխատանք, որն անհրաժեշտ է նրան տվյալ պահին ըստ կազմակերպչական պլանի, ծրագրի, ընդ որում ոչ մի աշխատող ավելին:

Այլ իրադրությունում է գտնվում ցանկացած աշխատանքային տնտեսություն, այդ թվում աշխատանքային հողագործական արտելը:

Աշխատուժի թվաքանակը նրա կազմում միշտ սահմանում է նույնը: Այն չի կարող ավելացնել իր հզորությունը կարճ կրիտիկական ժամանակահատվածում, քանի որ վարձու աշխատանքից օգտվել չի կարող, իսկ իր գործունեությունները սահմանափակ են: Մյուս կողմից տարվա մեծ մասը արտելի աշխատուժը մնում է չօգտագործված և տնտեսությունների պահպանման, գոյատևման համար այն մնում է չաշխատող, բայց, օգտվող:

Նշված երևույթի դեմ պայքարում հարկ է լինում ի տարբերություն կապիտալիստական կազմակերպված տնտեսության ապահովել տնտեսության կազմակերպումը այլ, քե՛ս ավելի քիչ շահավետ ձևով, որը, սակայն, հատկանշական կլիներ առավել հավասարաչափ աշխատանքի վերաբաշխմանը ժամանակի կտրվածքով: Սա խոշոր թերություն է, որը հատուկ է և մանր գյուղացիական տնտեսությանը:

Եվ վերջապես երրորդ, այլ տիպի տնտեսությունների հետ համամատած, արտելների առավել թուլացնող առանձնահատկությունը տնտեսավարման կամքի բնույթի մեջ է:

²⁶ Чаянов А.В. Избранные произведения. М.: Московский рабочий, 1989, с. 264-265

Կոլեկտիվ գիտակցությունը և կամքը միշտ էլ ավելի քիչ շարժունակ են, առավել դանդաղ, ավելի քիչ լարված և գրեթե թույլ չեն տալիս ներըմբռնում, որն այնքան կարևոր է բոլոր տեսակի ձեռներեցության, ձեռնարկատիրության ժամանակ:

Մեկականատիրոջ կամքը կապիտալիստական ձեռնարկություններում և աշխատանքային գյուղացիական ընտանիքի գլխավորի մոտ մեզ ապահովում է միասնություն կազմակերպչական տեսանկյունից և այն անշեղորեն իրականացնում է կյանքում: Իսկ արտելային կոլեկտիվ կամքը առաջին հերթին թույլ է որպես կազմակերպչի և ձեռներեցության հարկադրելու կամք, քանի որ նրա կողմերը վարչության տեսքով բավականին կախված են իր ընտրողներից այն բանի համար, որպեսզի տիրապետեն անխախտելի անդրդվելիության: Արտելային ձևի կազմակերպման թվարկված թույլ կողմերից բացի արտադրությունում դժվար է նաև կարգավորել ընտանիքի պարզ համաբնակություն արտելային տնտեսության ներքո: Ճիշտ է, մենք պետք է ընդունենք, որ կրոնական կամ գաղափարական խանդավառությունը մարում է, ծածկում է իր ետևից բոլոր նշված թերությունները, սակայն դժվար թե կարելի է նախագծել արտելային շարժումը հողագործությունում որպես երկարաժամկետ և զանգվածային, այն կառուցելով խանդավառության հիմքի վրա: Հետևաբար արտելային հողագործության կազմակերպիչներին առաջին հերթին հարկ է լինում լուծել երկու հիմնական խնդիր՝ ինչպես կարգավորել արտելում աշխատանքային կարգապահությունը և ավելացնել, մեծացնել արտելի աշխատողների հոգեբանությունը խթանների և լարված աշխատանքի նկատմամբ²⁷:

Մենք, ավելացնում է, ընդհանրապես կասկածում ենք, որ արտելը տա մեծ տարեկան աշխատանքի վճար գյուղացուն, քան նա կստանա այն իր մասնավոր կոոպերատիվ տնտեսությունում: Իսկ արտելի հոգեբանական լարվածությունը պահանջում է զգալի չափով մեծ աստիճան, քան անհատական տնտեսությունը:

Ուստի, չհերքելով արտելային հողագործության որոշակի զարգացման հնարավորությունները, մենք բոլոր դեպքերում գտնում ենք, որ հողագործության առաջադիմական հեղաշրջման

²⁷ Чаянов А.В. Избранные произведения. М.: Московский рабочий, 1989, с. 266-267

ժամանակ գլխավորը կգնա ոչ թե արտելային, այլ կոոպերատիվ հունով²⁸:

Գյուղացիների կողմից կոոպերացիայի ընդունումը, որպես կազմակերպչական ձև, որն ամրապնդում է աշխատանքային գյուղացիական տնտեսությունը, ուժեղացնելով նրա դիրքերը սկսվող մրցակցության պայմաններում, անցումը շուկայական տնտեսության, գյուղացիական տնտեսությունների արժանիքների որոշումը և մրցակցության հնարավորությունները նրա կոոպերացման արտելային ձևի արտադրության հետ առաջ բերեցին Ստալինի և նրա կողմնակիցների զայրույթը, որը հանգեցրեց ողբերգական հանգուցալուծման:

Չայանովը խիստափեց որոշ գաղափարայնացված մոտեցումներից կոոպերացիայի զարգացման առնչությամբ: Այստեղից էլ նրա այն համոզմունքը, թե կոոպերացիայի նպատակը չի կարող լինել շահույթը և շահույթի հակադրումը կոոպերատիվի անդամների եկամուտներին:

Շահույթի բացառումը կոոպերատիվ շարժման նպատակներից տեղի է ունեցել կոոպերատիվային սոցիալիզմի գաղափարախոսների ներգործության տակ: Ընդ որում նշված կարծիքը բավականին տարածված էր այդ տարիներին, միայն որոշ չափով է բացատրվում գաղափարախոսությամբ, որոշ չափով էլ հենց կոոպերացիայի անբավարար զարգացմամբ և նրա վրա շուկայական հարաբերությունների թույլ ներգործությամբ:

Չայանովի հաստատումը, թե կոոպերացիան ստեղծվում է համատեղ տնտեսական օպերացիաների իրականացման համար անշահութաբեր հիմունքներով այժմ չեն բաժանում շատ գիտնականներ և կոոպերացիայի աշխատողներ: Այն, թեև ունի օբյեկտիվ պատմական արմատներ, իրեն արդեն սպառել է: Կարելի է համաձայնվել միայն նրա հետ, որ շահույթը չի հանդիսանում կոոպերատիվների տնտեսական գործունեության գլխավոր խնդիրը և այն հիմնականում ուղղվում է հենց կոոպերատիվների կարիքներին:

1.4 Գյուղացիական կոոպերատիվների առաջացումը և զարգացումը Արևմտյան Եվրոպայում, ձևավորման առանձնահատկությունները

Կոոպերատիվ շարժման հայրենիքը և օրրանը Արևմտյան Եվրոպան է: XIX դարի կեսերին կոոպերատիվների առաջացումը որպես ֆերմերային տնտեսության տնտեսական գործունեության ձև, որպես այդ շարժման հիմք, պայմանավորված էր բնամթերային հետամնաց գյուղատնտեսության տնտեսական և սոցիալական առաջընթացի օբյեկտիվ պահանջարկով, նրա ընդգրկումով ազգային և միջազգային շուկաների համակարգում:

Ագրարային արտադրական կառուցվածքում մանր ապրանքային գյուղացիական հատվածի գերակշռումը նրա արտակարգ թույլ տնտեսական պոտենցիալով ծառայեց որպես, հիմնական արգելակ նման զարգացման համար:

Մանր և միջին կայուն կապերի ապահովման պահանջարկը գյուղատնտեսական արտադրանքի, արտադրության միջոցների և վարկային համակարգի շուկաների հետ հանգեցրին կոոպերատիվների՝ որպես բուն ապրանքարտադրողների կազմակերպության առաջացմանը, որոնք ստեղծվեցին նրանց մեծ նախաձեռնությամբ, հենց սեփական շահերից ելնելով:

XIX դարի կեսերին հարավ-եվրոպական երկրներում, արդյունաբերության զարգացման հետ կապված և քաղաքային բնակչության աճով պայմանավորված, մեծացավ գյուղատնտեսական արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկը: Գյուղատնտեսության ապրանքայնության բարձրացումը և պարենամթերքների արտադրության ավելացումը առաջին հերթին կախված էին գյուղացիական տնտեսությունների վարկավորման հնարավորություններից: Շուկայական հարաբերությունների զարգացման պայմաններում դրամական կապիտալի պահանջարկը ուժեղացավ այն անհրաժեշտությամբ, որ պետք էր անցում կատարել առավել ինտենսիվ համակարգի տնտեսության:

Մանր մասշտաբային արտադրության և նրա տնտեսական թույլ հզորության հետևանքով նորմալ բանկային վարկի ստացման անհասանելիությունը զգալի թվով գյուղացիության համար տվել է գործունեության մեծ դաշտ վաշխառուական կապիտալի համար: Այսպես, օրինակ՝ գերմանական գյուղերը նույնիսկ XIX դարի 80-ական թվականներին խիստ տուժում էին վաշխառությունից և

²⁸ Чаянов А.В. Избранные произведения. М.: Московский рабочий, 1989. с.

տարեկան 122-ից մինչև 140 տոկոս վերցնելը համարվում էր սովորական երևույթ²⁹:

Իսկ գյուղացիության վարկավորման մասնագիտացված հաստատություններ գրեթե գոյություն չունեին և ոչ մի եվրոպական երկրում: Վաշխառուական կապիտալի ճնշող տիրապետության ժամանակահատվածում զգալի միջոցներ հեռացվում էին գյուղատնտեսության արտադրական օգտագործումից: Սուր էր դրված գյուղացիության շահերի պաշտպանության խնդիրը, որը և ի վերջո, հանգեցրեց սեփական, հենց իրենց ապրանքարտադրողներին պատկանող վարկային հաստատությունների ստեղծմանը: Եվրոպական աշխարհամասում առաջիններից մեկը, և որ կարևոր է, հաջողությամբ գյուղատնտեսական վարկային կոոպերացիայի ստեղծման փորձ կատարվեց XIX դարի 30-ական թվականների կեսերին, Շվեդիայի հարավում, որտեղ ստեղծվեց վարկային ընկերակցություն, Հիպոթեկ ընկերության ձևով: Հաջորդ 25 տարիների ընթացքում երկրում ստեղծվեցին այդ բնույթի ևս 9 հարաբերականորեն խոշոր ռեզիդուալ կոոպերատիվներ՝ 1861 թվականին միավորվելով Շվեդական Հիպոթեկ բանկի Ռիկստագի որոշմամբ և կառավարությունից իրավունք ստանալով թողարկել արժեթղթեր նրա կազմում մտնող կոոպերատիվների վարկային գործունեությունն ապահովելու համար³⁰:

Գյուղական վարկային կոոպերացիայի զարգացումը առավել լայն թափ ստացավ Գերմանիայում, որտեղ այդ շարժման նախաձեռնող հանդես եկավ և հետագայում լայն համաշխարհային ճանաչում ստացավ Ֆ. Ռայֆազենը: Լավ ճանաչելով գյուղական կյանքը, նա սկզբում փորձեց օգնել մի շարք գյուղերի գյուղացիներին ընկերությունների ստեղծմամբ, կառուցված բարեգործության հիմունքներով /օրինակ՝ այդ ընկերության անդամների համար անասունների գնում՝ նվիրատվության միջոցով/: Այդ ուղղությամբ մի շարք անհաջող փորձերից հետո Ֆ. Ռայֆազենը սկսեց զբաղվել գյուղական ընկերակցության գործունեության կարգի մշակմամբ, փոխօգնության սկզբունքով ըստ գյուղացիների իրական իրավիճակին համապատասխան, հաշվի առնելով նրանց առավել քան համեստ տնտեսական ռեսուրսները, կրթական մակարդակը և շրջապատի մասին պատկերացումները: Այդ խնդրի հետ կապված մտահաղացումները նրա կողմից շարադրվել են 1866 թվականին լույս տեսած «Վարկային ընկերակցությունները որպես աղքատության վերացման միջոց» աշխատությունում: 1869

թվականի ապրիլին այդ գաղափարները իրացվեցին գործնականում, երբ ոչ մեծ գյուղում Գեդդեսդորֆում ստեղծվեց առաջին գյուղական վարկային ընկերակցությունը:

Ֆ. Ռայֆազենի կողմից մշակված գյուղական վարկային ընկերակցության ստեղծման և գործունեության հիմնական կարգը /որը հետագայում բոլոր երկրներում կոչվեց նրա անվամբ/ կայանում էր հետևյալում՝

- փայտի իրական մուծումների բացակայություն,
- անդամների համերաշխ անսահմանափակ պատասխանատվություն կոոպերատիվի պարտականությունների նկատմամբ,
- գործունեության խստագույն լոկալացում /սովորաբար համայնքի շրջանակներում/,
- բնակչության առավելագույն թվաքանակը ընկերակցության գործունեության տարածքում /չգերազանցելով 1500 մարդ/,
- վարկի տրամադրումը միայն կոոպերատիվի անդամներին,
- ստացված վարկի օգտագործումը բացառապես արտադրական նպատակների համար,
- անձնակազմի անվճար աշխատանք /բացառությամբ վճարովի հաշվետարի/,
- այլ ընկերություններին մասնակցելու արգելումը³¹:

Բացի այդ, քանի որ գյուղացիները արտադրանքի իրացման կարիք ունեն, ինչպես նաև արտադրության միջոցների ձեռք բերման խնդիր, նախատեսվում էր, որ յուրաքանչյուր կոոպերատիվ պետք է դառնա ունվերսալ հասարակություն: Վարկի տրամադրման հետ զուգահեռ նրան թույլատրվում էր կազմակերպել տնտեսական կյանքի այլ գործունեություն, որը նրանում կմիավորեր գյուղացիությանը:

Այդ սկզբունքների իրականացումը կյանքում նպաստեց ոչ միայն վարկային կոոպերացիայի զարգացմանը, այլ նաև ողջ կոոպերատիվ շարժմանը ինչպես Գերմանիայում, այնպես էլ այլ երկրներում: Շուտով, Ֆ. Ռայֆազենի մահից հետո /1888թ./ կոոպերատիվների արագ զարգացման պայմաններում հիմնված առավել ճկուն կանոնների վրա /փայերի առկայություն, սահմանափակ պատասխանատվություն, այդ թվում մասնագիտացված միավորումներին մասնակցություն/, ինչպես նաև օբյեկտիվ պահանջարկի ազդեցության ներքո հասարակության գյուղացիական տնտեսությունների առավել արդյունավետ զարգացումը, մտնելով Ռայֆազենական Գերմանիայի գյուղացիական ընկերակցության

²⁹ Анциферов И.И. Очерки по кооперации. Полтава, 1918.

³⁰ Rostin H. Foreningsrorelsen. Del. L. Kristianstad, 1960, s. 20-21

³¹ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. Изд. 3-е, с. 260-270

ընդհանուր միության մեջ, սկսեցին աստիճանաբար հրաժարվել շատ սկզբունքներից, որոնք համարվում էին նրանց նախաձեռնողների անսասանությունը: Առավել քիչ չափով դրանք պահպանվեցին այն երկրներում, որտեղ ռայֆագենական ընկերակցությունները ստացան զգալի զարգացում:

Այնուամենայնիվ ռայֆագենական սկզբունքներով հիմնված կոոպերացիայի հիմնադրույթները խաղացին իրենց պատմական դերը, ցույց տալով գյուղացիական փոխօգնության նշանակությունը անլուծելի թվացող խնդրի լուծման ժամանակ վարկերի տրամադրումը մարդկանց, որոնք սովորական բանկային պրակտիկայի տեսանկյունից կատարյալ անվարկավճարունակ էին: Այդ ընկերակցությունների գործունեությունն օգնեց մեռյալ կետից ինչ-որ չափով շարժել գյուղացիական տնտեսությունների արդիականացման խնդիրը: Սակայն այս դեպքում գյուղատնտեսության ընդհանուր տնտեսական վիճակի բարելավումը և ապրանքա-դրամական հարաբերությունների պահանջարկի հետագա զարգացումն անխուսափելիորեն պահանջում էին այն նորմաների լիբերալացում, որոնք կանոնակարգում էին կոոպերատիվ հասարակության գործունեությունը:

1900-ից 1913 թվականները տարեկան հատկացված վարկերի գումարը ռայֆագենական կոոպերատիվներում 0.2-ից աճեց մինչև 1.5 մլրդ մարկի, իսկ վարկային կոոպերատիվները, որոնք մտնում էին կայսրության միության մեջ, 0.7-ից մինչև 4.7 մլրդ մարկի: Վարկի տոկոսադրույթի մեծությունը կոոպերատիվ վարկային դրամարկներում այդ ժամանակահատվածում տատանվում էր կախված տեղանքից, 3.7-5 տոկոսի սահմաններում, այսինքն երբեմն ցածր էր կայսերական բանկի հաշվարկային դրույթից³²:

Այդ տարիներին կոոպերատիվ վարկային գործունեությունը զգալի զարգացում ստացավ Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում, Շվեյցարիայում, Յուգոսլավիայում, Սերբիայում, Բուլղարիայում, Դանիայում: Վարկային գործընթացի նման աշխուժացումը ձայն տալիս նպաստեց գյուղում արտադրողական ուժերի ընդհանուր վերելքին և գյուղատնտեսության արդյունավետության աճին, միաժամանակ խթանելով գյուղացիության տարբերակման սոցիալ-տնտեսական գործընթացը և գյուղացիական տիպի ֆերմերային ապրանքային արտադրության տնտեսավարման տրանսֆորմացիան:

Վարկի հետ միաժամանակ գյուղատնտեսությունում ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացման մյուս

կարևոր կողմը՝ նրա ապրանքայնության աճը, անհատական տնտեսություններում արտադրված արտադրանքի իրացումն է և այդ տնտեսություններին արտադրական նշանակության գնովի առարկաների մատակարարումը:

Գյուղացիական տնտեսությունների մեկուսացման պայմաններում /նրանց կտրվածությունը շուկաներից/ այդ խնդիրների լուծումը գյուղացիների գերակշիռ մասի համար ուժերից վեր էր: Ընդ որում շուկա մուտք գործելու ճանապարհին կանգնած էին միջնորդները, առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչները, այսինքն վերավաճառողները: Բացի քաղաքային կապիտալի ներկայացուցիչներից, այդ դերում հաճախ հանդես էին գալիս մանր կայացուցիչներից, այդ դերում հաճախ հանդես էին գալիս մանր գյուղացիական կրպակավաճառները և առևտրականները, առավելապես գյուղական ծագում ունեցող գործարարները, ձեռներեցները: Սակայն նրանք բոլոր գործում էին բոլորովին էլ ոչ ապրանքարտադրողների շահերից ելնելով:

Արտադրանքի և արտադրության միջոցների շուկա ազատ մուտք գործելու անհրաժեշտությունը XX դարի վերջին տասնամյակում հանգեցրեց գյուղատնտեսությունում վարկային կոոպերացիային զուգահեռ երկու՝ իրացնող և մատակարարող կոոպերացիաների ձևավորմանը, որոնք դարձան կոոպերացիայի դասական ձևեր: Եվ այստեղ առաջատար դերը ստանձնեցին Սկանդինավյան երկրները: 1880 թվականին առաջացավ առաջին կաթնային կոոպերատիվը Շվեդիայում /կարագի արտադրություն, նպատակամղված դեպի անգլիական շուկան/³³, իսկ երկու տարի անց այն ձևավորվեց արդեն Դանիայում, որտեղ սկսեց գործել եվրոպական աշխարհամասում առաջին խոզաբուծական կոոպերատիվը, արտադրված բեկոնը, իր գոյության իսկ առաջին օրերից /ինչպես և կաթնային գործարանի կարագը/, ամբողջությամբ արտահանվում էր այնժամանակվա ամենատարողունակ /բայց և ամենակամակոր/ շուկան՝ Անգլիա³⁴:

XIX դարի 80-ից 90-ականները բնութագրվում էին կոոպերատիվ կազմակերպությունների արագ տարածմամբ աշխարհի բոլոր երկրներում, մի երկիրը մյուսի փորձը ընդօրինակելով: Իսկ XX դարի սկզբին ընդհանուր տարածում գտան կաթնային կոոպերատիվները /Դանիայում 1907թ. նրանք միավորում էին այն տնտեսությունների 93 տոկոսը, որոնք արտադրում էին ողջ

³² Jonason O. Agricultural Atlas of Sweden. Sthlm., 1938, p. 138

³³ Jonason O. Agricultural Atlas of Sweden. Sthlm., 1938, p. 138

³⁴ Анциферов И.И. Очерки по кооперации. 1918. с. 162-166

կարագի 90 տոկոսը³⁵։ Մի շարք երկրներում արագ զարգացում էին գյուղատնտեսական արտադրանքի՝ հացահատիկի, կարտոֆիլի, սերմերի, ձվի և այլնի վերամշակման և իրացման կոոպերատիվ ձևերը։

1884 թվականին ստեղծված առաջին գյուղատնտեսական սինդիկատները Ֆրանսիայում և մասնագիտացված միավորումները Յուլանդիայում սկիզբ դրեցին մթերամատակարարող կոոպերատիվների կայուն և համատարած զարգացմանը, որոնք հաճախ ձեռք բերեցին եական առաջընթաց իրենց տնտեսությունների անդամներին գյուղատնտեսական արտադրության միջոցների մատակարարմամբ։ 1894 թվականից մինչև 1911 թվականը գերմանական մթերամատակարարող կոոպերատիվների շրջանառությունը աճեց 14 անգամ, ընդ որում հանքային պարարտանյութերով կոոպերատիվ մատակարարման ծավալը ավելացավ 14 անգամ, իսկ անասնակերիինը՝ 23.5 անգամ³⁶։

XX դարի սկզբին առաջացան տեխնիկական առաջընթացի վերջին խոսքին համապատասխանող այնպիսի միավորումներ, ինչպիսիք էին տեխնիկայի համատեղ օգտագործման և էլեկտրականության ապահովման կոոպերատիվները։ Գերմանիայում 1920 թվականին էլեկտրական կոոպերատիվները միավորում էին շուրջ 10.000 անդամ³⁷։

Կոոպերատիվ գործունեության զարգացումը, անկասկած, նպաստեց Եվրոպական երկրների գյուղատնտեսության առաջընթացին, նրա արդյունավետության բարձրացմանը։ 1909-1913թթ. զարգացած երկրներում արդեն այն ժամանակ կոոպերատիվներում հացահատիկի բերքատվությունը հասնում էր 20-25 ց/հա /Դանիայում նույնիսկ 33 ց/հա/³⁸։

Կովերի կաթնատվությունը այն տնտեսություններում, որոնք մտնում էին կաթնային կոոպերատիվների մեջ, օրինակ Սկանդինավյան երկրներում, շատ դեպքերում բարձր էր, քան այդ երկրների այլ տնտեսությունների նույնանման ցուցանիշը։

Գյուղատնտեսությունում կոոպերատիվ ձևի գործունեությունը պայմանավորված էր շուկայի հետ տնտեսությունների կայուն կապերի հաստատման պահանջարկով։ Հետևաբար, մանր արտադրության գործունեության նպատակամղումը, կողմնորո-

շումը դեպի շուկաները օբյեկտիվ հիմք էր յուրաքանչյուր երկրի կոոպերատիվ շարժման զարգացման համար։ Միաժամանակ, նույնիսկ առանձին պետության շրջանակներում կան էական տարբերություններ առանձնահատկություններ՝ ելնելով գյուղատնտեսության ոլորտի արտադրական գործունեության կազմակերպության ոլորտի արտադրող այդ տարբերությունները արտամիջ։ Ել ավելի մեծ չափերով այդ տարբերությունները արտահայտվում են, երբ առանձին երկրներ համեմատում ենք միմյանց հետ։

Իսկ ֆերմերային կոոպերատիվները /առանձնապես նրանց զարգացման սկզբնական փուլում/, որպես կանոն, առաջ են եկել որպես ոչ մեծ թվով անձանց միավորում լուրջ մասշտաբի որոշակի տնտեսական ֆունկցիա ապահովելու համար։ Բնականորեն, հարմարվելով տեղական կարիքներին, գյուղատնտեսական կոոպերատիվ շարժումը իր առաջացման առաջին իսկ պահից առանձնացվել է մեծ տարբերությամբ, կախված այս կամ այն երկրի առանձնահատկություններից։ Կոոպերատիվ գործունեության ավելի քան հարյուրամյա պատմության ժամանակ այդ առանձնահատկությունները ոչ միայն չեն վերացել, այլ ավելի են մեծացել։ Բոլոր դեպքերում, չնայած պայմանների յուրահատկությանը, որտեղ գործել է գյուղատնտեսական կոոպերացիան տնտեսապես զարգացած երկրներում, կարելի է առանձնացնել գլխավոր, սկզբունքային գծերը, որոնք ներհատուկ են կոլեկտիվ տնտեսության գործունեության այդ ձևին։

Առաջին հերթին անհրաժեշտ է նշել, որ ֆերմերային կոոպերացիայի առաջացումը հանդիպել է դրական վերաբերմունքի արդյունաբերական և բանկային կապիտալի կողմից, քանի որ կազմակերպելով կոոպերատիվները, գյուղացիությանը հնարավորություն են տվել գործ ունենալ խոշոր կոնտրագենտի հետ, ի հաշիվ գյուղատնտեսության ընդլայնել արդյունաբերական ապրանքների և վարկային շուկան։

Գյուղացիության մասնատվածությունը հնարավորություն է տվել կազմակերպել ուղղակի տնտեսական կապեր մի կողմից խոշոր գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների և, մյուս կողմից, արդյունաբերության և բանկերի միջև։ Նման կապերի բացակայությունը կասեցրել է գյուղատնտեսական արտադրության առաջընթացը, որն էլ իր հերթին բացասական է ազդել հասարակության ընդհանուր զարգացման վրա։

Ուստի պատահական չէ, որ գրեթե ամենուր կոոպերատիվ շարժման կազմակերպիչ են հանդես գալիս զարգացման խթանման կողմնակիցները, համախմբելով հենց ապրանքարտադրողների

³⁵ Тотомианц В.Ф. Сельскохозяйственная кооперация. Очерки с приложением уставов. СПб., с. 186-187

³⁶ Տես նույն տեղում, էջ 129

³⁷ Տես նույն տեղում, էջ 132

³⁸ Сельское хозяйство капиталистических стран: стат. Справ. М. 1959

ջանքերը, անկախ նրանց աշխարհայացքի դիրքորոշման սուբյեկտիվ բնույթից:

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ կոոպերատիվ ձևի առաջացման օբյեկտիվ նախապայմանների առկայության դեպքում նրա կազմակերպման սկզբունքները մշակվել և կյանքի չեն կոչել գյուղացիները: Այդ ժամանակահատվածի եվրոպական գյուղացիությունը ոչ իր կրթական մակարդակով, ոչ էլ արտադրության պայմաններով մանր մասնատված տնտեսություններով չէր կարող ինքնուրույն մշակել կոոպերացիայի գաղափարախոսությունը: Մեծամասամբ այն գյուղացիության զանգվածին էր հասցվում դրսից: Այդ աշխատանքով եվրոպայի յուրաքանչյուր երկրում զբաղվում էին անձնագոհ, լուսավորյալ, կրթված մարդիկ, որոնք գիտակցում էին կոլեկտիվ գործունեության կարևորությունը և նշանակությունը:

Կոոպերատիվ շարժման զարգացման մեջ նրանք ստացել են «ֆունդատորների հայրեր» անվանումը: Սովորաբար դրանք գերիշխող դասակարգի ներկայացուցիչներն էին, սակայն կապված էին գյուղի հետ, հասկանում էին նրա խնդիրները: Միաժամանակ, կոոպերատիվ գործունեության կազմակերպման խնդրում կային տնտեսական, հասարակական, քաղաքական և բարոյական բնույթի մեծ տարբերություններ:

Կոոպերատիվ շարժման նախածեռնողները Սկանդինավյան երկրներում, Դոլմանդիայում, Իտալիայի հյուսիսում իրենց գործունեությունում ելնում էին տնտեսական բնույթի առաջնայնությունից, որը ստեղծում էր հասարակությունը՝ մշակելով նրանց կայուն շահութաբեր գործունեության կանոնակարգ, հաշվի առնելով կոնկրետ գոյություն ունեցող տնտեսական իրավիճակը: Օրինակ, Ռուսաստանում առաջադեմ տրամադրված կալվածատեր Լուգինին եղբայրները գտնելով, որ կոոպերացիան գյուղացիների տնտեսական վիճակի բարելավման միջոց է, իրենց ունեցվածքի զգալի մասը ծախսեցին գյուղացիական վարկային կոոպերատիվների ստեղծման վրա:

Վերևում նշված գյուղացիական վարկային կոոպերացիայի հեղինակը, որը փաստորեն կոոպերատիվ շարժման կազմակերպմանը նվիրեց իր ողջ գիտակցական կյանքը՝ Ֆ. Ռայֆագեն, իր հայացքներում որպես ելակետ էր վերցրել բարոյագեղագիտական սկզբունքները, քրիստոնեական բարոյագիտությունը: Կոոպերատիվ ընկերակցությունը համարելով բարքերի և քրիստոնեության եղբայրության ներդրման բարելավման միջոց, նա կոոպերատիվներին ներկայացնում էր բարձր բարոյական պահանջներ, անկեղծորեն կարծելով ու համարելով երկրորդական հենց այն,

որն ամենաարժեքավորն էր նրա կողմից ստեղծվող վարկային ընկերակցություններում՝ նրանց շուկայական, տնտեսական բնույթը, թեև գործնականում հենց վերջինս էլ հիմնականն էր:

Կանգնած լինելով ֆրանսիական գյուղատնտեսական կոոպերացիայի բնօրրանում, գրաֆ դե Ռոկինը կոոպերատիվներում տեսնում էր այն ուժը, որը կոչված էր խոչընդոտելու կոմունիստական գաղափարների տարածմանը անհատական, սեփականատիրական ինստիտուտների ամրապնդման ուղիով, կոոպերատիվներում միավորելով մանր ապրանքարտադրողներին: Ռոկինը սոցիալիստական մտածելակերպին հակադրեց պրոֆեսիոնալ սոցիալիստների գաղափարը, որը ոչնչացնում էր դասակարգային հակամարտությունը, միավորելով մեկ կազմակերպության մեջ տարբեր սոցիալական ծագում, պատկանելիություն ունեցող մարդկանց: Դրանում նա դիտում էր գյուղատնտեսական կոոպերատիվների գլխավոր նշանակությունը:

Ռուսի գարմանալի չէր, որ Ֆրանսիայում գյուղատնտեսական սինդիկատները զարգացման սկզբնական փուլում ստեղծվում էին ոչ այնքան բնակչության ինքնագործունեությամբ, որքան հարուստ հողատերերի հովանավորությամբ: Նրանց շարքերում թույլատրվում էին ոչ միայն մարդիկ, որոնք վարում էին գյուղատնտեսություն, այլ նաև այն հողատերերը, որոնք չէին զբաղվում անմիջական արտադրական գործունեությամբ: Ֆրանսիական գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ղեկավարության սկզբնական կազմը այն ժամանակ առատ էր հայտնի անուններով: Բացակայում էր անդամների հավասարությունը՝ անդամավճարների չափերի տարբերությունը կանխորոշում էր նրանց որոշակի թվաքանակին ժողովներում վճռական ծայնի իրավունքի զրկումով: Նույնանման իրավիճակ է դիտվում Գերմանիայում: Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ղեկավարությունում նրա զարգացման առաջին իսկ քայլերից գլխավոր դեր են խաղացել տեղական բուրժուազիան, դպրոցական ուսուցիչները, որոնք Գերմանիայում շատ մոտ էին կանգնած կալվածատիրական դասակարգին, լինելով նրա քաղաքական ներգործության ազդեցության ներքո: Այսպիսով, գերմանական գյուղատնտեսական կոոպերատիվները գտնվում էին գյուղի ունեվոր շերտի և խոշոր հողատերերի ազդեցության ներքո: Առանձնապես զգալի էր վերջիններիս մասնակցությունը կոոպերատիվ կազմակերպությունների, միությունների կենտրոնացված կառավարմանը:

Չի կարելի հաշվի չառնել նաև այն ազդեցությունը, որը կոոպերատիվների գործունեության վրա ունեցրեց այս կամ այն երկրի բնակչության կուլտուրական մակարդակը, առաջին հերթին

վերջինիս գրագիտությունը, որը որոշում էր անմիջական արտադրողների ինտելեկտուալ պոտենցիալը: Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի զարգացման հաջողությունը Սկանդինավյան երկրներում մեծամասամբ պայմանավորված էր հենց այդ հանգամանքով: XIX դարի առաջին կեսին, շնորհիվ պարտադիր անվճար տարրական կրթության, արդեն այդ երկրներից և ոչ մեկում գործնականում մեծահասակ բնակչության կազմում չկային անգրագետներ /այդ թվում և գյուղական բնակչության մեջ/: Գոյություն ուներ ոչ միայն համընդհանուր կրթական ամբողջական ցանց, այլ նաև գյուղատնտեսական պրոֆեսիոնալ դպրոցներ, լրացուցիչ զարգացմամբ /նույնիսկ մեր ժամանակակից չափանիշներով/, գյուղատնտեսական քարոզչության ենթակառուցվածք: Որոշակի չափով ֆերմերային կոոպերացիայի զարգացման վրա ազդում էին նաև ազգային բնավորության առանձնահատկությունները: Շվեդիայում, Նորվեգիայում, Դանիայում կոոպերատիվ շարժման առաջընթացը խթանվում էր ոչ միայն կուլտուրայի բարձր մակարդակով, այլ նաև ազատատենչությամբ, ձեռներեցությամբ, նախաձեռնությամբ, համերաշխության զգացողության զարգացմամբ, որը ներհատուկ է Սկանդինավյան երկրների ժողովրդին: Գերմանիայում կոոպերատիվ շարժման հաջողությունը շատ բանով կանխորոշվեց գերմանական ժողովրդին հատուկ կարգապահությամբ, խստորեն մշակված կազմակերպչական սկզբունքներով, որոնք տվել են հատուկ ուղենիշեր կոոպերատիվների գործունեության ուղղությամբ: Միաժամանակ ֆրանսիացիների չափազանց անհատականությունը երկար ժամանակ կանխորոշիչ գործոն էր այդ երկրում ֆերմերային կոոպերացիայի զարգացման գործում:

1.5 Գյուղատնտեսությունում կոոպերատիվ շարժման զարգացման հիմնական փուլերը

Կոոպերատիվ ձևի գործունեության սկզբնական փուլը յուրաքանչյուր երկրում ընդգրկում է առաջին կոոպերատիվների ստեղծումից մինչև XIX դարի վերջը: Դա այնպիսի ժամանակահատված էր, երբ վերականգնվում էին կոոպերատիվ կազմակերպությունները, ստեղծվում և ծախողվում էին առաջին միությունները, մշակվում և գործնականում ստուգվում էին նրանց գործունեության սկզբունքները, խնդրի լուծման առաջին քայլերն էին արվում, դրանց գաղափարախոսների, նախաձեռնողների և կազմակերպիչների կողմից:

XIX դարի վերջերին և XX դարի 20-ական թվականների սկզբներին է բաժին ընկնում գյուղատնտեսության ոլորտում կոոպերացիայի զարգացման երկրորդ փուլը: Այդ շրջանի համար բնութագրիչ է կոոպերատիվ շարժման գործընթացը: Գրեթե բոլոր երկրներում տեղ էր գտել խոշոր ռեզիոնալ-ճյուղային կոոպերատիվ միությունների ստեղծումը, ինչպես նաև ազգային ճյուղային միավորումների ձևավորումը, որոնք գործում էին տվյալ երկրի մասշտաբով, կենտրոնական վարկային կոոպերատիվ հաստատությունների տեսքով: Այդ ժամանակ արդեն կուտակվել էր զգալի փորձ ձեռնարկությունների գործունեության կազմակերպման ուղղությամբ, որոնք պատկանում էին կոոպերատիվներին: Մի շարք երկրներում /Սկանդինավյան, Յուգոսլավ, Գերմանիա/ կոոպերատիվ միավորումները սկսում էին խաղալ զգալի դեր ոչ միայն գյուղատնտեսության վարկավորման, այլ նաև գյուղատնտեսական արտադրանքի վերամշակման և իրացման ոլորտներում /հիմնականում կաթի և կաթնամթերքի արտադրանքի գծով/:

Սկսում էին գործել առաջին կոոպերատիվ ձեռնարկությունները գյուղատնտեսական միջոցների թողարկման արտադրության գծով /օրինակ՝ հանքային պարարտանյութերի արտադրության գործարաններ Յուգոսլավիայում և այլն/:

Արդեն XX դարի սկզբին կոոպերատիվ ձեռնարկությունները վստահորեն մուտք էին գործում համաշխարհային պարենային շուկա, այնտեղ խաղալով զգալի դեր, հատկապես անասնապահության արտադրանքի իրացման գծով: 1895 թվականին միջազգային կոոպերատիվ ալյանսի /ՄԿԱ/ ստեղծմամբ կայուն բնույթ են ստանում միջազգային կոոպերատիվ համագործակցության փորձի փոխանակումը և զարգացումը:

Շատ երկրներում սկսում է ձևավորվել կոոպերացիայի օրենսդրության համակարգ, ստեղծվում են առաջին «օրինակելի

կանոնադրությունները» տարբեր մակարդակի և գործունեության կոոպերատիվների համար, որպես կոոպերացիայի գործնական փորձի կուտակման ամփոփում:

Մի շարք երկրներում /օրինակ: Մեծ Բրիտանիա, Շվեդիա/ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին փորձեր արվեցին կոոպերատիվներին տալ պետությանը հաշվետու, ենթակա կարգավիճակ բնակչությանը պարենամթերքով մատակարարելու նպատակով, նկատի ունենալով, պատերազմական ժամանակահատվածում սննդամթերքի սահմանափակությունը և նրա ռացիոնալ օգտագործումը:

Հետպատերազմյան ժամանակահատվածին բնութագրիչ էր գյուղատնտեսական կոոպերատիվ շարժման զգալի առաջընթաց և նրա բոլոր օղակների հետագա համախմբում համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցության տակ /1929-1933թթ./ և գերակշիռ երկրների պետական ակտիվ աջակցություն:

Չտեսնված ծանր և երկարատև ճգնաժամի պայմաններում, որը, միլիոնավոր ֆերմերային և գյուղացիական տնտեսությունների հասցրել էր կործանման եզրին, պետական իշխանությունները վարում էին քարոզչություն ի օգուտ կոոպերատիվների ստեղծման: Կոոպերատիվ կառավարչական ապարատի հետ համատեղ պետական միջոցներով ստեղծվում էին կազմակերպություններ, աշխատանքներ էին իրականացվում կոոպերատիվների գործունեության խթանման և տարածման, նորերի ստեղծման, դրանց անդամության բազայի ընդլայնման ուղղությամբ:

ԱՄՆ-ում 30-ական թվականների առաջին կեսին վարկերի պետական աջակցությունը վճռական դեր խաղաց կարճ ժամանակահատվածում էլեկտրական կոոպերատիվների ցանցի ստեղծման գործում, որոնք իրենց վրա վերցրին ֆերմաների էլեկտրամատակարարումը և դարձան էական բաղադրամաս ամերիկյան գյուղատնտեսության տեխնիկական վերազինման գործում: Կառավարական աջակցության ծրագրերը վճռական դեր ունեցան /որպես Բուզվելտի վարչակազմի «նոր ուղու» բաղկացուցիչ մաս/ ֆերմերային վարկերի կոոպերատիվ համակարգի ձևավորման գործում: Վարկային կոոպերատիվների ակտիվ գործունեությունը, միանալով ֆեդերալ ռեզերվային համակարգին, շատ ֆերմերային տնտեսությունների օգնեց թուլացնելու, մեղմելու «մեծ դեպրեսիայի» ծանր հետևանքները:

Շատ երկրներում 30-ական թվականներին ստեղծվեցին գյուղատնտեսական կոոպերատիվների կենտրոնական ազգային կազմակերպություններ: Շվեդիայում, Նորվեգիայում 30-ական թվականների կեսերին ձևավորվեց գյուղատնտեսական կոոպերա-

ցիայի ազգային կուռ համակարգ, ղեկավարվելով միացյալ կենտրոնից և օգտվելով պետության էական աջակցությունից: 30-ական թվականների վերջերին կոոպերատիվները Սկանդինավյան երկրներում, Հունդիայում, Գերմանիայի կաթնային տնտեսությունները մարզերում, հացահատիկայինը՝ Ֆրանսիայում, զբաղեցնում էին գերիշխող դիրք իրացման շուկայում:

Առանձին երկրներում այդ ժամանակահատվածում միասնականացվում էր կոոպերատիվների գործունեությունը տարբեր աստիճանների վրա /սկզբնական, ռեգիոնալ, ազգային և այլն/: Ծնշող մեծամասնությամբ կոոպերատիվ կազմակերպություններում վերջնականապես հաղթում էին այնպիսի դեմոկրատական սկզբունքներով կոոպերատիվ շարժումները, ինչպես «մեկ անդամ – մեկ ձայն», բաց անդամությունը և այլն: Միաժամանակ Գերմանիայում, Իտալիայում և առաջինի կողմից գրավված Եվրոպայի երկրներում ֆաշիստական դիկտատուրայի հաստատումը ծանր հարված հասցրեց կոոպերատիվ շարժմանը: Կոոպերատիվները լուծարվեցին և արգելվեց, իսկ նրանց ունեցվածքը շատ դեպքերում բռնագրավվեց: Գերմանիայում և Իտալիայում գյուղատնտեսական կոոպերատիվները վերածվեցին յուրատեսակ կոոպերատիվ կազմակերպության, որոնք ըստ էության դարձան ֆաշիստական պետական ապարատի մասնիկը:

Մեծ Բրիտանիայում, Շվեդիայում, Շվեյցարիայում, որոնք խուսափեցին հիտլերյան օկուպացիայից, գյուղատնտեսական կոոպերատիվները երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիների ընթացքում լայնորեն օգտագործեցին պետական իշխանությունը գյուղատնտեսական իշխանության կարգավորման համար, ինչպես նաև որպես իրացման և բաշխման ապարատ և աշխատեցին համապատասխան կառավարական կազմակերպությունների կոշտ հսկողության ներքո:

Հետպատերազմյան առաջին տարիները /մինչ 50-ական թվականների կեսերը/ բնութագրվում էին որպես գյուղատնտեսական կոոպերատիվների դիրքերի վերականգնման ժամանակահատված այն երկրների համար, որտեղ դրանք ավերվել էին հիտլերյան օկուպացիայի ժամանակահատվածում: Տեղի էր ունենում կոոպերատիվների տնտեսական դիրքերի ամրապնդում և ընդլայնում այն ճյուղերում, ուր նախկինում կար կոոպերատիվ ձևի գործունեության ավանդական գերակայություն:

Ֆերմերային կոոպերատիվ շարժման զարգացման հաջորդ կարևոր փուլը ընդգրկում է մոտավորապես 50-ական թվականների կեսերից մինչև 70-ական թվականները: Տեխնիկական առաջընթացի ազդեցության տակ տեղի էր ունենում կոոպերատիվ ձեռ-

նարկությունների արտադրական գործունեության արդիականացում և համակենտրոնացում /ինչպես սննդարդյունաբերության ոլորտում, այնպես էլ գյուղատնտեսության համար արտադրության միջոցների ճյուղերում/:

Միաժամանակ, դրան զուգընթաց տեղի էր ունենում կոոպերատիվ կազմակերպությունների կառուցվածքի արագ վերակազմակերպման գործընթաց, որն արտահայտվում էր ինչպես մանր սկզբնական կոոպերատիվ միությունների միաձուլմամբ, այնպես էլ խոշոր կոոպերատիվ միավորումների ստեղծմամբ /երբեմն կոոպերատիվ գիգանտների/ ճյուղային և ռեգիոնալ տեսանկյունով:

Սակայն ոչ բոլոր տեղերում էր, որ կոոպերատիվները ակտիվ ընդգրկվում էին այդ գործընթացի մեջ: Սուր դրամաֆինանսական և կառուցվածքային տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում 70-ական թվականներին նրանք ոչ միշտ էին կարողանում վերակառուցել իրենց գործունեությունը համապատասխան շուկայի փոփոխված պահանջների համաձայն և պահպանել իրենց դիրքերը պարենային տնտեսության ոլորտում: Որոշ երկրներում կրճատվեցին արտադրանքի տեսակարար կշիռը սննդարդյունաբերության առանձին ճյուղերում /օրինակ՝ մսի, բանջարեղենի, մրգերի վերամշակումը/, առանձին տեսակի գյուղատնտեսական ապրանքների իրացումը երկրի ներսում և արտասահմանում:

Էկոնոմիկայի կոոպերատիվ ոլորտում զգացվում էին միտումներ մենեջերիզմի զարգացման ուղղությամբ և անցում էր կատարվում արտադրության կազմակերպման փայտիտրական ձևերին: Կադրերի աճող համընդհանուր պահանջարկը հանգեցրեց կոոպերատիվ ուսումնական հաստատությունների ստեղծմանը և նրանց ցանցի ընդլայնմանը:

70-ական թվականների կեսերին սկսվեց ֆերմերային կոոպերացիայի զարգացման նոր փուլ: Այդ ժամանակահատվածում էկոնոմիկայի արագ ընթացող կառուցվածքային փոփոխությունները կտրուկ կոշտացրին մրցակցային պայքարի պայմանները: Վճռական նշանակություն էին ձեռք բերում կապիտալի շարժում կոնցենտրացիան և համակենտրոնացումը: Զանի որ կոոպերատիվները գործում են այնպիսի ոլորտում, ուր գերակշռում էին մանր արտադրությունը /իսկ նշանակում է մանր կապիտալը/ ոչ միշտ ունի հնարավորություն դրա համար, որն էլ գերակշիռ դեպքերում կանխորոշում է պայքարի ելքը արտադրանքի իրացման շուկայում: Այդպես եղավ ամերիկյան հացահատիկային կոոպերատիվների հետ, որոնք պարտություն կրեցին TIK-ների

հետ մրցակցության պայքարում: 80-ական թվականների կեսերին սկսվեցին կոոպերատիվների արտահանման ծավալները պարենի գծով կոոպերատիվների գրեթե 20 տոկոսը, կրճատվեցին մինչև չնչին չափերի և նույնիսկ խոշոր կոոպերատիվները պարզապես դադարեցրին իրենց գոյությունը:

Ընդհակառակը, կանադական կոոպերատիվները ժամանակին անհրաժեշտ մասշտաբներով և ուղղությամբ իրականացրին նյութատեխնիկական բազայի վերակառուցումը, կարողացան պահպանել իրենց դիրքերը ցորենի արտահանման գծով:

Անհրաժեշտ է նաև շեշտել, որ հաջորդող վերջին տասնամյակներին բնութագրիչ է պետական խթանման զարգացման միտումը կոոպերատիվ շարժման ոլորտում: Ուժեղացել է օրենսդրության դերը /առանձնապես Ֆրանսիայում և Գերմանիայում/ գյուղատնտեսության արտադրատնտեսական կոլեկտիվ ձևի գործունեության ֆինանսական և այլ կողմերի կարգավորման ուղղությամբ: Միաժամանակ, գրեթե ամենուր, պետությունը նրանց ցույց է տալիս ֆինանսական օգնություն և հատկացնում է տարբեր տնտեսական արտոնություններ, նպաստում, օժանդակում է գյուղատնտեսության և զուգորդվող ճյուղերի միջև տնտեսական կապերի կազմակերպմանը և որոշ դեպքերում էլ գյուղատնտեսական կոոպերատիվների վրա են դրվում ֆունկցիաներ, որոնք կյանքի են կոչում պետական ագրարային քաղաքականությունը:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների նկատմամբ պետության կողմից իրականացվող քաղաքականությունը նպաստում է դրանց տնտեսական դիրքորոշման ամրապնդմանը պարենային տնտեսության ոլորտում և, ի վերջո, ուղղված է ֆերմերային արտադրության ամրապնդմանը, որի շահերն էլ այդ կոոպերատիվները ներկայացնում են:

Ռուսական գյուղի կոոպերատիվների պատմությունը սկսվում է XIX դարի 60-ական թվականների կեսերից: 1865 թվականին առաջացավ առաջին վարկախնայողական ընկերակցությունը Կոստրոմայի նահանգի Վետլուժկա գյուղում, իսկ հաջորդ տարում առաջին կաթնային կոոպերատիվը ստեղծվեց Տվերի նահանգի Օտրոկովիչ գյուղում /պանրա-արտադրական արտել/:

Մինչև հեղափոխական Ռուսաստանում կոոպերացիայի զարգացումը գյուղում ընթանում էր երկու ալիքով: Առաջինը տեղի ունեցավ 70-ական թվականների կեսերին: Այդ ժամանակահատվածում կոոպերացիայի զարգացումը իրականացավ գերազանցապես վարկախնայողական ընկերակցությունների տեսքով: Դրանց ստեղծման գաղափարը ներմուծվեց Գերմանիայից լիբերալ տրամադրված կալվածատերերի կողմից 1817 թվականին հայտնի

տեղական գործիչներ Ա.Վ. Վասիլչիկովի, Վ.Ֆ. Լուզինի, Ա.Վ. Յակովլևի և մյուսների նախաձեռնությամբ: Մոսկովյան գյուղատնտեսական ընկերությանը կից ձևավորվեց գյուղական վարկախնայողական և արդյունաբերական ընկերակցությունների հատուկ կոմիտե, իսկ հետո նրա պետերբուրգյան բաժանմունքը, որն իր առջև նպատակ էր դրել տարածելու վարկախնայողական ընկերակցությունների գաղափարը: Կոմիտեն տեղերում բաժանեց նրանց կողմից մշակված տիպային կանոնադրությունը և գյուղատնտեսական գրականություն և շատերը պաշտպանեցին այդ դիմումը, կոչը:

Տեղական աջակցությամբ և նրանց միջոցներով /այդ ժամանակ բոլոր սկզբնական փոխառությունների 57 տոկոսը ներկայացնում էր տեղականը/ գյուղերում հարյուրներով սկսեցին առաջանալ վարկախնայողական ընկերակցություններ, որոնք այդ ժամանակահատվածում օգտվում էին նաև պետական հովանավորությունից: Ֆինանսների նախարարությունը մշակել էր մի քանի տիպային կանոնադրությունների տարբերակներ: 1872 թվականից ընկերակցություններին կարճաժամկետ վարկավորումը սկսեց իրականացնել պետբանկը:

Սակայն, այդ ժամանակահատվածում առաջացած վարկախնայողական ընկերակցությունները գոյատևում էին միայն տնայնագործական միջավայրում: Գյուղերում ընկերակցությունների զգալի մասը դադարեց գոյատևել, կամ էլ վերածվեց փոխադարձ վարկի ընկերության: 80-ական թվականներին հետևեց վարկախնայողական ընկերակցությունների կրճատման գործընթացը: Նրանք մեղադրվում էին վաշխառուական միտումների մեջ, հոգևորականներին արգելեցին նրանցում մասնակցություն ունենալ:

Նշված ժամանակահատվածում փորձեր արվեցին զարգացնել գյուղացիական պանրագործական արտելները: Այդ գործի ոգեշնչողը Ն.Վ. Վերեշագինն էր, որը ազատ տնտեսագիտական միության աջակցությամբ 1866 թվականին Տվերի նահանգում կազմակերպեց առաջին նման արտելը, իսկ 1867 թվականին /եղիմովո գյուղում/ կաթնային գործի մասնագետների պատրաստման դպրոց: Արդեն 1867 թվականին նման արտելների թիվը արդեն 25-ն էր³⁹:

Ակտիվ սկսելով իրենց գործունեությունը՝ արտելները գոյատևեցին հարաբերականորեն կարճ ժամանակահատված,

նրանց զգալի մասը լուծարվեց, կամ էլ վերածվեց զուտ կապիտալիստական ձեռնարկության:

Արտելների, ինչպես նաև վարկային ընկերակցությունների անհաջողության մատնվելու պատճառները գյուղացիական տնտեսությունների թուլության մեջ էին:

XIX դարի վերջին ընդունվել են փոքր վարկերի մասին /1895թ./ և գյուղատնտեսական ընկերությունների մասին /1898թ./ կանոնադրությունները: Տրանսպորտի զարգացումն աստիճանաբար նախադրյալներ ստեղծեց՝ գյուղը ներգրավելու ապրանքային շրջանառության մեջ:

Սիբիրում շարժումը սկսվեց տրանսսիբիրյան մայրուղու առաջին տեղամասի համար /1896թ./: Այս բոլորը նպաստեց գյուղացիական վարկային կոոպերացիայի աճին, գյուղացիական կաթնային արտելների և գյուղատնտեսական ընկերությունների ստեղծմանը: Վերջիններս կատարում էին զգալի կոոպերատիվ ֆունկցիա /օրինակ՝ մեքենայական ընկերակցություններ, ընկերակցություն համատեղ մթերումների գծով/, ինչպես նաև նպաստեցին կոոպերատիվների ստեղծմանը իրենց գործունեության սահմաններում:

Դեռ 90-ական թվականների վերջերին տեղի ունեցավ կոոպերացիայի զարգացման արագացում: 1904 թվականի հունիսի 7-ին ընդունվեց նոր օրենք փոքր, մանր վարկային հաստատությունների մասին, ընդլայնելով տեղերի իրավունքները վարկային կոոպերատիվների ստեղծման նկատմամբ: Օրենքը հեշտացրեց կոոպերատիվների գրանցումը: Ստեղծվեցին փոքր վարկերի գործերով վարչություններ և նրա նահանգային բաժանմունքներ: Փոքր վարկերի տեսուչները իրականացնում էին վարկային հաստատությունների գործունեության հսկողությունը, որոնք ստեղծվել էին պետբանկի միջոցներով: Նրանք նույնպես իրականացրել են հրահանգավորում, ստուգումներ: Ստուգվել են ենթակա հաստատությունների տարեկան հաշվետվությունները, գործարարությունը և հաշվապահությունը: 1906 թվականին հաստատվեց տեղական մանր, փոքր վարկերի տիպային կանոնադրությունը, որի ֆունկցիան շուրջ տաս տարի կատարում էին վարկային կոոպերատիվների միությունները: 1907 թվականին հաստատվեց սպառողների միության կանոնադրությունը, իսկ 1908 թվականին՝ կոոպերատիվ ընկերակցությունների նոր կանոնադրությունը:

Թափ հավաքող կոոպերատիվ շարժումը տեղի էր ունենում սոցիալիստական գաղափարախոսության ազդեցությամբ, բայց այն աստիճանաբար մտնում էր տնտեսական կյանքի ռացիոնալ հունի մեջ: Կոոպերացիայի դեմոկրատական սկզբունքները կազ-

³⁹ Кишкин А.С. – Николай Верещагин-отец молочной кооперации России // Кооперация. Страницы истории. М. 1991. Вып. 1, с. 272

մուճ էին նրա ուժի աղբյուրը և հետաքրքրություն էին առաջացնում: Ռուսական հողում նրանք առաջինը ամուր գոյատևեցին և նպաստեցին լուծելու առօրյա գյուղացիական հոգսերը սպառողական կոոպերացիայի գծով:

Սպառողական կոոպերացիայի բուռն զարգացումը սկսվում է 1905 թվականից, որը արդյունք էր գյուղական կյանքի բոլոր կողմերի լիբերալացմանը, այդ թվում տնտեսական կարգավորմանը, հանձինս Ստոլիպինի ռեֆորմիստական կուրսի: Կոոպերատիվ ընկերակցությունների քանակի աճին զուգահեռ պահանջ առաջացավ միավորելու այս խնդիրը, կոորդինացնելու փոխկապակցվածությունը կառավարության հետ, որպեսզի կրկնապատկվեն ֆինանսական ռեսուրսները:

1898 թվականին ռուսական սպառողական կոոպերացիան Մոսկովյան սպառողների միության նախաձեռնությամբ և նաև 18 այլ սպառողական ընկերությունների մասնակցությամբ կազմակերպվեց սպառողական ընկերությունների միության բյուրո:

1917 թվականին, արդեն միության մեջ կային 2217 սպառողական կոոպերատիվներ:

Սպառողական միությունն ուներ իր ֆաբրիկաները: Առաջին արտադրական ձեռնարկությունները ձևավորվեցին արդեն 1913 թվականին, 1918 թվականին «Центросоюз»-ի մեջ միավորված էին 21 սեփական ձեռնարկություններ, որոնց ֆոնդերի միագումարային արժեքը կազմում էր 11 մլն ռուբլի: Նրանք իրենց անդամներին օգնում էին ոչ միայն գնումների հարցում, այլ նաև հաշվարկի կարգավորման և կազմակերպման գծով:

Սպառողական կոոպերացիան գյուղացիական Ռուսաստանի կոոպերատիվ շարժման միակ և հիմնական ճյուղը չէր: Առավել մեծ նշանակություն ունեին վարկային և իրացնող կոոպերատիվները, որոնք պարզ տնտեսական մեթոդներով բարելավում էին գյուղատնտեսական արտադրության տեխնիկան և կուլտուրական մակարդակը, բարձրացնում մանր տնտեսությունների շահութաբերությունը, ապահովում նրա մրցունակությունը և գոյատևումը: 18 տարվա ընթացքում /1900-1918թթ./ Ռուսաստանի կոոպերացիան աճեց 35 անգամ, իսկ 8 տարում /1910-1918թթ./ գրեթե 4.5 անգամ: Ռուսաստանում կոոպերատիվ շարժման ակտիվացման և զարգացման նախադրյալների հիմք հանդիսացան ինչպես 1905 թվականի հեղափոխությունը, այնպես էլ Պ.Ա. Ստոլիպինի ագրարային ռեֆորմի իրականացումը: Հողօգտագործման ռացիոնալացումը, տնտեսությունների ապրանքայնության ավելացումը և այլ գործոններ առաջացրին գյուղատնտեսական արտադրության բուռն աճ, պայմանավորեցին

գյուղատնտեսական մեքենաների և հանքային պարարտանյութերի պահանջարկը, բարձրացրին վարկի կազմակերպման պահանջները և կարգավորեցին արտադրանքի իրացումը: Այս բոլոր գործոնները բարենպաստ ազդեցին կոոպերացիայի զարգացման վրա:

Եթե 1900 թվականին գոյություն ուներ 798 վարկային գյուղատնտեսական կոոպերատիվ՝ 264 հազար անդամներով, ապա 1905 թվականին արդեն 1680 կոոպերատիվ՝ 703 հազար անդամներով: 1905 թվականից հետո ամեն տարի առաջանում էին ավելի քան հազար կոոպերատիվներ և պատերազմից առաջ դրանք արդեն 14.586 էին: Մինչև 1915 թվականը կոոպերատիվների 70 տոկոսը սպասարկող բնույթ ուներ, ընդ որում հենց սկզբից էլ նրանց նպատակն էր բարձրացնել տնտեսությունների եկամտաբերությունը: Այստեղ հաջողակ էին վարկային ընկերակցությունները, իրացնող, մթերող կոոպերատիվները:

XIX դարի վերջին տրանսսիբիրյան երկաթգծի բացումից հետո, ռուսական այդ գյուղատնտեսական ռեզիդնում կերային մշակաբույսերի բազայի հիման վրա ձևավորվեց արտակարգ համավիճակ՝ արտահանման նպատակով զարգացման համար: Ռեզիդենտաց կոոպերացիայի գործընթացը սկսվեց փոքր, մանր գործարարներից: Սակայն տասը տարվա ընթացքում այդ գործարարները թուլացրին մեկը մյուսին՝ արագացող մրցակցության պայմաններում: Միաժամանակ նրանք օգնում էին վերափոխել գյուղացիական տնտեսությունները բարձրապրանքային կաթնային արտադրությամբ: Այդ գործը իրենց վրա վերցրին այն կոոպերատիվները, որոնք աջակցություն ստացան դանիական և անգլիական ֆիրմաներից, որոնք Ռուսաստանում բացել էին իրենց գրասենյակները:

Կաթնային կոոպերատիվների զարգացումը նպաստեց այդ ուղղության մասնագիտացման հետագա խորացմանը, որոնք իրենց կաթնամթերքները վաճառում էին անմիջականորեն Անգլիայում: Ընդ որում այդ կոոպերատիվները ստանում էին շատ բարձր եկամուտներ: Նույնանման կոոպերատիվներ ձևավորվեցին նաև վուլչի գծով:

Արտադրական կոոպերատիվները, որպես հողագործությունում համատեղ օգտագործման ձև, թեև ունեին հին պատմություն, սակայն լայն տարածում չստացան:

Առաջին համառուսական կոոպերատիվների համագումարում նշվել է, որ «արտելը իրենից ներկայացնում է մարդկանց միավորման ձև, որը գտնվում է գոյատևման կարիքի վիճակում:

Գյուղատնտեսությունում արտելների երկարատև գոյատևման դեպքեր չկան»⁴⁰:

Եթե ենթադրենք, ինչպես գտնում էր Մ.Ի. Տուգան-Բարանովսկին, որ յուրաքանչյուր կոոպերատիվում մասնակցում էր միայն մեկ ներկայացուցիչ կոոպերատորի ընտանիքից, ստացվում էր, որ 1917 թվականին կար կոոպերացիայի տարբեր ձևերում աշխատող շուրջ 84 մլն մարդ, այսինքն Ռուսաստանի բնակչության կեսից ավելին: 14մլն կոոպերատորներից 10մլն հիմնականում գյուղական վարկային ընկերության անդամներ էին, որոնք ստեղծվել էին ըստ 1895 թվականին ընդունված օրենքի, այսինքն գործնականում նրանց ծառայություններից օգտվում էր յուրաքանչյուր երկրորդ գյուղացիական ընտանիքը: Վարկային կոոպերատիվները ընդգրկել էին ցածր կրթական մակարդակ ունեցող գյուղացիներին, քանի որ վարկային կոոպերացիան լիովին մատչելի էր բոլոր աշխատողներին և սեփականատիրոջը: Վարկային կոոպերացիայի դեմոկրատական բնույթը ֆիքսված էր նրա կանոնադրությամբ, կազմակերպմամբ և աշխատանքի կանոններով:

Վարկային ընկերությունները սկսեցին 100 ռուբլուց՝ միավորվելով միության մեջ, կոոպերատիվները միավորեցին իրենց միջոցները Մոսկվայի ագգային բանկում և օգտագործում էին այդ վարկերը: Այդ բանկը իր ձեռքում կենտրոնացրել էր դրամական միջոցների ողջ մատակարարումը գյուղացիական կոոպերատիվներին և դարձել էր Եվրոպայի ամենախոշոր վարկային հաստատություններից մեկը: «Ըստ էության, նշում էր Ա.Վ. Չայանովը, Մոսկվայի ժողովրդական բանկը դա հողատեր գյուղացիների միություն էր»⁴¹:

Թեև ընկերությունների վարկային օպերացիաների համար հիմնականում տրվում էին պետական բանկից վերցված փոխառության միջոցներ, Չայանովի բնութագրումը արդարացի էր: Պետական բանկից վերցված միջոցները միայն սկիզբն էին օպերացիաների ընդլայնման համար: Փոխառությամբ վերցված միջոցների երաշխավորությամբ վարկային ընկերությունները փոխշահավետ պայմաններով ընդգրկեցին գյուղացիների ազատ միջոցները: Կոոպերատիվները հսկայական աշխատանք իրականացրին գյուղացիական տնտեսությունների վերելքի համար, հիմնականում գյուղական բնակչության միջոցներով: Ավանդները հիմնական գյու-

ղացիական վարկային կոոպերատիվների այն գլխավոր հիմքն էին, որոնց փոխառության միջոցները կազմում էին բոլոր միջոցների ավելի քան 15 տոկոսը /որոնք գտնվում էին գյուղացիական կոոպերատիվների շրջանառության մեջ/: Վարկային ընկերությունները ֆինանսավորում էին սեփական բնակարանների, ալրադացների շինարարությունը և այլն:

Յուրաքանչյուր գյուղացի, որը ցանկանում էր դառնալ վարկային ընկերակցության անդամ, հայտնում էր տվյալներ հողի, անասունների քանակի, իր շինությունների, ցանքի մասին: Այդ տվյալների հիման վրա որոշելով թե որքանով է նա աշխատունակ, ազնիվ և ձեռներեց, ընկերակցությունը նրա համար բացում էր վարկ, նախօրոք որոշելով, ինչ չափի գումար կարելի է պարտք տալ: Միջինը, Ռուսաստանում յուրաքանչյուր վարկային ընկերակցության անդամ կարող էր ստանալ անձնական վարկ 87 ռուբլու չափով, որը այդ ժամանակի համար քիչ չէր: Բացի կարծաթամկետ վարկից, կային նաև երկու տիպի վարկեր: Առաջինը տրվում էր վարկային ընկերակցության այլ անդամի երաշխավորությամբ, որն այդպիսով իր վրա էր վերցնում պարտավորություն վարկի վճարման մասին և երկրորդը՝ գրավի միջոցով: Գրավը կարող էր լինել բերքը կամ անասունը: Վարկային ընկերակցությունները փող էին վերցնում իրենց տնտեսական օպերացիաների համար՝ տարեկան 6-8 տոկոս: Վարկերը գյուղացիներին տրամադրվում էին տարեկան 10-12 տոկոսով: Այսպիսով գյուղացիները ապահովված էին հարաբերականորեն էժան, վստահելի վարկով, իսկ իրենք՝ վարկային ընկերակցությունները, հնարավորություն ունեին ոչ միայն փոխհատուցելու ապարատի օպերացիաների իրականացումը, այլ նաև ավելացնելու միջոցները, շահույթը /շրջանառությունը ընդլայնելու համար/:

Վարկային օպերացիաներից բացի վարկային ընկերակցությունները զբաղվում էին նաև միջնորդական օպերացիաներով նույնպես: Օրինակ, նրանք իրականացնում էին սերմերի, գյուղատնտեսական գործիքների մեծածախ գնումներ, ինչպես նաև մեծածախ օպերացիաներ գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման գծով: Քանի որ ընկերակցությունները հնարավորություն ունեին վարել մեծածախ առևտուր, նրանք հենց դրանով էլ ստեղծել էին ոչ քիչ օգուտ իրենց անդամների համար: Գնում էին էժան և լավ որակի, իսկ վաճառում էին քանկ: Բացի այդ մեծածախ առևտրի զարգացումը մեղմում էր գների սեզոնային տատանումները: Գյուղատնտեսական շուկաների նման կայունացումը, անկասկած, բարենպաստ ներգործություն էր ունենում տնտեսավարման պայմանների վրա ողջ ժողովրդական տնտեսության

⁴⁰ Труды I Всероссийского кооперативного съезда 16-21 апреля 1908г., М. 1908, с. 10-11.

⁴¹ Чайнов А.В. Краткий курс кооперации, с.10-55.

մասշտաբով: Առանձնապես մեծ օգուտ ստանում էին նաև թույլ տնտեսությունները, որոնք ստիպված էին իրենց բերքի զգալի մասը վաճառել հենց բերքահավաքից հետո, երբ ավելցուկային առաջարկը գցում էր գները:

Մեծածախ գնումների գծով կոոպերատիվ քաղաքականությունը հնարավոր էր դարձնում ստանալ շահույթ կամ նրա այն մասը, որն առաջին հերթին ստանում էին ամենախոշոր տնտեսությունները, ունենալով հնարավորություն ցորենը պահպանել մինչև գարուն՝ սպասելով ամենաշահավետ վաճառքի գների: Վարկային կոոպերացիայի գործունեության մեխանիզմը Ռուսաստանում նման էր նրան, որն արդեն ձևավորվել էր Արևմտյան Եվրոպայում միայն մեկ տարբերությամբ. ռուսական վարկային ընկերությունները կազմակերպական բջիջ էին մյուս բոլոր այլ կոոպերատիվների համար, Արևմուտքում, ընդհակառակը, կոոպերացիայի բոլոր ձևերը ունեին իրենց առանձին կոոպերատիվ ընկերակցությունները: Դա բացատրվում էր նրանով, որ ռուսական գյուղերում դեռևս քիչ էին գրագետ և կրթված մարդիկ: «Մեր մոտ, գրում էր Չայանովը, հազիվ թե կհավաքվեն ղեկավարներ մի ընկերակցության գծով, իսկ մյուսների համար դա խիստ դժվար գործ է, քանի որ համապատասխան մարդիկ պարզապես չկան»⁴²:

Ընդհանուր առմամբ ստոլիպինյան ագրարային ռեֆորմը ճանապարհ բացեց իրական գյուղացիական կոոպերացիայի, և դրա հիման վրա էլ, գյուղատնտեսական արադրության առաջընթացի առջև, որը ձեռք բերվեց նախապատերազմյան վերջին տասնամյակում:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո /1917թ./ դեմոկրատական վերափոխումները ավարտվեցին և գյուղատնտեսական կոոպերացիան իներցիայով դեռևս որոշ ժամանակ զարգացավ: Սակայն այդ զարգացումը աստիճանաբար բախվում էր արգելքների, որը պատճառ էր գյուղում բոլշևիկների կողմից իրականացվող փորձարկումների. դրա հիմքում էկոնոմիկայի կառավարման ուտոպիստական մոտեցումներն էին: Այդ տեսության ակտիվ ներկայացուցիչներից մեկը՝ Ն.Լ. Մեչչերյակովը հետևելով մարքսիստական տնտեսական մտքին, մասնակցելով կոոպերացիայի մասին թեզիսների պատրաստմանը /բոլշևիկյան կուսակցության IX համագումարում/, հանդես եկավ որպես կոոպերացիայի մահացման վառ կողմնակից: Դրա համար նա գրում էր. «անհրա-

ժեշտ է ամբողջությամբ ազատվել հին բուրժուական հասարակությունից՝ սեփականություն, կապիտալ, շահույթ»⁴³: Ընդ որում պետականացումը ներկայացվում, մատուցվում էր, որպես «նոր գաղափարների» արտահայտություն կոոպերատիվ շարժման մեջ:

Եվ, թեև, նման գաղափարախոսները հայտարարում էին, որ կոոպերացիան «ապրում է իր վերջին ժամերը», կոոպերատիվ շարժումը գյուղում իր համար ծանր ժամանակներից հետո /քաղաքական պատերազմ և «ռազմական կոմունիզմի» ժամանակահատված/ զարգանում և նպաստում էր ողջ էկոնոմիկայի աշխուժացմանը երկրում: Այստեղ կարևոր նշանակություն է ունեցել 1921 թվականի ընդունված դեկրետը «Գյուղացիական կոոպերացիայի մասին»:

Եթե 1920 թվականին Ռուսաստանում կային 12.8 հազար գյուղացիական կոոպերատիվներ, ապա 1925 թվականին նրանց թիվը աճեց մինչև 54.8 հազարի⁴⁴, որտեղ միավորված էին Ռուսաստանի բոլոր գյուղացիական տնտեսությունների 28 տոկոսը: Եվ թեև 1917 թվականի համեմատությամբ զգալի հարվածներին, որ հասցվեցին կոոպերատիվներին 1918-1920թթ., երկրում գյուղացիական բնակչության ընդգրկումը կոոպերացիայի մեջ կրճատվեց⁴⁵, նրանք շարունակում էին խաղալ զգալի դեր տնտեսական գործունեության և գյուղի սոցիալ-տնտեսական ողջ համակարգի գործունեության մեջ: Կոոպերացիայի բաժինը ընդհանուր գյուղատնտեսական շրջանառությունում 1923-1924թթ. 11.7 տոկոսից աճեց 1926-1927թթ. մինչև 27 տոկոսի⁴⁶:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիան 20-ական թվականների սկզբին և կեսերին զարգացավ գերազանցապես ունիվերսալ ձևով: Սկզբնական կոոպերատիվները միավորում էին ինքնուրույն գյուղացիական տնտեսությունները առաջին հերթին

⁴³ Նման հետևությունը ելնում էր այն ենթադրությունից, որ կոոպերատիվների արագ և համատարած փոխարինումը կոմունիստական տիպի տնտեսություններով «համաժողովրդական սեփականության» շրջանակներում (Милютин В.П. Социализм и сельское хозяйство, с. 48):

⁴⁴ Советское народное хозяйство 1921-1925 гг. М.: Финансы и статистика, 1960 г., с. 292

⁴⁵ 1917 թվականի սկզբերին սկզբնական կոոպերատիվները և նրանց 500 միությունները միավորում էին 12 մլն գյուղացիական տնտեսություն, կամ նրանց ընդհանուր քանակի 55 տոկոսը (Вся кооперация СССР, М. 1918, с. 305-308)

⁴⁶ Ильин С.С. Бабков А.Ш. Крестьянское (фермерское) хозяйство и рынок, М. 1995, с. 245

⁴² Чаянов А.В. Краткий курс кооперации, с. 45.

մատակարարման և իրացման գծով, վարկավորման, ինչպես նաև արտադրության /հիմնականում հողի համատեղ մշակում/: Գյուղացիական կոոպերացիայի համակարգում մտնում էին շրջանային, նահանգային միությունները, որոնք միավորվել էին համառուսաստանյան գյուղատնտեսական կոոպերացիայի միության մեջ:

Միաժամանակ գյուղատնտեսական կոոպերացիայի զարգացման հետ ընթանում էր մասնագիտացման զարգացումը, ինչպես սկզբնական կոոպերատիվներում, այնպես էլ նրանցում միավորված միություններում: Ստեղծվեցին արտադրաիրացման կոոպերատիվ կենտրոններ ըստ գյուղատնտեսության ճյուղերի, որոնք մտնում էին այդ կենտրոնների գյուղխորհուրդների միության մեջ:

1924-1925թթ. ունիվերսալ գյուղատնտեսական կոոպերատիվների քանակը ընդհանուրի մեջ 15 տոկոսից աճեց մինչև 49.4 տոկոսի, հիմնականում ի հաշիվ ըստ գյուղատնտեսության ճյուղերի և տեսակների մասնագիտացված կոոպերատիվների գործունեության /մատակարարում, իրացում, վարկավորում, սերմնաբուծություն, մեքենաների տեխնիկական սպասարկում/⁴⁷:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի սկզբնական ցանցում կառուցվածքային փոփոխությունները, կոոպերատիվների մասնագիտացումը ըստ ճյուղերի և գործունեության կոնկրետ տեսակների ուղեկցվում էին կազմակերպչական փոփոխություններով կոոպերատիվ միություններում և կենտրոններում: 1925 թվականի վերջին 379 միություններից 92-ը մասնագիտացված էին, որը կազմում էր ընդհանուր քանակի 26 տոկոսը, այն դեպքում երբ 1924 թվականին մասնագիտացված էին 35 միություններ⁴⁸:

Կոոպերատիվի սկզբունքների հենարանը, չնայած եղած սահմանափակումներին, կապված մասնավորապես «գների մկրատի», վարչարարության հետ այն գլխավոր գործոնն էր, որի շնորհիվ գյուղատնտեսական արտադրությունը բուռն վերելք ապրեց: Միաժամանակ ամրապնդվեց գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ֆինանսական վիճակը: Թեև գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ֆինանսական միջոցները գերակշռում էին, նրանց բաժինը կրճատվում էր, ընդ որում պետության վարկերը կոոպերացիային տրվում էին արտոնյալ պայմաններով: Կոոպերատիվ տնտեսության ամրապնդմանը շատ բանով նպաստեցին կոոպերացիայի կենտրոնների, միությունների և արդյունաբերական տրեստների, սինդի-

կատների միջև կնքված համաձայնագրերը, ուր հստակ որոշված էին կողմերի պարտականությունները, արդյունաբերությանը հուսքի մթերումը և մյուս կողմից էլ գյուղին անհրաժեշտ արտադրության միջոցների և սպառողական ապրանքների մատակարարումը:

1928 թվականի սկզբներին գյուղատնտեսական կոոպերացիան գրավում էր ամուր դիրքեր ագրոարդյունաբերական արտադրության բոլոր համակարգերում: 1927-1928թթ. այն երկրի շուկա էին մատակարարում բամբակի 97.2 տոկոսը /1925-1926 թթ. 75 տոկոսն էր/, շաքարի ճակնդեղի 96 տոկոսը /44 տոկոս 1925-1926թթ./, ծխախոտի 93.1 տոկոսը /1925-1926թթ. 50 տոկոս/ և այլն:

Սակայն, սկսվող կոլեկտիվացումը իբր թե լեռնյան կոոպերատիվ պլանի համաձայն, արմատական ձևով խեղաթյուրեց կոոպերացիայի սկզբունքները հենց կոոպերացիայի համակարգի հիմքում սկզբնական կոոպերատիվներում: Դրանց փոխարեն սկսվեցին ձևավորվել կոլտնտեսությունները, որոնք հայտարարվեցին «կոոպերացիայի բարձրագույն ձևը» գյուղատնտեսությունում, չնայած նրան, որ իրենց հիմքում զրկված էին կոոպերատիվ բնույթից, գործունեության դեմոկրատական սկզբունքներից, կոոպերատիվ ինքնակառավարումից:

Ա.Վ. Չայանովի, Ն.Դ. Կոնդրատևի, Ս.Ա. Մասլովի, Ա.Ն. Չելիցևի և մյուսների ձգտումը հակադրվել գյուղացիական տնտեսությունների ուժային, հարկադրական հանրայնացմանը, նրանց տնտեսական ինքնուրույնությունից զրկմանը, որպես կոոպերատիվի կամավոր անդամներ և սեփականատերեր, ենթարկվեցին կեղծ գիտական ջախջախիչ քննադատության: Արդյունքում վերացվեցին կոոպերացիան, նրա ակտիվ գործիչները: Նրանցից շատերը իրենց հայացքների համար վճարեցին կյանքով, իսկ կենդանի մնացածները՝ տասնյակ տարիներով ազատազրկվեցին, իրենց գոյությունն անցկացրեցին գուլակներում:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի նույն ուղին անցան նաև նախկին «սոցիալիստական ճամբարի» մյուս բոլոր երկրները:

⁴⁷ Отчет Народного комиссариата земледелия РСФСР за 1924-1925гг. М., 1926. с. 27

⁴⁸ СССР. Год работы правительства: Материалы к отчету за 1924-1925 бюджетный год. М., 1926, с.477

**Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի
ֆունկցիոնալ կառուցվածքը և արտադրական
գործունեությունը**

2.1 Կոոպերացիայի տիպերը

**Արտադրանքի վաճառահանման և վերամշակման
կոոպերատիվներ**

Տնտեսապես զարգացած բազմաթիվ երկրներում գյուղատնտեսական կոոպերատիվները ընդգրկում են տնտեսական գործունեության տարբեր կողմերը: Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ժամանակակից կառուցվածքում կարելի է առանձնացնել գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման և վերամշակման, արտադրական մատակարարման, վարկավորման, արտադրական սպասարկման կոոպերատիվ միավորումներ և արտադրական կոոպերատիվներ:

Զգալի, իսկ որոշ դեպքերում էլ գերակշռող դիրքերը /առաջին հերթին եվրոպական երկրներում/ պատկանում են գյուղատնտեսության և էկոնոմիկայի զուգակցվող ճյուղերի միջև տնտեսական կապերի ոլորտի կոոպերատիվներին: Առանձնապես մեծ է ֆերմերային կոոպերատիվների դերը գյուղատնտեսության արտադրանքի իրացման գծով, ինչպես ընդհանուր առմամբ, այնպես էլ նրա առանձին տեսակների գծով /դրա մասին են վկայում թիվ 1 աղյուսակի տվյալները/:

**Գյուղատնտեսական հիմնական մթերքների
իրացման տեսակարար կշիռը իրացնող
կոոպերատիվներում 1980-ական թվականների
երկրորդ կեսերին / %-ով /**

Երկիրը	Խոզ	Տավար	Թըռչ- նի միս	Զու	Կաթ	Հա- ցա- հա- տիկ	Սրգեր	Բան- ջա- րեղեն
ԱՄՆ	9	9	8	8	78	33**	17	17
Ֆրանսիա	64	21	45	45	52	67	42	30
Գերմանիա	29	30	---	---	79	55	32	42
Մեծ Բրիտանիա	13	10	2	28	80	20	33	17
Իտալիա	15	6	---	5	32	35	31	10
Ֆոլանդիա	26	16	27	18	86	60	75	80
Բելգիա	10	---	---	---	65	20	55	55
Իռլանդիա	27	5	10	5	97	34	---	---
Ֆուլմաստան	4	7	23	16	21	---	39	14
Դանիա	96	75***	55	65	91	47	60	60
Նորվեգիա	78	78	---	83	100	---	---	---
Շվեդիա	80	80	---	65	99	65	---	---
Ֆինլանդիա	68	68	---	60	98	62	---	---

* - И.Н. Буздалов "Сельскохозяйственная кооперация", Теория-Мировой опыт-проблемы возрождения, Москва-Минск, 1998.

** - հացահատիկ և սոյա

*** - ներառյալ կենդանի անասունը

Առկա գնահատականներով 80-ական թվականների կեսերին եվրոպական համագործակցության 12 երկրներում կոոպերատիվների բաժինը գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման գծով կազմում էր 60 տոկոս: Սկանդինավյան երկրներում կոոպերատիվները ներքին և արտաքին շուկաներում իրացնում են արտադրանքի մինչև 80 տոկոսը, իսկ ճապոնիայում ագրարային հատվածի ապրանքային արտադրանքի նույնիսկ 90 տոկոսը: Հոլանդիայում այդ ցուցանիշը տատանվում է 60-65 տոկոսի սահմաններում, Գերմանիայում, Իսպանիայում՝ 50-52 տոկոս, ԱՄՆ-ում, Մեծ Բրիտանիայում, Իտալիայում, Բելգիայում՝ 30 տոկոսի մակարդակում: Որոշ դեպքերում կոոպերատիվները կազմակերպում են մասնագիտացված արտադրանքի և իրացումը, և վերամշակումը, որը գնում է ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին շուկա, ստեղծելով համապատասխան խոշոր արտադրա-իրացնող համակարգեր: Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Պորտուգալիայում, Գերմանիայում գինեգործությունը, որոնք շատ բանով որոշում են գինու համաշխարհային շուկան, 35-45 տոկոսը /Ֆրանսիայում մինչև 10 տոկոսը/ նրա արտադրության և իրացման իրականացում են կոոպերատիվները: Հոլանդիայում, որը տալիս է կրախմալի համաշխարհային արտադրության մեկ երրորդը, նրա վերամշակման և իրացման հիմնական մասը ապահովում են կոոպերատիվ կազմակերպությունները: Նրանք են համաշխարհային շուկա մատակարարում շամպինիոնի և ծաղիկի 75 տոկոսը: Դանիական մորթու կոոպերատիվները իրացնում են մորթեղենի 98 տոկոսը:

Անհատական ֆերմերների կողմից արտադրված արտադրանքը և վիճակագրության կողմից հաշվի առնվածը որպես իրացվող /այսինքն, որը գնում է ագրարային հատվածից դուրս/ իրական կյանքում վերամշակվում է կոոպերատիվներին պատկանող ձեռնարկություններում, որոնք հաշվի են առնվում վիճակագրության կողմից արդյունաբերության մեջ: Եղած գնահատումներով Դանիայում, Ֆինլանդիայում, Հոլանդիայում, Ֆրանսիայում, Շվեդիայում կոոպերատիվ հատվածը տալիս է սննդարդյունաբերական արտադրանքի 45-50 տոկոսը:

Զարգացած շուկայական տնտեսություն ունեցող շատ երկրներում կոոպերատիվ գործունեության ոլորտում գրեթե ամբողջապես կամ էլ զգալի չափով ներառվում է սննդարդյունաբերության այնպիսի կարևոր ճյուղ, ինչպիսին է կաթի վերամշակումը: Կոոպերատիվներին պատկանող կաթի գործարաններում է վերամշակվում կարագի, պանրի և այլ կաթնամթերքների զգալի մասը: Մի շարք երկրներում կոոպերատիվներն ունեն բավականին բարձր տեսակարար կշիռ մսի վերամշակման գծով /օրինակ

Սկանդինավյան երկրներում/, հացահատիկայինը՝ Շվեդիայում, Հոլանդիայում, Ֆրանսիայում, բանջարեղենը, մրգերը՝ Դանիայում, Հոլանդիայում, Բելգիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, շաքարի արտադրությամբ՝ ԱՄՆ, Հոլանդիա, ձեթի գծով՝ Ֆրանսիա, Իսպանիա, սպիրտի՝ Ֆրանսիա, Շվեդիա:

Կոոպերատիվ սննդարդյունաբերությունը տնտեսապես զարգացած երկրներում առանձնանում, տարբերվում է, որպես կանոն բարձր, տեխնիկական մակարդակով և արտադրանքի որակով: Պարենամթերքի գծով կայուն /իսկ երբեմն էլ աճող/ արտադրության բաժինը կոոպերատիվ հատվածում վկայում է այն մասին, որ կոշտ մրցակցության պայքարի պայմաններում կոոպերատիվները անընդհատ կատարելագործում են արտադրական բազան իրենց պատկանող սննդարդյունաբերության ձեռնարկություններում, անցում կատարելով գյուղատնտեսական հումքի անթափոն վերամշակման տեխնոլոգիային, զգալուն արձագանքելով մրցակցային շուկայի սպառողական պահանջարկին: Դրա օրինակ կարող է ծառայել դանիական կոոպերատիվների գործունեությունը անասունի սպանդի և մսի վերամշակման գծով: Այդ երկրում 90-ական թվականների սկզբներին կոոպերատիվներին պատկանող սպանդանոցներում մորթվել է մոտ 14.5 մլն գլուխ խոզ, ավելի քան 0.5 մլն գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, մի քանի տասնյակ մլն գլուխ թռչուն: Մսի խոշոր կոմբինատներից բացի, որոնք արտադրում էին լայն տեսականու մսամթերքից արտադրանք նպատակամղվելով դեպի արտաքին շուկա, կոոպերատիվներին է պատկանում նաև խոզի և խոշոր եղջերավոր անասունների ենթամթերքի թափոնների ուտիլիզացիայի ձեռնարկությունների ցանցը: Կան հատուկ ձեռնարկություններ, որոնք մշակում են կաշվի-մորթեղենի հումքը արդյունաբերության համապատասխան ճյուղերի համար: Ինը ձեռնարկություն մասնագիտացված են սննդի ենթամթերքների վերամշակմամբ /թոք, սիրտ և այլն/, արտադրում են մեծ տեսականու թարմ և պահածոյացված բարձր որակի սննդամթերք: Սպանդանոցներում ստացվող արյունը օգտագործվում է կահույքի նրբատախտակի /որի արդյունքով էլ համաշխարհային շուկայում Դանիան հայտնի է իր բարձր որակի կահույքով/, իսկ մագերը բոլոր տեսակի խոզանակների արտադրության համար: Ոսկորները և սննդի համար ոչ պիտանի մսի մասերը վերամշակվում են ոսկրալյուրի՝ օգտագործվելով համակցված կերի արդյունաբերությունում: Ենթաստամոքսային հորմոնների էքստրակտ օգտագործվում է դեղագործական արդյունաբերությունում: Մասնավորապես խոզի թքագեղձի վերամշակումից Դանիայում ստանում են ինսուլինի համաշխարհային արտադ-

րության ուղիղ կեսը, որն առանձնանում է չափազանց բարձր որակով և համաշխարհային շուկայում ունի մեծ պահանջարկ: Այդ օժանդակ ձեռնարկությունների արդյունավետության և բարձր շահութաբերության մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ նրանց կողմից արտադրվող արտադրանքի արժեքը կազմում է բոլոր մսի կոմբինատների գումարային արժեքի մոտ 20 տոկոսը, իսկ ծախսերը չեն անցնում 16-17 տոկոսից:

Մատակարարող կոոպերատիվներ

Իր ծավալով կոոպերատիվների գործունեության երկրորդ ուղղությունը ֆերմերային տնտեսությունների մատակարարումն է մեծածախ գներով գնումների բազայի հիման վրա, ինչպես նաև գյուղատնտեսական արտադրության միջոցներին: Եվրոպայի տնտեսական ընկերակցության երկրներում մթերող-մատակարարող կոոպերատիվներին է բաժին ընկնում ապրանքարտադրողներին անհրաժեշտ արտադրության միջոցների մատակարարման շուրջ 50 տոկոսը, իսկ Նորվեգիայում, Ֆինլանդիայում, Շվեդիայում մինչև 60, ԱՄՆ-ում՝ 26 տոկոսը: Կոոպերատիվների մատակարարող գործունեության հիմքը կազմում են հանքային պարարտանյութերը և անասնակերը: Կոոպերատիվների բաժինը ֆերմերներին ըստ իրենց հայտերի պարարտանյութի մատակարարման ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Յուգոսլավիայում, Գերմանիայում, Շվեդիայում, Դանիայում, Նորվեգիայում տատանվում է 45-65 տոկոսի սահմաններում, իսկ անասնակերի մատակարարումները 50-65 տոկոսի սահմաններում, բացառությամբ ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի, որտեղ այն կազմում է համապատասխանաբար 16 և 35-40 տոկոս:

Մի շարք երկրներում կոոպերատիվները էական դեր են խաղում ֆերմերներին սերմերի մատակարարմամբ: Այսպես, Դանիայում նրանց բաժին է ընկնում սերմերի մատակարարումների 35 տոկոսը, Իռլանդիայում՝ 55, ԱՄՆ-ում՝ 15, Ֆրանսիայում հացահատիկային սերմերի 75 տոկոսը:

Կոոպերատիվներն առավել համեստ դեր ունեն ֆերմերներին գյուղատնտեսական տեխնիկայով և վառելիքով ապահովման, մատակարարման խնդրում: Այս տեսանկյունից հայտնի առաջընթացի են հասել միայն Սկանդինավյան երկրների կոոպերատիվները: Նորվեգիայում և Շվեդիայում նրանք ֆերմերներին մատակարարում են մեքենաների և սարքավորումների

մոտավորապես 25 տոկոսը, Դանիայում՝ 20 և Ֆինլանդիայում 40 տոկոսը: Այլ երկրներից այդ ոլորտում գործունեության խոշոր մասշտաբներ ունեն Գերմանիան և ԱՄՆ-ը, առաջինում կոոպերատիվներին բաժին է ընկնում 36 տոկոսը, իսկ ԱՄՆ-ում վառելիքի մատակարարումների 44 տոկոսը:

Այնտեղ, որտեղ կոոպերատիվներին հաջողվեց ստեղծել համապատասխան արտադրական բազա, առանձին արտադրատեսակներ /հիմնականում հանքային պարարտանյութեր և անասնակեր/ զգալի չափով գնում են իրենց սեփական ձեռնարկություններից:

Յուգոսլավիայում կոոպերատիվ սեկտորը տալիս է հանքային պարարտանյութերի 1/3 մասը և անասնակերի մինչև 55 տոկոսը, Իռլանդիայում համապատասխանաբար 16 և 25 տոկոսը: Գերմանիայում կոոպերատիվ ձեռնարկությունները արտադրում են համակցված կերի մինչև 40 տոկոսը, Ֆրանսիայում մոտավորապես 30-35-ը և խոտալյուրի 95 տոկոսը: Շվեդիայում կերերի և հանքային պարարտանյութերի հիմնական մասը մուտք է գործում այն ձեռնարկություններից, որոնք պատկանում են ֆերմերային կոոպերատիվներին կամ էլ գտնվում են նրանց հսկողության տակ: Սկանդինավյան երկրներում կոոպերատիվ սեփականություն են նաև տարայի և փաթեթավորման նյութերի պատրաստման գծով ձեռնարկություններ:

Ֆերմերային արտադրության միջոցներով մատակարարելու գործում գյուղատնտեսական կոոպերատիվները մեծ կախվածություն ունեն խոշոր ընկերություններից, որպես կանոն, վերագգայիններից, որոնք գերիշխում են գյուղատնտեսական մեքենաշինության, նավթաքիմիական, կերարտադրության ոլորտներում: Սկսելով իրենց գործունեությունը ֆերմերներին պարարտանյութով մատակարարումից, կոոպերատիվները տասնամյակների ընթացքում այդ ոլորտում ստեղծեցին ճյուղավորված վերաբաշխողական ցանց՝ զարգացած ենթակառուցվածքով և կայուն արտադրական կապերով: Մի շարք դեպքերում նրանք ունեն նաև սեփական արտադրություն, ստիպում են դրա հետ հաշվի մատել խոշոր քիմիական ընկերություններին, որոնք որոշակի փուլում /գյուղատնտեսական արտադրության մեծ մանրատման պայմաններում/ նույնիսկ հետաքրքրվում էին կոոպերատիվներով, որպես հանքային պարարտանյութերի մեծածախ գնորդների:

Կերերով մատակարարման և առանձնապես կերարտադրության ամենամեծ հաջողության են հասել այն երկրներում, որտեղ կոոպերատիվները գրավում են կարևոր դիրքեր հացահատիկի իրացման խնդրում: Այդ դեպքում համակցված հունքի հիմ-

նախնդիրը դրա արտադրության համար լուծվում է կոոպերատիվ հատվածի ներսում /հաճախ կերպարտադրությամբ և մատակարարման գործունեությամբ զբաղվում են հացահատիկի կոոպերատիվները/:

Կոոպերատիվ հատվածը որոշակի դեր է խաղում ֆերմերներին այնպիսի կարևոր արտադրության միջոցների մատակարարմամբ, ինչպիսիք են գյուղատնտեսական տեխնիկան և վառելիքը: Գործնականում բոլոր տեղերում խոշորագույն ընկերություն-արտադրողները հենց սկզբից էլ կազմակերպել են իրացում և գյուղատնտեսական տեխնիկայի սպասարկում սեփական դիլերական ցանցի միջոցով:

Սեփական վերաբաշխողական ցանցերը ստեղծվել են նաև համաշխարհային շուկայում գերիշխող այնպիսի վերազգային կորպորացիաների կողմից, ինչպիսիք է նավթայինը: Բնականաբար, երկու դեպքերում էլ, կոոպերատիվները ի վիճակի չէին դիմակայելու մոնոպոլիստական նման կապիտալի ճնշմանը:

Ժամանակակից պայմաններում կոոպերատիվ շարժմանը բնութագրող միտում է մատակարարող-իրացնող և այլ տիպի կոոպերացիաների գործունեության դիվերսիֆիկացումը և միախուսումը, համատեղումը մեկ կոոպերատիվ կազմակերպության շրջանակներում՝ մի քանի ֆունկցիաներով ֆերմերային տնտեսությունների սպասարկման գծով: Գերմանիայում վարկային կոոպերատիվների 60 տոկոսը միաժամանակ զբաղվում է իրացնող և մատակարարող օպերացիաներով: Շվեդական մատակարարող կոոպերացիայի համակարգի ողջ երկրի 340 խոշոր առևտրական պահեստներ, սառնարանային տնտեսություն, ալրաղաց արտադրական ձեռնարկությունները ոչ միայն իրականացնում են ֆերմերներին արտադրության միջոցներով մատակարարում, այլ նաև զբաղվում են կարտոֆիլի, սերմերի, հացահատիկի վերամշակմամբ և իրացմամբ: Ֆիննական գյուղատնտեսական կոոպերացիայի կենտրոնական ճյուղային մատակարարող միավորումները, բացի ֆերմերներին մեծ տեսականու արտադրության միջոցներ մատակարարելուց, զբաղվում են նաև հացահատիկի վերամշակմամբ և իրացմամբ, արտադրական սպասարկմամբ, խորհրդատվական գործունեությամբ, շինարարությամբ և այլն:

Ձգալի ծավալի մատակարարման գործունեություն են իրականացնում ճյուղային իրացնող կոոպերատիվները: Կաթնային կոոպերատիվները տնտեսություններին մատակարարում են տարբեր սարքավորումներ /կթող սարքեր, սառնարաններ, ցիստեռներ, մաքրող սարքեր և այլն/:

Կոոպերատիվները, որոնք զբաղվում են բուսաբուծական տարբեր մթերքների իրացմամբ ու վերամշակմամբ, որպեսզի ստանան բարձրորակ, բարձր ստանդարտներին համապատասխանող արտադրանք, ֆերմերներին մատակարարում են էլիտար սերմեր, պարարտանյութ, հատուկ քիմիական պրեպարատներ, այլ միջոցներ մշակաբույսերի աճեցման համար, վարում են խորհրդատվական սպասարկում, մատակարարում են անհրաժեշտ տեխնիկա: Գյուղական կոոպերատիվները արտադրական սպասարկմանը զուգահեռ իրենց անդամների համար ձեռք են բերում մեծ ծավալի սպառողական ապրանքներ, հաճախ համագործակցելով սպառողական կոոպերատիվների հետ, կամ էլ կատարելով նրանց ֆունկցիան:

Զարգանալով տնտեսական ինքնագործունեության ճանապարհով, զբաղվելով գյուղատնտեսական արտադրանքի վերամշակմամբ և իրացմամբ ու ֆերմերային տնտեսությունների արտադրական սպասարկմամբ, կոոպերատիվները նպաստեցին ժամանակակից ենթակառուցվածքի ստեղծմանը պարենային ոլորտում, ներառյալ ոչ միայն սննդարդյունաբերությունը, այլ նաև ժամանակակից ձևով կազմակերպված տրանսպորտային և պահեստային տնտեսությունը: Ֆերմերային արտադրանքի բոլոր մատակարարումները կոոպերատիվ ձեռնարկություններին, ինչպես նաև ֆերմերներին անհրաժեշտ ապրանքներով նրանց մատակարարումը իրականացվում է մասնագիտացված կոոպերատիվ ավտոտրանսպորտով՝ նախօրոք կազմված գրաֆիկով:

Լավ կազմակերպված պահեստային տնտեսությունը ապահովում է ինչպես ֆերմերներից գնվող, այնպես էլ նրանց մատակարարվող արտադրանքի պահպանումը:

Ֆերմերների ազատումը հոգսերից և դժվարություններից, կապված արտադրանքի իրացման և արտադրության միջոցների ձեռքբերման հետ, հնարավորություն է տալիս բարձրացնել ֆերմերային արտադրության արդյունավետությունը, իսկ դրանից ի վերջո կախված է ողջ ագրարային էկոնոմիկայի արդյունավետությունը: Քանի որ գյուղատնտեսական արտադրողները ենթարկվում են խտրականության իրենց կողմից արտադրված արտադրանքի շարժի տարբեր փուլերում՝ մինչև վերջնական սպառողը, ու նաև արտադրության միջոցների սպասարկման ժամանակ, այդ օպերացիաների իրականացումը ֆերմերային կոոպերատիվների կողմից էապես կրճատում է կորուստները և վնասները գյուղատնտեսության և էկոնոմիկայի զուգակցվող ճյուղերի միջև ոչ համարժեքային փոխանակման հետևանքով:

Արտադրական սպասարկման և ծառայությունների կոոպերատիվներ

Գյուղատնտեսության ինդուստրիալ վերակառուցումը հետպատերազմյան ժամանակահատվածում խթանել է ֆերմերային տնտեսությունների կոոպերատիվների արտադրական սպասարկման առաջընթացը, դրանց գործունեության չափազանց մեծ բազմազանության պայմաններում:

Ֆրանսիայում, օրինակ, հիմնականում այն ներկայացված է գյուղատնտեսությունում արտադրության միջոցների համատեղ օգտագործման կոոպերատիվների ձևով, որոնք եական դեր են խաղում արտադրության մեքենայացման գործում: 80-ական թվականների վերջերին հաշվվում էին 10 հազար նման միավորումներ, որոնք սպասարկում էին 250 հազար տնտեսության /այսինքն երկրի ընդհանուր տնտեսությունների 25 տոկոսը/:

Գյուղատնտեսությունում արտադրության միջոցների համատեղ օգտագործման կոոպերատիվները զբաղվում են հողի մշակմամբ, պարարտացմամբ և մելիորատիվ աշխատանքներով, բերքահավաքով, անասնակերի մթերմամբ: Սովորաբար նման միավորումներում օգտագործվում է հիմնականում ոռոգման համար մասնագիտացված տեխնիկան, ինչպես նաև հողերի չորացման, անասնակերի սիլոսացման, սարքավորումների վերանորոգման և այլ նպատակներով:

Որոշ գնահատումներով այդ միավորումներում կենտրոնացված է հացահատիկահավաք և կերահավաք կոմբայների 30-35 տոկոսը, այլ գյուղատնտեսական տեխնիկայի 10-12 տոկոսը: Մեքենաները, որոնք գտնվում են նշված կոոպերատիվների տրամադրության տակ, որպես կանոն, կոլեկտիվ սեփականություն են և իրենց անդամների հայտերի հիման վրա՝ օգտագործելով վարձու անձնակազմը, տնտեսություններում կատարում են անհրաժեշտ աշխատանք, համաձայն կոոպերատիվների անդամների կողմից հաստատված գնացուցակի: Դրա հետ միասին գոյություն ունեն միավորումներ, որտեղ առանձին տեսակի տեխնիկան մնում է մասնավոր սեփականություն և տրվում է միմյանց՝ կոոպերատիվի համաձայնությամբ:

Նման կոոպերատիվներին ցուցաբերվող պետական աջակցությունը սովորաբար արտահայտվում է արտոնյալ հարկերի սահմանմամբ և արտոնյալ վարկերի տրամադրմամբ, տեխնիկայի ձեռք բերմամբ:

Գերմանիայում լայն տարածում է գտել գյուղատնտեսական տեխնիկայի համատեղ օգտագործումը, որն իրականացվում է հիմնականում մեքենայական ընկերությունների և մեքենայական «ռինգերի» կամ խմբակների տեսքով: Նրանցից առաջինը իրենից ներկայացնում է կոոպերացիայի պարզ ձևը ոչ մեծ թվով հարևանությամբ տեղադրված տնտեսությունների /սովորաբար 2-5/ հաշվով, որպես կանոն բանավոր փոխադարձ պայմանավորվածության համաձայն: Գյուղատնտեսական տեխնիկան գտնվում է միավորման անդամների, մասնակիորեն անհատական, մասնակիորեն էլ կոլեկտիվ սեփականության ձևով և և փոխանակվում է յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում բազմապիսի կորինացիաների ձևով: Մեքենաները տրվում են վարձով, որպես կանոն, հաշվի առնելով տնտեսություններում նախօրոք կազմված գյուղատնտեսական աշխատանքների գրաֆիկը: Տեխնիկայի ամորտիզացիայի վճարումը ուղղակիորեն համամասնական է դրա օգտագործման ժամանակին: 80-ական թվականների սկզբերին Գերմանիայում կար 45 հազար նման ընկերություն:

Մի փոքր այլ սկզբունքով են կառուցված մեքենայական «ռինգերը», որտեղ արտադրության միջոցները և գործիքները մնում են անդամների տրամադրության տակ որպես մասնավոր սեփականություն: «Ռինգի» յուրաքանչյուր անդամ՝ տնօրինելով այս կամ այն տեխնիկան, նրա օգնությամբ կատարում է անհրաժեշտ աշխատանքներ տնտեսության այլ անդամների համար, նախօրոք կազմված հայտերով: Մեքենայական «ռինգերը» համագործակցում են վարկային կոոպերատիվների հետ՝ անդամներին ապահովելով արտոնյալ վարկեր, որպեսզի ձեռք բերեն տեխնիկա, դինամիկ դարձվի մեքենայական պարկը՝ ըստ մշակված հեռանկարային ծրագրի: Աշխատանքի առավել հստակ կազմակերպման համար միավորումները մշտապես վարում են անդամների մոտ եղած գյուղատնտեսական տեխնիկայի հաշվարկ:

Մեքենաների օգտագործման և մեխանիզատորների աշխատանքի վճարման տարիֆային ցանցը ամեն տարի հաստատվում է «Ռինգի» ընդհանուր ժողովի կողմից: Իրականացվող աշխատանքների ծավալը և որակը հաստատվում է պատվիրատուն, իսկ հաշվարկը և փոխադարձ հաշվարկները ըստ հաստատված տարիֆի սովորաբար իրականացվում են տարվա վերջում:

Ի տարբերություն փակ տիպի մեքենայական ընկերությունների, «Ռինգերը» միավորում են ավելի շատ ֆերմերների: Խոշոր «Ռինգերում» ամենօրյա գործունեությունը ղեկավարում է ազատված նախագիծը, առավել փոքրերում դա իրականացվում է համատեղության կարգով: 1986 թվականին պաշտոնական

ագրարային վիճակագրության համաձայն, Գերմանիայի գյուղատնտեսությունում գործում էին 279 մեքենայական «ռինգեր», որոնք միավորում էին ավելի քան 10 հազար տնտեսություն, այսինքն այն ֆերմաների մոտ 40 տոկոսը, որոնք վարում են կոմերցիոն արտադրություն: 1970 թվականից մինչև 1986 թվականը «ռինգի» անդամների թիվը աճել է երեք անգամ:

Տեխնիկայի համատեղ օգտագործման գծով կոոպերատիվների միություններ կան Եվրոպայի շատ երկրներում: Վերջին տարիներին կատարված ուսումնասիրությունները վկայում են, որ համատեղ օգտագործման կոոպերատիվները օգտագործելով բարձրարտադրողական մասնագիտացված տեխնիկա, փոքր տնտեսությունների սեփականատերերին հնարավորություն են տալիս հասնել աշխատանքային ծախսերի տնտեսման, բերքահավաքի ժամկետների կրճատման և գյուղատնտեսական արտադրանքի որակի բարձրացման:

Գյուղատնտեսական տեխնիկայի կոլեկտիվ օգտագործմանը զուգահեռ կոոպերատիվները ֆերմերների համար կազմակերպում են նաև այնպիսի արտադրական ծառայությունների իրականացում, ինչպիսին է, օրինակ, տեխնիկայի և սարքավորումների նյութատեխնիկական սպասարկումը, ոռոգման ցանցի համակարգի ստեղծումը, էլեկտրականության և հեռախոսային կապի ապահովումը, խորհրդատվական-ինֆորմացիոն սպասարկումը և տարբեր բնույթի մասնագիտացված աշխատանքների կատարումը: Բավական է նշել, որ ամերիկյան գյուղատնտեսությունը իր համատարած էլեկտրիֆիկացիայի համար պարտական է այսպես կոչված «էլեկտրական կոոպերատիվներին», որոնք ստեղծվել էին 30-ական թվականներին գյուղական շրջաններում էլեկտրական գծերի շինարարության իրականացման նպատակով, որի վնասաբերության, մեծ ռիսկի պատճառով ոչ մի մասնավոր ընկերություն չէր ցանկանում այն իրականացնել:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվները գերակայում են մի շարք երկրներում անասնապահական արտադրանքի վերամշակման և իրացման ոլորտում /երբեմն համատեղ, կամ էլ պետական կազմակերպության օգնությամբ/ ու ստեղծել են անասնապահական արտադրության արտադրական սպասարկման արդյունավետ հաստատությունների և ձեռնարկությունների ցանց, ներառյալ տոհմային գործը, հսկողական և խորհրդատվական գործունեությունը, անասնապահության որոշ ճյուղերի կոմայուտերիզացիան /օրինակ՝ կաթնային տնտեսությունը, անասնաբուժական սպասարկումը/: Սկանդինավյան երկրներում, Ֆրանսիայում, Իռլանդիայում կոոպերատիվներին է պատկանում

անասունների արհեստական սերմնավորման կայանների գործնականորեն ողջ ցանցը, Դոլանդիայում 70 տոկոսը և այլն: Տոհմային կոոպերատիվների աշխատանքով են պայմանավորված մի շարք երկրների անասնապահության ձեռքբերումները, երկրներ, որոնք առաջատար դեր ունեն աշխարհում:

Կիրառվում են կոշտ պահանջներ արհեստական սերմնավորման արտադրողների կայաններում օգտագործվող տոհմային որակի նկատմամբ, որոնք անցնում են խիստ բազմաստիճան ընտրություն: Դանիայում գործող վեց արհեստական սերմնավորման կայանները և ինը հսկիչ-փորձարարական կայանները, որտեղ ամեն տարի գնահատվում է տոհմային հոտը և վարվում է արու խոզերի ընտրությունը, կարճ ժամանակում ամբողջությամբ վերափոխվել է բեկոնային խոզաբուծության տոհմային բազան, որը դանիական գյուղատնտեսության հիմքն է և տալիս է բեկոնի համաշխարհային արտահանման 70 տոկոսը: Դանիական բեկոնային «լանդրաս» խոզի ցեղի կատարելագործումը շուրջ 100 տարվա ընթացքում 70-ական թվականների վերջին գործնականում ավարտվեց:

Բեկոնային խոզաբուծության առաջընթացը /անասնակերների գների իջեցումը, անասունի սպանդի որակի և մսայնության բարելավումը/ ձեռք բերվեց մի շարք արտասահմանյան ցեղերի սելեկցիայի օգտագործման շնորհիվ: Կոոպերատիվ սելեկցիոն կենտրոնների ինտենսիվ և նպատակամղված գործունեության ընթացքում 80-ական թվականների առաջին կեսերին, աննախադեպ կարճ ժամանակում, իրականացվեց երկրի խոզաբուծության տոհմային կազմի փոփոխությունը:

Արտադրական սպասարկման կոոպերատիվներին բազմապիսի ֆունկցիաների տրամադրման և նրանց կողմից ֆերմերային տնտեսությունների ընդգրկման աստիճանի մասին պատկերացում է տալիս Գերմանիայի փորձը: 1994 թվականին հարավ-գերմանական գյուղատնտեսությանը արտադրական ծառայություններ էին ցույց տալիս շուրջ 1200 կոոպերատիվներ: Դրանց մեջ մտնում էին չորացնող սարքավորումների օգտագործման, ջրամատակարարման, ջերմոցների սպասարկման միավորումները, նրանց մատակարարելով անհրաժեշտ տնկարկներ, էլեկտրամատակարարում, արոտավայրերի համատեղ օգտագործում, անասունների արհեստական սերմնավորում և այլն: Մասնագիտացված կոոպերատիվներին զուգահեռ առավել տարբեր գործունեություն իրականացնող ֆերմերներին արտադրական սպասարկման գծով գոյուն ունեն նաև իրացնող և մատակարարող կոոպերատիվներ: Դառնում է ընդհանուր կարգ, որ կոոպերատիվները, որոնք

մատակարարում են տեխնիկա և տարբեր սարքավորումներ, զբաղվում են նաև դրանց վերանորոգմամբ և տեխնիկական սպասարկմամբ: Այսպես, Ֆինլանդիայում 80-ական թվականների վերջերին մթերող-մատակարարող կոոպերատիվների կենտրոնական միավորման համակարգում գործում էր գյուղատնտեսական տեխնիկայի սպասարկման 52 կենտրոն, որոնք ունեին 220 տեխնիկական օգնության և որակյալ աշխատակազմ 1300 թվաքանակով, 27 կետեր, որոնք զբաղվում էին գյուղական վայրերում «Ֆիատ» ավտոմեքենաների վաճառքով և նրանց տեխնիկական սպասարկմամբ: Շվեդական իրացնող, մթերող-մատակարարող կոոպերատիվներին են պատկանում մեքենայական արհեստանոցների ցանցը, ֆերմերներին պահեստամասերի և տեխնիկական սպասարկման մասնագիտացված տրանսպորտի մատակարարման կետերը: Վերանորոգման պատվերը իրականացվում է հեռախոսով և տևում է ընդամենը 2-3 ժամ:

Կոոպերատիվները իրականացնում են լայն խորհրդատվական-ինֆորմացիոն գործունեություն ծառայությունների ընդլայնված ցանցի բազայի վրա, կապված գիտահետազոտական աշխատանքների, կրթության, արտադրությունում գիտության նվաճումների ներդրման հետ:

Հոլանդիայում կոոպերատիվ կազմակերպությունների համակարգում գործում են ժամանակակից մեթոդներով աշխատող ինստիտուտներ:

Գիտական հետազոտությունների կազմակերպման, գյուղատնտեսական գիտելիքների քարոզչության, գյուղատնտեսական և մասնագիտական կոոպերատիվ կրթության բոլոր աստիճաններում բավականին ծանրկշիռ ապարատ են ստեղծել Սկանդինավիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի և այլ շատ տնտեսապես զարգացած երկրների գյուղատնտեսական կոոպերատիվները:

Վարկային կոոպերացիայի կազմավորումը

Վարկային կոոպերացիան, որպես կազմակերպա-իրավական ձև կապված է ոչ միայն Ֆ. Ռայֆազենի, այլ նաև Շուլցե-Դելիչի և դոկտոր Վ. Գազի անվան հետ: Ֆ. Ռայֆազենը, ինչպես նշել ենք, առաջին գյուղատնտեսական վարկային դրամարկղերի կոոպերատիվների հիմնադիրն էր, որոնք միաժամանակ վարում էին նաև առևտրական գործունեություն: Խ. Շուլցե-Դելիչը առաջարկեց ստեղծել փոքր գործարարներին և արհեստավորներին սպասար-

կելու վարկային կոոպերատիվներ, որոնք զբաղված էին գյուղատնտեսական ոլորտից դուրս: Վ. Գազը հանդես եկավ որպես մատակարարող-իրացնող և վերամշակող վարկային ֆունկցիաներով կոոպերատիվների ստեղծման նախաձեռնող և կազմակերպիչ:

Այն ընկերությունները, որոնք կառուցված էին Ֆ. Ռայֆազենի սկզբունքներով, բավականին կենսունակ դարձան և գերազանց հարմարվեցին գյուղական կյանքի պայմաններին, առանձնապես գյուղատնտեսական վարկի զարգացման սկզբնական ժամանակահատվածում: Որոշ ժամանակ անց այդ ձևը ճանաչվեց բավականին արդյունավետ և տարածվեց ողջ Եվրոպայում, ներառյալ Ռուսաստանը: XX դարի սկզբներին եվրոպական կոոպերատիվային վարկի մոդիֆիկացված համակարգը տարածում գտավ նաև ԱՄՆ-ում:

Ֆերմերների վարկային համակարգը /Farm Credit System/ ԱՄՆ-ում ստեղծվեց Կոնգրեսի նախաձեռնությամբ, որպեսզի ապահովի գյուղատնտեսության վարկի կայուն աղբյուր: Չնայած նրան, որ սկզբնական փուլում այդ համակարգը զարգանում էր միայն կառավարության ջանքերով, այն հանդիսանում էր նրա մեջ մտնող բանկերի և ասոցիացիաների մասնավոր սեփականությունը, որոնք այն տիրում էին կոոպերատիվ հիմունքներով: Լինելով Farm Credit System-ի անդամ, ֆերմերները և նրանց կոոպերատիվները համակարգի գործունեությունը ղեկավարում էին ընտրովի դիրեկտորների խորհրդի միջոցով: Ըստ էության Farm Credit System-ը բանկերի և ասոցիացիաների մի համակարգ էր կոոպերատիվների տեսքով, որոնք պատկանում էին փայտտերերին և կառավարվում էին ընտրված դիրեկտորների, տնօրենների խորհրդի կողմից:

Farm Credit System-ի ձևավորման սկիզբը համարվում է 1908 թվականը, երբ նախագահ Թեոդոր Ռուզվելտը ստեղծեց հատուկ հանձնաժողով գյուղական բնակավայրերի կյանքի ուսումնասիրման համար /Country Life Commission/: Այդ ժամանակաշրջանում վարկերը, որոնք կոմերցիոն բանկերը տալիս էին գյուղատնտեսությանը, եթե նույնիսկ մատչելի էին, ապա միայն կարճաժամկետ պայմաններով էին և շատ բարձր տոկոսադրույքով: Մինչև 1913 թվականը ամերիկյան բանկերին օրենսդրորեն ընդհանրապես արգելված էր վարկեր տալ 5 տարուց ավելի ժամանակահատվածով: Հանձնաժողովի առաջին եզրակացությունը հետևյալն էր՝ գյուղատնտեսության ոլորտի վարկավորման պայմանները մատչելի չեն ֆերմերների սկզբնական գործունեության համար: Հենց դրանից հետո էլ մի քանի տարվա ընթացքում

կառավարական հանձնաժողովը մշակեց գյուղական շրջանների համար վարկային համակարգի հիմունքներ⁴⁹։

Farm Credit System-ը վերջնականապես ձևավորվեց ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի որոշմամբ, համաձայն գյուղատնտեսության վարկավորման մասին ակտի /Federal Farm Loan Act/ 1916 թվականին։ Այդ ակտի հիմնական դրույթները փոխառնվել են գերմանական փորձից, նրանց գյուղատնտեսական վարկային միությունների և կոոպերատիվների գործունեությունից։ Դրա ընդունման հետ կապված Կոնգրեսում ընթացել են շատ լուրջ քննարկումներ, նշվել են, թե կոկրետ ինչպիսիս պետք է լինեն գյուղատնտեսության վարկավորման ամերիկյան համակարգերը։ Քննարկումները շարունակվել են ընդհուպ մինչև 1914 թվականը, իսկ 1915 թվականին կազմավորվել համատեղ կոմիտե գյուղատնտեսական վարկերի գծով, որի գործունեության արդյունքում 1916 թվականին էլ ստեղծվեց Farm Credit System։ Օրենսդիրները ընտրեցին կոոպերատիվի այնպիսի կառուցվածք, որը հիմնվում է 12 ֆեդերալ հոդային բանկերի վրա։ Օգտագործվել են 125 մլն դոլար մեկնարկային կառավարական սուբսիդիաներ, որոնք տրվել են Farm Credit System-ին մասնավոր ներդրողների միջոցով⁵⁰։

Farm Credit System-ի ստեղծումը համընկավ առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին, որն իր էությանմբ բավականին բարենպաստ էր ամերիկյան ֆերմերների համար, քանի որ եվրոպան պարենամթերքի սուր կարիք ուներ։ Սակայն հետպատերազմայան տարիներին գյուղատնտեսական մթերքների գները իջան և ամերիկյան ֆերմերները նորից զգացին կարճաժամկետ վարկերի պակաս, որոնք նրանց էին տրվում բանկային համակարգի միջոցով։ Հետագայում Farm Credit System-ի օրենսդրական բազայի երկու գլխավոր մշակողները դարձան ամենանշանակալից ակտի հեղինակը, որը պատմության մեջ մտավ որպես Ստիգալ-Վլասի ակտ, որը կանոնակարգում էր ԱՄՆ-ի ողջ բանկային համակարգը։

Ճապոնիայում մասնագիտացված գյուղատնտեսական վարկային ինստիտուտները ստեղծվել են 1890 թվականին։ Հիպոթեկ բանկը ճապոնիայում ստեղծվել է 1896 թվականին և նրա գլխավոր խնդիրը երկարաժամկետ վարկերի տրամադրումն էր բրնձի դաշտերի և անտառների գրավ դնելու պայմանով։ Իսկ պրեֆեկտուրաների գյուղատնտեսական և ինդուստրիալ բանկերը առաջացան 1986-1900թթ. ընթացքում։

⁴⁹ Farm Credit System: Information Guide. F/M. P. 5-11

⁵⁰ Farm Credit System: Information Guide. F/M, 1995. P. 5-11

1900 թվականից կազմավորվեցին գյուղատնտեսական կոոպերատիվ վարկային ասոցիացիաների նախորդող ինդուստրիալ կոոպերատիվ ասոցիացիաները /ԻԿԱ/, որոնք առաջին անգամ սկսեցին փոխառություն հատկացնել, փոքր կազմով գյուղացիներին առանց հողի գրավի։ Վերը նշված վարկային հաստատությունները ստանում էին պետական օգնություն սուբսիդիաների ձևով, կամ էլ ազատվում էին հարկերից։ Նրանք դաժան գլխավոր, եթե ոչ միակ վարկային հաստատությունը, որոնք հատկացնում էին կարճաժամկետ և երկարաժամկետ վարկ ճապոնական ֆերմերներին ընդհուպ մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը։ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ճապոնիայի գյուղատնտեսական կոոպերատիվների համակարգում կուտակված ֆինանսական ֆոնդերը աստիճանաբար թեքվում էին դեպի ինդուստրիալ և առևտրաֆինանսական հատված։ Երկրում տեղի ունեցավ հողային ռեֆորմ և հողը դարձավ անլուծարելի։ Դրա համար էլ կենտրոնական կոոպերատիվ բանկերը վերակազմավորվեցին կոմերցիոնի, իսկ գյուղատնտեսության ֆինանսավորումը սկսեց իրականացվել բացառապես գյուղատնտեսական, անտառային տնտեսության և ձկնաբուծության ֆինանսների հատուկ հաշվի միջոցով։

1953 թվականին հաշիվը ստացավ ֆինանսական կորպորացիայի կարգավիճակ գյուղատնտեսության, անտառտնտեսության և ձկնաբուծության գծով։ Գործնականում ողջ ֆինանսավորումը կորպորացիան ստանում էր կառավարությունից կամ ուղղակի բյուջեից, կամ էլ մասնավոր միջնորդների միջոցով⁵¹։

Առաջին փոքր վարկային դրամարկղները Ֆրանսիայում առաջացան դեռևս XIX դարի 60-ական թվականներին։ Սակայն միայն գյուղատնտեսության ճգնաժամի հետ կապված 80-90 թվականներին դրանց ձևավորումը ընդունեց զանգվածային բնույթ։

1984 թվականին պետությունը օրինականացրեց դրանց գոյությունը, ընդունեց օրենք, Credit Agricole-ի համակարգի ստեղծման մասին։ Սկզբում Credit Agricole-ի տեղական բաժանմունքների հիմնական կապիտալը ձևավորվեց բացառապես ի հաշիվ կոոպերատիվի անդամների փայերի։ Սակայն 25 տարվա գոյության ընթացքում Ֆրանսիայում ծեռք բերված հաջողությունները գյուղատնտեսության վարկային կոոպերացիայի հիմնական և շրջանառու կապիտալի ապահովման խնդրում այնքան բացահայտ էին, որ պետությունը որոշեց իր վրա վերցնել առաջատար կազմա-

⁵¹ Rural Financial Markets in Developing Countries: Their Use and Abuse IEd. by J.D. Von Pischke et al. Baltimore: J. Hopkins Univ. press, 1983, p. 441

կերպիչի և համակարգի խնամակալի դերը, դրա համար էլ 1920 թվականին Ֆրանսիայի գյուղատնտեսության նախարարության բաժինը Credit Agricole-ի ղեկավարը դրամարկդերից վերածնակորվեց ազգային դրամարկդի:

Ուեգիոնալ դրամարկդերի գործունեությունը աշխուժացնելու նպատակով պետությունը թողարկեց բոնն և փոխառություններ 5 և 15 տարի ժամկետով, որոնք Credit Agricole-ի անդամների ավանդների հետ ծառայեցին վարկային ռեսուրսների լրացուցիչ աղբյուր: Նման համակարգը գոյատևեց մինչ 1966 թվականը, երբ CNCA-ն գնեց պետական բաժինը և ազատվեց պետական հաստատության կարգավիճակից: Բացի դրանից, ընդլայնվեց փայտերերի թվաքանակը: 1969 թվականից Credit Agricole-ի անդամներ կարող էին դառնալ ոչ միայն գյուղատնտեսական արտադրանք արտադրողները, այլ նաև գյուղական տնային աշխատողները, փոքր բիզնեսի ներկայացուցիչները, կոմունաները, իսկ ավելի ուշ նրանց միացան քաղաքային բնակիչները: Այդ գործընթացը ավարտվեց 1988 թվականին, երբ CNCA-ն կոոպերատիվից վերափոխվեց տնտեսավարման բաժնետիրական ձևի⁵²:

Իսկ Ռուսաստանում վարկային կոոպերատիվների ստեղծման գաղափարը առաջացավ Գերմանիայից: Ինչպես արդեն նշել ենք, 1871թ. տեղական հայտնի գործիչներ Ա.Վ. Վասիլչիկովի, Վ.Ֆ. Լուկինինի և մյուսների նախաձեռնությամբ Մոսկվայի գյուղատնտեսության միությանը կից ձևավորվեց գյուղական վարկախնայողական և արդյունաբերական ընկերակցությունների մասնագիտական կոմիտե, որի նպատակն էր այդ տիպի ընկերակցությունների գովազդումը:

Վարկային կոոպերատիվների զարգացումը Ռուսաստանում մինչև 1917 թվականը ընթանում էր երկու ալիքով: Առաջինը 1872-ից 1877թթ. էր, հետո սկսվեց երկարատև անկում: XIX դարի վերջին սկսվեց աշխուժացում փոքր վարկերի մասին կանոնադրություն ընդունելուց հետո: Առանձնապես բուռն զարգացում ստացան վարկային կոոպերատիվները Ստոլիպինյան ռեֆորմի ժամանակ: Ընկերակցությունները ստեղծվում էին ֆինանսների նախարարության կողմից հաստատված տիպային կանոնադրությունների հիման վրա: Գոյություն ունեին մի քանի տասնյակ տարբեր կանոնադրություններ, որոնցում ընդհանուրը հետևյալն էր՝ կապիտալը ձևավորվում էր փայերից /որպես կանոն մինչև 50 ռուբլի/, փոխառություններից և ավանդներից /որոնց գումարը 0.1 ռուբլուց մինչև փայի գումարի հնգապատիկ չափն էր/:

Վարկերը տրվում էին անձնական վստահությամբ 9 ամիս ժամկետով:

Ընկերակցությունները գտնվում էին ֆինանսների նախարարության ընդհանուր հսկողության տակ: Նրանք առաջանում էին գերազանցապես գյուղական վայրերում, որոնց կազմում կային շատ կալվածատերեր և սկզբնական փուլում նրանց էլ պատկանում էր ղեկավար դերը:

Իր ավելի քան հարյուրամյա զարգացման ընթացքում ֆերմերային տնտեսությունների վարկավորման ժամանակակից կոոպերատիվ համակարգը այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք են ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Ֆրանսիան, Յուգոսլավիան ձեռք է բերել կուռ աշխատող տնտեսական մեխանիզմների տեսք, հստակ կառուցվածքով և համակարգի առանձին տարրերի միջև տարանջատված ֆունկցիաներով:

Այսպես, գերմանական կոոպերատիվների միությունը և Ռայֆազեն-Բանկվը /der Deutsche Genossenschafts- und Raiffeisenverband e. V.-DGRV/ միավորում են կոոպերատիվ բանկերը, գյուղատնտեսական, տնայնագործական և սպասարկող կոոպերատիվները, որոնք գրանցված են Գերմանիայի տարածքում: DGRV-ի մեջ մտնում են 7582 տարբեր տեսակի կոոպերատիվներ, ավելի քան 13 մլն անդամներով: Բոլոր կոոպերատիվ կազմակերպությունների գործունեությունը կարգավորվում է միացյալ տնտեսական, քաղաքական, իրավական և հարկային շրջանակներում: Տեղական սկզբնական մակարդակում գոյություն ունեն 2909 ժողովրդական և Ռայֆազեն-Բանկվ /այդ թվում 1133 ապրանքային ֆունկցիաներով կոոպերատիվներ/, ղեկավարում մակարդակում՝ չորս կենտրոնական կոոպերատիվ բանկեր, ազգային մակարդակում՝ ժողովրդական և կոոպերատիվ բանկերի միություն /BVR/⁵³:

Ֆրանսիական Credit Agricole-ը ամենախոշոր բանկն է եվրոպայում, որը բաղկացած է 59 ղեկավար դրամարկդերից, որտեղ զբաղված են շուրջ 74000 աշխատողներ:

Խիստ հիերարխիկ կազմակերպական կառուցվածք է կիրառվում նաև ԱՄՆ-ում: Farm Credit System-ը բաղկացած է յոթ բանկերից, որոնք վարկավորում են ֆերմերներին և ապահովում են վարկի տրամադրում 232 լոկալ ասոցիացիաներին: Հենց լոկալ ասոցիացիաներն էլ տալիս են վարկերը գյուղական հաճախորդներին: Լոկալ ասոցիացիաները բաժանվում են չորս տիպի՝

⁵² Credit Agricole, un siècle au présent. Editions Hervas, 1995, p. 195

⁵³ Zahlen und Fakten der genossenschaftlichen Banken, Waren und Dienstleistungsgenossenschaften, DGRV. B. 1993

__Federal Land Bank Associations /FLBA/ ֆեդերալ հողային բանկային ասոցիացիաներ—72 բաժանմունք ողջ երկրի տարածքում,

__Production Credit Associations /PCA/ ասոցիացիա արտադրական վարկավորմամբ - 69 բաժանմունքով,

__Federal Credit Bank Associations /FLCA/ ֆեդերալ հողային վարկային ասոցիացիաներ - 31 բաժանմունք,

__Agricultural Credit Bank Associations գյուղատնտեսական վարկավորման ասոցիացիաներ - 60 բաժանմունք⁵⁴:

FLBA-ն և FLCA-ն հիմնականում ապահովում են երկարաժամկետ վարկավորման պահանջարկը: Որոշ շրջաններում ասոցիացիաների այս տեսակները միավորվել են, որտեղ զբաղվում են ինչպես կարճաժամկետ, այնպես էլ երկարաժամկետ վարկավորմամբ: Բացի այդ, գոյություն ունեն կոոպերատիվ երկու բանկեր Banks for Cooperatives /Co Bank/, որոնք ստեղծվել են հատուկ գյուղատնտեսական կոոպերատիվների վարկային կարիքների, էլեկտրական և հեռախոսային ցանցի, ջրամատակարարման համակարգի, կոյուղու սպասարկման համար: Co Bank-ը ֆինանսավորում է նաև գյուղատնտեսական արտադրանքի արտահանումը:

Վերը նշված ֆինանսական ինստիտուտները առաջարկում են վարկային ռեսուրսներ և համասեռ ծառայություններ գյուղատնտեսական արտադրողներին, նրանց կոոպերատիվներին, գյուղական կոմունիկացիաներին բոլոր 50 նահանգներում:

2.2 Կոոպերատիվ համակարգում միջոցների և երաշխիքների ներգրավման ձևերը

Փոխառության համար փողերը Farm Credit System-ը ստանում է երաշխիքով պարտք Federal Farm Credit Bank Funding Corporation-ի կողմից: Դրա հիմնական նպատակն է վաճառել արժեթղթեր ներդրողներին և ստացված միջոցները տեղադրել ֆերմերային տնտեսություններում: Ներդրողները մեծ պատրաստակամությամբ գնում են արժեթղթերը, քանի որ նրանց տոկոսը ավելի բարձր է, քան պետական փոխառություններինը /մոտավորապես 0.15 տոկոս/ և միաժամանակ Funding Corporation-ի արժեթղթերը ավելի հուսալի են, քան պետականը, քանի որ չիրապարակված երաշխավորվում են պետության կողմից:

Նշված արժեթղթերը ներկայումս միակն են, որոնք թողարկում են բանկերը Funding Corporation-ի միջոցով, դրանք սովորաբար ամուր տոկոսադրույքով են, հաշվարկված 360 օրվա հաշվով:

80-ական թվականների կեսերի գյուղատնտեսական ճգնաժամի ժամանակ այդ կազմակերպությունը քայքայման եզրին էր: Դրա հետ կապված ձեռնարկվեցին մի շարք միջոցառումներ, որոնք հանգեցնում էին վերջինիս առողջացմանը: Օրինակ, բոլոր բանկերը Funding Corporation-ի և Financial Assistance Corporation-ի /ֆինանսական օգնության կորպորացիա/ հետ կնքեցին պայմանագիր միջբանկային գործունեության մասին, ըստ որի նրանք պարտավոր էին որոշակի ժամանակահատվածում ձեռք բերել սահմանված ֆինանսական ստանդարտներ: 1994թ. դեկտեմբերի 1-ի տվյալներով բոլոր բանկերը ըստ այդ պայմանագրի կատարում էին միջանկյալ պահանջներ: Նրանց համատեղ ակտիվները այդ ժամանակ կազմվում էին եռամսյակային և տարեկան կտրվածքով:

ՄԱՆ-ի վարկային համակարգում գոյություն ունի Farm Credit Leasing Services Corporation լիզինգային կորպորացիան, որը բանկերի սեփականությունն է և զբաղվում է տեխնիկայի լիզինգով, սարքավորումների և շինությունների գծով, կոոպերատիվների և ձեռնարկությունների սոցիալական ենթակառուցվածքի հարցերով: Լիզինգային կորպորացիան զբաղվում է նաև ապրանքների տեղափոխմամբ, բարձր տեխնոլոգիաների տրամադրմամբ /վերանշակող ճյուղերում/: Լիզինգային ծրագրերը կարող են լրացվել մեքենաների տեխնիկական սպասարկման ծառայություններով /երաշխիքների, արտոնագրերի տրամադրում/:

Գյուղատնտեսության վարկային սպասարկմամբ զբաղվում է Federal Agriculture Mortgage Corporation—ֆեդերալ հիպոթեկ

⁵⁴ Farm Credit System Annual Information Statement. P. 7-10

կորպորացիա կամ «Ֆերմեր-մակը»: Ըստ կանոնադրության, նա խմբավորվում է ֆերմերների ապահովագրման կամպանիայի ինստիտուտը և կազմակերպվում է ֆերմերների պարտքային պարտավորությունների երկրորդական իրացումը, նպաստում է ֆերմերների և գյուղատնտեսական տնայնագործների հիպոթեկային անդորագրերի երկրորդային շուկայի զարգացմանը:

Հիպոթեկ կորպորացիան պատասխանատվություն չի կրում պարտքային պարտավորությունների գծով և ֆինանսական գործունեության արդյունքները չեն մտցվում հաշվի մեջ: Հիպոթեկ կորպորացիայի տնօրենների խորհուրդը ունի իր ներկայացուցիչները ապահովագրման կամպանիայում, կան նաև անկախ ներկայացուցիչներ: Հիպոթեկ կորպորացիայի գործունեությունը կարգավորվում է ֆերմերային վարկավորման գործերի վարչության կողմից:

Սիսթամանակ գոյություն ունեն նաև նեղ մասնագիտացված ֆունկցիաներ, օրինակ, կա նախագահական կոմիտե, որը պլանավորում և զբաղվում է կամպանիայի գործունեության հետ կապված կոորդինացիոն աշխատանքներով: Նրա կազմի մեջ մտնում են բոլոր երկրների նախագահները:

Վարկային կոոպերատիվների զարգացման վերլուծությունը տնտեսապես զարգացած երկրներում հնարավորություն է տալիս առանձնացնել մի քանի օրինաչափություններ:

1. Կոոպերատիվ ֆինանսական ինստիտուտները չեն փոխարինում բանկային համակարգին: Նրանք հիմնականում կատարում են ֆերմերների վարկավորման ֆունկցիա: Օրինակ, Գերմանիայում 80-ական թվականների կեսերին կոոպերացիայի վարկավորման համակարգում կուտակվում էին երկրի բոլոր ֆինանսական ավանդները և այն ապահովում էր տրվող վարկերի ընդհանուր ծավալի 24 տոկոսը, որոնց զգալի մասը բաժին էր ընկնում գյուղատնտեսությանը:

Ֆինլանդիայում 1984 թվականին կոոպերատիվ բանկերի բաժինը ավանդների ընդհանուր ծավալի մեջ կազմում էր 25 տոկոս, իսկ տրված վարկերի ընդհանուր գումարը՝ 26, այդ թվում գյուղատնտեսության վարկավորումը՝ 58 տոկոս:

80-ական թվականների սկզբներին գյուղատնտեսական վարկային դրամարկղերի բաժինը Յուլանդիայում ընդհանուր ֆերմերային պարտքի մեջ կազմում էր 90 տոկոս, ճապոնիայում՝ 80, Ֆրանսիայում՝ 70-75, Պորտուգալիայում՝ ավելի քան 60, Բելգիայում՝ 50, Շվեդիայում՝ 45, Իսպանիայում՝ 30 տոկոս:

ԱՄՆ-ում Farm Credit System-ը այսօր ներկայացնում է հողի գնման համար վերցված վարկերի երրորդ, վեցերորդ կարճաժամ-

կետ և միջինժամկետ վարկերի մասը: Բերված աղյուսակում /N2/ շատ լավ երևում է հետևյալ օրինաչափությունը՝ մասնավոր միջնորդները մասնակցում են ֆինանսական փոխադրությանը, եթե վստահ են այդ միջոցառման շահութաբերության հարցում: Հենց որ էկոնոմիկայում նշմարվում են ճգնաժամային երևույթների նշաններ, ֆինանսական սպասարկման պահանջարկի որոշակի սեզոնային տեղաշարժներում առաջանում է դատարկություն, որը լրացնում են պետական ինստիտուտները, գործակալությունները՝ ստանալով պետական սուբսիդիաներ /ԱՄՆ-ում դա ֆերմերների վարչակազմն է, որը վերջերս վերանվանվել է Rural Economic and Community Development-Գյուղական համագործակցության զարգացման գործակալության/:

Աղյուսակ 2

ԱՄՆ-ի գյուղատնտեսության վարկավորման աղբյուրները /հատկացվող վարկերի բաժինները/ *

Վարկավորման աղբյուրը	Վարկեր շրջանառու միջոցների գնման համար			Վարկեր անշարժ գույքի գնման համար		
	1955թ	1985թ	1994թ	1955թ	1985թ	1994թ
Կոմերցիոն բանկերը /Commercial Banks/	34	35	51	14	11	25
Ֆերմերների վարկավորման համակարգը /Farm Credit System/	7	15	16	16	42	33
Ֆերմերների գծով վարչակազմ /Farm Home Corporation/	4	17	7	5	10	11
Ապրանքային վարկի կորպորացիա /Commodity Credit Corporation/	19	18	5	—	—	—
Ապահովագրական կամպանիաներ /Life Insurance Companies/	—	—	—	25	11	11
Անհատական վարկեր և այլն /Individuals and others/	36	15	21	40	26	21

* Barry P.J., Ellinger P.N. Horkins J.A., Baker C.B. Financial Management in Agriculture. Danville (Ill): Interstate publishers, 1995, p. 441; Barkell J. Chief Financial Officer, Farm Credit Services Southwest // Presentation from June 15, 1995.

2. Վարկային կոոպերացիայի համակարգի կազմակերպումը շատ երկրներում նախաձեռնել է պետությունը: Այսպես, ԱՄՆ-ում Farm Credit System-ը, ինչպես վերը նշել ենք, ստեղծվել է բացառապես Կոնգրեսի նախաձեռնությամբ, ֆերմերներին և գյուղատնտեսությանը մոտ կանգնած հատվածներին հատուկ սպասարկելու համար: Նախահեղափոխական Ռուսաստանում պետությունը վարկային կոոպերացիայի համակարգի զարգացմանը ցույց էր տալիս համընդհանուր աջակցություն, օգտագործելով կոոպերատիվների կառուցվածքը պետական սուբսիդիաներ և արտոնյալ վարկեր վերաբաշխելու համար:

Ճապոնիայում կոոպերատիվային վարկերի համակարգը նույնպես նախաձեռնվել է վերևից:

3. Պետությունը միշտ մասնակցել է և մասնակցում է հատուկ վարկերի հատկացմանը կոոպերատիվային վարկերի համակարգի համար: ԱՄՆ-ում 30-ական թվականների սկզբներին պետությունը հատկացրել էր «համեստ» հատկացում 9 մլն դոլարի չափով, ֆեդերալ հողային բանկերի աշխատանքները սկսելու համար: 1933-1937 թթ. պետությունը այն ավելացրեց 189 մլն դոլարով /իսկ պարտքը վերադարձվեց 1947 թվականին/: 1983 թվականին ֆերմերների պարտքային պարտավորությունները Farm Credit System-ում կազմում էին 86 մլրդ դոլար, սակայն Farm Credit System-ը բյուջեին ոչինչ պարտք չէր: 1987 թվականին Farm Credit System-ին նորից հատկացվեց ևս 1 մլրդ դոլար վերացնելու համար 80-ական թվականների գյուղատնտեսական ճգնաժամը⁵⁵:

1985 թվականին Preussische Central-Genossenschafts-Kasse-ի ստեղծումը կարևոր պահ էր Գերմանիայի կոոպերատիվ համակարգի զարգացման համար, որի ստեղծման հիմնական դերը պատկանում է Ի. Միջելին, այն ժամանակվա Պրուսիայի ֆինանսների նախարարին, որը առաջինը գիտակցեց, որ պրուսական գյուղացիների, որոնք միավորվում են կոոպերատիվներում, պահանջարկի աճը չի կարող ամբողջությամբ բավարարվել միայն ի հաշիվ իրենց խնայողությունների: Գյուղատնտեսության և արհեստների բուռն զարգացումը երկրում, մրցունակության բարձրացումը արտաքին շուկաներում, պահանջում էին պետության նոր դերի գիտակցումը բնակչության տնտեսական նախաձեռնության աջակցման հարցում:

Առաջին փոխառությունը 5 մլն մարկի չափով և դրան հաջորդող տարում 20 մլն մարկը, սկզբում ամրապնդեցին կոոպերա-

տիվների անդամների ֆինանսական բազան, որոնք հիմնականում զբաղված էին գյուղատնտեսությունում և վարկեր ստանալու կարիք ունեին արտադրության սեզոնայնության պատճառով:

Ջարմանալի չէ, որ կոոպերատիվների թիվը 1889 թվականին զգալիորեն աճեց: 1905 թվականին առաջին ռեգիոնալ կոոպերատիվ բանկը դարձավ Պրուսենկապսայի փայտեր, որը կոոպերատիվների ֆինանսական գործունեության կենտրոնն էր, այն միավորում էր մանր և միջին գործարարների փոշիացած դրամական միջոցները և դրանով թեթևացնում նրանց մուտքը գլխավոր ֆինանսական շուկաներ:

Պրուսենկապսան ծառայեց, որպես երաշխիք մանր և միջին գործարարների համար, այսինքն պատասխանատու էր փոխառումների բոլոր պարտավորությունների համար, վճարում էր մանր պարտքերը, ծածկում էր փոխառումների ցածր տոկոսի և բարձր շուկայականի միջև եղած տարբերությունը: Պրուսենկապսայի առաջարկած միջոցներով ստեղծվեց ռեգիոնալ բանկի ցանց, որը մատչելի էր բոլոր գյուղատնտեսական արտադրողներին: Ընդհանուր ֆինանսական համակարգի պահանջները՝ մանր և միջին գյուղական բիզնեսին վարկերով ապահովելու խնդիրը կատարվեց: Ռեգիոնալ բանկերը պատասխան էին տալիս իրենց քայքայված, սնանկացած հաճախորդների բոլոր վարկերի համար:

Այսպիսով, գրավի համակարգը սկսեց աշխատել նաև երիտասարդ, տնտեսապես թույլ գյուղացիական կոոպերատիվների և մանր արհեստավորների համար:

1930 թվականին գյուղատնտեսական կոոպերատիվները, աջակցություն ստանալով Պրուսենկապսայից, կազմակերպեցին համազգային միություն Reichsverband der Deutschen Landwirtschaftlichen Genossenschaften-Raifeisen /Ռայֆազենի գերմանական գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ասոցիացիա/: Այդ ժամանակ դա աշխարհի խոշորագույն կոոպերատիվ ասոցիացիան էր, որի մեջ մտնում էին 36000 կոոպերատիվներ, որոնց կեսը վարկային ֆունկցիաները զուգակցում էր իրացնող-մատակարարողի հետ:

Ռուսաստանում վարկային ընկերակցությունների հիմնական կապիտալը 90 տոկոսով կազմված էր Պետբանկի միջոցներից, մնացածը տեղական էր: Վարկային կոոպերատիվների շրջանառու կապիտալը գրավում էր զգալի տեղ մասնավոր կապիտալի մեջ, սակայն միայն 1914 թվականին մասնավոր ավանդները և փոխառությունները կազմում էին վարկային կոոպերատիվների շուրջ 3/4-ը /հաշվեկշռային միջոցների/:

⁵⁵ Aschoff G., Henningsen E. The German Cooperative System. Frankfurt a. M. 1986, p. 160

Այսպիսով, Գերմանիայի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Ճապոնիայի պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ վարկային գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ստեղծման համար, բացի բուն բնակչության խնայողություններից, անհրաժեշտ է պետական աջակցություն նպատակային վարկերի տեսքով: Այսպես էլ առաջագահ վարկային և վարկախնայողական ընկերակցությունները Ռուսաստանում, իսկ Գերմանիայում դարի սկզբում վարկային միությունների համակարգը աջակցում էր Պրուսեն-կասսայի կայուն ներգործությանը:

Զնայած Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում վարկային կոոպերատիվների համակարգի զարգացման որոշակի նմանության, առանձին հարցերում նկատվում են էական տարբերություններ: Այսպես, ԱՄՆ-ում գյուղական արտադրողները և բնակիչները իրենց միջոցները երբեք չէին ներդնում վարկային կոոպերատիվներում: Գերմանիայում և Հոլանդիայում /Ռաբո-բանկ/, հակառակը, կապիտալի զգալի մասը ձևավորվում էր ի հաշիվ տեղական բնակչության և մասնավոր ներդրողների խնայողությունների ներգրավման: Ռուսաստանում, ԱՄՆ-ում, Ճապոնիայում վարկերը տրամադրվում էին բացառապես գյուղատնտեսության արտադրական նպատակների համար: Համեմատաբար վերջերս ԱՄՆ-ում Farm Credit System-ը սկսեց վարկեր հատկացնել և գյուղատնտեսության սոցիալական ենթակառուցվածքի զարգացման համար /էլեկտրականություն, հեռախոսային ցանց, կոյուղի, ճանապարհների շինարարություն և այլն/: Վերջերս Farm Credit System-ը քիչ չափով է ֆինանսավորում ագրոքիզնեսի ձեռնարկություններին, այն էլ միայն այն դեպքում, եթե այդ ձեռնարկությունը պատկանում է բուն արտադրողին: Գերմանիայում և Հոլանդիայում վարկերը, որոնք տրվում են գյուղատնտեսական կարիքների համար չեն գերազանցում ընդհանուր ծավալի 5 տոկոսը: Հենց սկզբից այստեղ գերիշխում էր «ցանկացած մանր ձեռնարկության զարգացման իրականում շրջանի բարգավաճման համար» հիմնադրույթը, այլ ոչ թե միայն գյուղատնտեսական արտադրության խթանումը:

Տարբեր են նաև փայաբաժնի կուտակման ձևավորման մեթոդները: Farm Credit System-ի առանձնահատկություններից մեկն էլ կարելի է համարել հաճախորդների մոտ մշտական փայաբաժնի կուտակման բացակայությունը: Կոոպերատիվի անդամի փայլ գոյություն ունի միայն այն ժամանակահատվածում, երբ նա վերցնում է վարկ և որը կազմում է ողջ վարկի ընդհանուր ծավալի 5 տոկոսը: Փայլը ավելանում կամ կրճատվում է կախված վարկի գումարի փոփոխության չափից և ամբողջությամբ փոխ-

հատուցվում է պարտքի վճարման պահին: Հաճախորդի անձնական հաշվում մնում է սիմվոլիկ գումար՝ 5 դոլար, որը նրան հնարավորություն է տալիս իրեն համարել Farm Credit System-ի անդամ և օգտվել ծառայություններից: Ընդ որում, այդ ակտիվները համարվում են նրա անդամների սեփականությունը: Գերմանիայում և Հոլանդիայում փայլերի չափերը տատանվում են: Փայատիրական վարկի չափերը կախված են ոչ թե փայլի մեծությունից, այլ գրավի արժեքային և ուրիշ երաշխիքների գնահատումից, որը ներկայացվում է պարտքի ապահովման համար:

Նախահեղափոխական Ռուսաստանում փայլը գրանցված էր և կոոպերատիվի անդամները կարող էին այն ձևավորել մի քանի տարվա ընթացքում, կոոպերատիվ ընդունվելու օրից:

Հարավ-եվրոպական երկրներում կոոպերատիվ բանկերի ձևավորումը արդյունք է վարկային կոոպերատիվի ռայֆագենական տիպի պարզ դասական ձևի հարյուրամյա զարգացման, որի ընթացքում այդ կառուցվածքը կորցրել է դասական կոոպերատիվ վարկավորման շատ հիմնարար հատկանիշներ: Այսպես, կոոպերատիվ բանկերի փայատերերը հիմնականում մարդիկ են, որոնք չեն զբաղվում գյուղատնտեսությամբ: Օրինակ, Credit Agricole-ը սպասարկում է 14 մլն հաճախորդների, որից 5 մլն-ը կոոպերատիվ բանկի փայատերեր են: Նրանցից միայն 600 հազար են անմիջականորեն ներգրավված գյուղատնտեսական արտադրությունում:

2.3 Վարկային կոոպերատիվները երրորդ աշխարհի երկրներում

Վարկային կոոպերատիվների զարգացումը աշխարհի երրորդ երկրներում ունի մի շարք առանձնահատկություններ: Նրանք այնքան էլ հաջող չեն գործում ինչպես Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում, թեև Ասիայում և Աֆրիկայում կոոպերատիվների կազմակերպման ժամանակ կիրառվել է նրանց փորձը:

Անհաջողությունների հիմնական պատճառը կարելի է անվանել այն, որ չափազանց մեծ էին սպասումները վարկային կոոպերատիվներից, որպես բուն բնակչության մասնակցությամբ ֆինանսական կազմակերպության մի ձևի: Ենթադրվում էր, որ վարկային կոոպերատիվների համակարգը զարգացող երկրներում կօգնի կարգավորել վարկային սպասարկումը մանր ֆերմաներին և տնայնագործներին, իսկ գյուղական ֆինանսական շուկաների վերականգնումը կնպաստի ռեգիոնների տնտեսական զարգացմանը: Եվ սպասվող հրաշքը տեղի չունեցավ:

Անհնար է գտնել բոլոր դժվարությունների մեկ տնտեսական միանգամից լուծման ձևը: Վարկային կոոպերատիվները կարող են որոշակի պայմաններում լուծել գյուղատնտեսության ֆինանսավորման հիմնախնդիրների մի մասը, բայց ոչ համալիր խնդիրները, որոնք ծառացած են գյուղատնտեսության առջև: Գոյություն ունեն անսահմանափակ քանակի բազմաթիվ ինստիտուցիոնալ ձևեր, որոնք ոչ ֆորմալ կերպով ֆինանսավորվում են, և նրանցից յուրաքանչյուրը սպասարկում է որոշակի տնտեսական հոդված: Ուստի անհնար է նախօրոք որոշել վարկաֆինանսական սպասարկման որ ձևն է առավել համարժեք կոնկրետ երկրին և կոնկրետ ռեգիոնին:

Որպես օրինակ կարելի է դիտարկել գյուղատնտեսական վարկային կոոպերատիվների կեսդարյա զարգացման ուղին Զնդկաստանում /Մադրասի պրովինցիայում/: Առաջին վարկային կոոպերատիվները ստեղծվել են Մադրասում XIX դարի վերջում նպատակ ունենալով լուծել բնակչության աղքատ խավի խնդիրները: Չնայած բարի նկատառումներին, որոնք ներկայացված էին կառավարությանը Ֆրեդերիկ Նիկոլսոնի կողմից 1895 թվականին, ոչ մանր ֆերմերները, ոչ էլ վարձու աշխատողները, որոնք հողի սեփականատեր չէին, ոչ աղքատ գյուղական գործարարները իրենց գոյատևման ողջ ժամանակահատվածում մուտք չունեին կոոպերատիվ ֆոնդերին և կոոպերատիվ կառավարմանը:

45 տարվա ընթացքում /1892-1937/ կոոպերատիվ շարժումը Մադրասում ընդգրկում էր մանր գյուղական փոխառումների վարկողունակության բարձրացումից մինչև բարձր քաղաքականացված ֆինանսական համակարգի ստեղծումը, որը կառավարում էր գյուղական վերնախավը, տեղական քաղաքագետների և կառավարողների հետ: Ռայֆագենական կոոպերատիվների տիպը, որը հիմնված էր փոխօգնության գաղափարների և ոչ մեծ գյուղական համագործակցության անսահմանափակ պատասխանատվության վրա /որը քարոզում էր Նիկոլսոնը/, դուրս եկավ չաշխատող, անարդյունավետ հնդկական առանձնահատկությունների պայմաններում: Այնտեղ կոոպերատիվի կառավարման անդամները դուրս էին գրում մեծ վարկեր իրենց բարեկամների, հարազատների անուններով, իսկ հետո պարտքերը չէին վերադարձվում: Ներքևից վերև կաշառակերության մեջ խրված համակարգը, որը ծառայում էր գյուղական վերնախավի շահերին, բրիտանական իշխանություններին և նրանց տեղական քաղաքական կողմնակիցներին կոոպերատիվ գաղափարների ծաղրն էր: Ուստի զարմանալի չէր նրա կործանումը 1937 թվականին և Զնդկաստանի անկախության հռչակումը:

Հիմնական պատճառը, որ Զնդկաստանում վարկային կոոպերացիայի համակարգը որպես զարգացած ինքնօգնության ֆինանսական կազմակերպություն այն էր, որ վերջինս դարձավ կառավարության հովանավոր բանկ՝ կատարելով որոշակի քաղաքական ֆունկցիա⁵⁶:

Սակայն, որոշ երկրներում հաջողություն ունեցավ գյուղատնտեսական վարկերի կազմակերպումը կոոպերատիվ հիմունքներով: Այսպես, Կորեայում և Տայվանում վարկային կոոպերատիվները աշխատում են գործնականում յուրաքանչյուր գյուղական ընկերակցությունում, զբաղվելով ոչ միայն վարկավորմամբ, այլ նաև բնակչության խնայողությունների ներգրավմամբ, մարքեթինգով և այլ արտադրական ֆունկցիաներով: Ժամանակակից կոոպերատիվ համակարգը Հարավային Կորեայում ուներ բավականին ավանդական կառուցվածք՝ սկզբնական կոոպերատիվներ շրջանային մակարդակով, ռեգիոնալ բաժանմունքներ և ազգային ֆեդերացիաներ, գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ /National Agricultural Cooperative Federation-NACF/, որպես այդ համակարգի կենտրոնական օղակ:

⁵⁶ Menamkat A. Development Problems and the Role of Credit Cooperatives in Indian Agriculture (A study for five year plans), Bern: Herbert Lang; Frankfurt a. M.: Peter Lang 1975 .

1975 թվականին այդ համակարգը միավորում էր ավելի քան 25 մլն անդամներ, մոտավորապես 1500 բազմաֆունկցիոնալ և 141 հատուկ կոոպերատիվներով: Ֆերմերների գրեթե 80 տոկոսը սկզբնական կոոպերատիվի անդամներ էին, իսկ յուրաքանչյուր սկզբնական կոոպերատիվ միջինը 1200 անդամ ուներ:

Բացի վարկավորումից, կոոպերատիվները իրենց անդամներին ապահովում էին մատակարարման ծառայություններով, գյուղատնտեսական արտադրանքի մարքեթինգով, ֆինանսահաշվային ծառայություններով և բաց ավանդներով, ապահովագրությամբ, խորհրդակցական-ինֆորմացիոն համակարգով, որը հնարավորություն էր տալիս բարձրացնելու որակավորումը և ստանալ նոր գիտելիքներ: Պետությունը ուներ անմիջական մասնակցություն զարգացման մի քանի ուղղություններում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հենց սկզբում պետությունը համակարգը պահում էր գյուղական բնակավայրերի զարգացման ռազմավարության շրջանակներում, այդ թվում նաև նյութական տեսակետից:

Այսպես, 1961 թվականին բոլոր ֆոնդերի 57 տոկոսը գալիս էր պետական բյուջեից և միայն 20 տոկոսն էին կազմում բնակչության ավանդները: Սակայն, 1974 թվականին ավանդները կազմում էին արդեն ողջ ֆոնդերի 51 տոկոսը, իսկ պետականը՝ 19 տոկոսը /տես աղյուսակ 3/:

Աղյուսակ 3

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի համակարգին հատկացվող վարկային ֆոնդերի աղբյուրները

Հարավային Կորեայում / % / *

Տարիներ	Պետական բյուջե	Կորեայի բանկ	Ներմուծների պարտքային պարտավորություններ	Բնակչության դեպոզիտներ	Արտասահմանյան փոխառություն	Կոոպերատիվների սեփական ֆոնդեր
1961	57	18	2	20	---	3
1965	53	37	2	24	---	4
1969	26	21	0	48	4	1
1972	24	17	1	53	2	3
1974	19	24	1	51	2	3

* Nhe Young Lee, Dong Hi Kim Adams D.W. Savings Deposits and Agricultural Cooperatives in Korea // Rural Financial Markets in Developing Countries: Their Use and Abuse IEd by J.D. von Pischke al. Baltimore: J. Horkins Univ.

հնչպես տեսնում ենք աղյուսակի տվյալներից, վարկային ռեսուրսների ծավալը 1975 թվականին, 1961 թվականի համեմատությամբ, ավելացել է 485 մլն դոլարով:

Հարավկորեական փորձից կարելի է քաղել ուսուցողական դասեր: Առաջին հերթին լավ կազմակերպված բազմաֆունկցիոնալ կոոպերատիվները կարող են իրականացնել բնակչության միջոցների համախմբման քաղաքականության ոչ ավելի վատ, քան կոմերցիոն ֆինանսական հաստատությունները: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ նվազագույնը առկա լինի երեք հիմնական նախադրյալ՝ բնակչությունը պետք է ունենա բարեկեցության բավականաչափ մակարդակ, որպեսզի կարողանա խնայողություն անել և ֆինանսական ինստիտուտները, որոնց վստահում են իրենց խնայողությունները, պետք է լինեն վստահելի, կայուն, բնակչության մոտ լինի շահագրգռվածություն խնայողություններ անելու համար, իսկ տոկոսադրույքը, որոնք նրանք ստանում են, լինի իրական: Երկրորդ, պետությունը կարող է օգտվել բնակչության նախաձեռնություններից և վերափոխել գյուղական բնակավայրերի աջակցության քաղաքականությունը ուղղակի սուբսիդավորումից, ստեղծելով բարենպաստ տնտեսական պայմաններ կոոպերատիվների զարգացման գործում: Իսկ կոոպերատիվները պետք է զարգանան ոչ միայն իրենց անդամների վարկավորման ուղղությամբ, այլ նաև այլ ոչ պակաս կարևոր ուղղություններով:

Այսպիսով, Հարավային Կորեայում գյուղական կոոպերատիվները առանցքային դեր են խաղացել ինչպես վարկավորման, այնպես էլ գյուղական բնակչության ազատ խնայողությունների ներգրավման ուղղությամբ: Պետությունը նպաստեց համակարգի կազմակերպմանն ու ամրապնդմանը հատուկ քաղաքականություն վարելով կոոպերատիվ շարժումը աջակցելու ուղղությամբ: Բացի պետական աջակցությունից կոոպերատիվները հիմնվում էին լավ կրթված անձնակազմի կառուցողական ակտիվության վրա: Փոխադարձ վստահությունը և վարկերի սպասարկումը դրանց անդամների կարիքների համար, ինչպես նաև զգալի ծավալի ավանդները հնարավորություն տվեցին զարգացնելու նաև ոչ ֆինանսական ոլորտի գործունեությունը: Բնակչության ավանդները գյուղական բնակավայրերի վարկավորման հիմնական աղբյուրներն են ոչ միայն Հարավային Կորեայում, այլ նաև ճապոնիայում և Տայվանում, որն էապես տարբերվում է Աֆրիկա-ասիական այլ երկրների կոոպերատիվ համակարգից, որտեղ հիմնական շեշտը դրվում է պետական ներարկումների և պարտադիր անդամավճարների վրա:

Կոոպերատիվների զարգացման փորձի ուսումնասիրությունը, այդ թվում աշխարհի երրորդ երկրներում, հնարավորություն է տալիս կատարել որոշ ընդհանրացումներ:

Կոոպերատիվների հիմնական առավելությունը նրանց ունակության մեջ է՝ տրանսակցիոն ծախսերի կրճատման: Կարևոր է նաև չվճարումների կրճատման հնարավորությունը, օգտվելով նրա անդամների կոլեկտիվ պատասխանատվությունից /կապված կոոպերատիվների արտաքին պարտքի հետ/: Զարգացող երկրներում կոոպերատիվները հանդես են գալիս որպես հոգեբանական միջնորդ գյուղական բնակչության և բանկերի միջև, բացատրելով երկու կողմերին էլ յուրաքանչյուրի դիրքորոշումը:

Կոոպերատիվների կարևոր ֆունկցիան կայանում է նաև նրանում, որ փոխադրված են վերցված վարկերի գումարները բնակչության խնայողությունների ունակության հետ, արտադրված արտադրանքի արժեքը և նրա մարքեթինգի հնարավորությունը, արտադրության համար անհրաժեշտ ռեսուրսների գնման անհրաժեշտությունը, ձևավորված շուկայի իրավիճակի վերլուծությունը: Կոոպերատիվի վերը թվարկված պոտենցիալ ֆունկցիաները զարգացող երկրներից շատերում իրացվել են միայն մասնավորապես: Այսպես, գրեթե բոլոր տեղերում աշխատում է տրանսակցիոն ծախսերի իջեցման ֆունկցիան, սակայն վարկերի վերադարձման նորման տարբեր երկրներում փոփոխվում է: Բնակչության խնայողությունները զգալի մասշտաբներով ուշադրություն են գրավել միայն մի շարք երկրներում, և ոչ բոլոր տեղերում է հաջողվել համատեղել վարկային ֆունկցիան ոչ պակաս կարևոր արտադրական ֆունկցիայի հետ:

Սակայն կոոպերատիվային վարկի ոչ արդյունավետ զարգացման համակարգի էական պատճառներից մեկը զարգացող երկրներում կոոպերատիվների գործունեությունն է որպես պետական քաղաքականության գործիք, ի վնաս իրենց անդամների տնտեսական շահերի սպասարկման վրա հիմնված կոոպերատիվ ձեռնարկությունների, ուստի, հաճախ կոոպերատիվները ստեղծվում էին որպես մի ֆունկցիոնալ վարկային կազմակերպություն, որն արագ կորցնում էր ինքնուրույն բիզնես վարելու ունակությունը: Կոոպերատիվների մոտեցումը առաջացավ Զնդկաստանում XX դարի սկզբին, սակայն հետագայում կրկնօրինակվեց այլ պետությունների կողմից: Միայն կայանում էր նրանում, որ զարգացած ինդուստրիալ երկրների փորձը մեխանիկորեն փորձ տվեց տեղափոխել հետամնաց Զնդկաստան և Ասիայի ու Աֆրիկայի այլ երկրներ: Ինչպես հայտնի է, կոոպերատիվը տնտեսական ձեռնարկություն է, և այս տեսանկյունից նրա գործունեության

արդյունավետության միակ չափանիշը դա շահույթն է: Դասական կոոպերացիայի մասին գրականությունից հայտնի է, որ շահույթի ստացումը չի հանդիսանում կոոպերատիվների գործունեության գլխավոր նպատակը: Սակայն ինչ նպատակով էլ որ օգտագործվում է «կոոպերացիայի շահույթ» հասկացությունը, այն պետք է գոյատևի որոշակի մակարդակի վրա, որը կոոպերատիվներին հնարավորություն է տալիս արդյունավետ աշխատել առկա տնտեսական շրջապատում, ձևավորված շուկայական գների պայմաններում:

Աշխարհի երրորդ երկրներում էկոնոմիկայի այս հիմնարար պահանջը չի կատարվում գերազանցապես պետության կողմից ինստրումենտալական մոտեցման հետևանքով: Պետության կողմից վարչարարական մոտեցման արդյունքում սահմանափակվել են կոոպերատիվների մարքեթինգային ունակությունները, իսկ արտոնյալ վարկերը հանգեցրին արիեստական ցածր տոկոսադրույքի առաջացման, որն էլ վիժեցրեց կոոպերատիվներում, որպես տնտեսական ձեռնարկություններում աշխատելու հնարավորությունը:

Ուստի, անհրաժեշտ է հավասարակշռված մոտենալ կոոպերատիվների միջոցով ֆերմերների արտոնյալ վարկավորման խնդրին: Վարկը չի կարող լինել բարեգործական գործողության մաս, քանի որ զուտ հիմնադրությամբ տեսանկյունից նա նպատակաճշգրտված է շուկայական հիմնավորված շահույթ ստանալուն: Դրա հետ միասին գյուղական բնակավայրերից փոքր վարկ վերցնողները իրականում կարիք ունեն վարկավորման, որը սակայն կոմերցիոն բանկերը նրանց չեն տրամադրում:

Հետազոտողների մեծ մասը թեքվում է դեպի այն գաղափարը, որ գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների պետական աջակցությունը պետք իրականացվի ուղղակի տեսքով՝ շնորհների և սուբսիդիաների միջոցով, առանց աղավաղելու վարկի կոմերցիոն ֆունկցիան: Ուստի, խնդիր կարելի է դիտարկել ոչ թե կարող են արդյոք կոոպերատիվները լինել պետական սուբսիդիաների ուղեկիցը, այլ թե ինչ պայմաններով /և գոյություն ունեն արդյոք դրանք տվյալ երկրում/ կոոպերատիվները կարող են կատարել կոոպերատիվ ձեռնարկությունների արդյունավետ վարկավորման ֆունկցիան: Զնդկաստանի և աշխարհի այլ, երրորդ երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ մեկ ֆունկցիա իրականացնող վարկային կոոպերատիվները հաճախ ի վիճակի չեն հաջող բիզնես կազմակերպել: Այդ անարդյունավետության հիմնական պատճառներից են վարչական բարձր ծախսերը, ռիսկի բարձր աստիճանը, կայուն գրավի բացակայությունը, /պետական միջոցների բաշխման

ժամանակ գրավ հաճախ չի պահանջվում/, տոկոսի ցածր նորմաները, որոնք թույլ չեն տալիս ձեռնարկությանը «աշխատել» միջոցներ, բնակչության խնայողությունների ընդգրկման թույլ աշխատանքը: Ջարմանալի չէ, որ մեկ ֆունկցիա իրականացնող կոոպերատիվները անհաջողության մատնվեցին: Այստեղ երկու տիպիկ սխալներից է /նրանց ստեղծման ժամանակ/ նախ այն, որ կոոպերատիվները օգտագործվում էին որպես պետական քաղաքականության իրականացման գործիք, ուստի չէին վարում սեփական բիզնես: Իրականում, ռեալ էկոնոմիկայում գործունեության դիվերսիֆիկացիան կրճատում էր ռիսկը և կառավարման ծախսերը, այսինքն օգնում էր ձեռնարկություններին ձեռք բերել տնտեսական հզորություն: Ուստի վարկային միությունները և բազմաֆունկցիոնալ կոոպերատիվները, ընդհակառակը, ունեին գոյատևման մեծ հնարավորություն: Բազմաֆունկցիոնալ կոոպերատիվները իրենց անդամներին սպասարկում են նվազագույնը երկու ուղղությամբ: Հաճախ հանդիպում են գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ, որոնք զուգակցում են վարկավորման ֆունկցիան մատակարարման, վերամշակման, արտադրանքի մարքեթինգի հետ: Նման կոոպերատիվի անդամը ստանում է սերմ, պարարտանյութ, ինչպես նաև այլ անհրաժեշտ ռեսուրսներ մինչև ցանքը, վարկի տեսքով, իսկ հետո է վերադարձնում բերքահավաքից հետո, երբ իրացնում է իր արտադրանքը կոոպերատիվների միջոցով: Առավել հաջող են աշխատում այն կոոպերատիվները, որոնց անդամները հնարավորություն են ունենում պահել իրենց խնայողությունները /օրինակ, սուրճի պլանտացիաները Քենիայում/ և բոլոր փոխադարձ հաշվարկները տեղի են ունենում կոոպերատիվում, ֆերմերների անունով բացված հաշիվների միջոցով: Որոշ երկրներում կոոպերատիվի անդամները պարտավոր են իրացնել իրենց արտադրանքը կոոպերատիվի միջոցով, մյուսները՝ ոչ:

Վարկային ապահովության առկայությունը բազմաֆունկցիոնալ կոոպերատիվներին դարձնում է առավել կենսունակ, բացի այդ գործնական ակտիվության դիվերսիֆիկացիան իջեցնում է ձեռներեցության ռիսկը: Վարկը ապահովում է դրամական միջոցների անընդհատ հոսքը, իսկ ռիսկի արժեքը հաշվի է առնվում արտադրության ծախքերում, արտադրանքի մատակարարման և իրացման պայմաններում:

Այսպիսով, կոոպերատիվ վարկային հաստատությունների երեք հիմնական տեսակներից /մի ֆունկցիա կատարող, վարկային միություն, բազմաֆունկցիոնալ/ առավել շատ է հարմարեցված գյուղատնտեսական արտադրության պայմաններին և դրա համար էլ

առավել կենսունակ է, բազմաֆունկցիոնալ կոոպերատիվը: Դրա հաջող գործունեության համար պետությունը ոչ մի դեպքում չպետք է տրամադրի իր նպատակային վարկերը կոոպերատիվ կառույցների միջոցով, որպեսզի չխեղաթյուրվեն կոոպերատիվ սկզբունքները և չխանգարվի կոոպերատիվների զարգացումը:

Արտադրողների պետական օգնությունը շնորհների և սուբսիդիաների տեսքով պետք է իրականացվի ուղղակի ձևով, կոնկրետ նպատակային ծրագրի շրջանակներում:

2.4 Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման կոլեկտիվ ձևերը

Ջարգացած շուկայական էկոնոմիկա ունեցող երկրների պրակտիկայում չկան դեպքեր, որ ստեղծված լինեն խոշոր գյուղատնտեսական ձեռնարկություններ, հիմնված սեփականության լրիվ հանրայնացման վրա: Իրական կյանքում գերակշռող /եթե ոչ միայն/ գյուղատնտեսական ձեռնարկության կազմակերպա-իրավական ձևը շարունակում է մնալ ընտանեական ֆերմերային տնտեսությունը, որն ընդգրկվել է ֆերմերային կոոպերատիվների համակարգը: Ֆերման պահպանվում է որպես ինքնուրույն արտադրական միավոր և, մասնավոր սեփականության իրավունքով պատկանում է նրա սեփականատիրոջը, որպես կանոն, ունենալով անմիջական մասնակցություն միջտնտեսային կապերի գործընթացին, լիովին կրելով տնտեսական պատասխանատվություն որոշումների հետևանքների համար:

Ազգային էկոնոմիկայի համակարգի մեջ յուրաքանչյուր երկրի ֆերմերային տնտեսություն ներգրավվում է մասնավոր, պետական, կոոպերատիվ ձեռնարկությունների և հաստատությունների հետ, կայուն պայմանագրային կապերի միջոցով, ծավալելով առևտրի, արդյունաբերության, սպասարկման, ֆինանսների, վարկերի և այլ ոլորտների գործունեություն: Մի շարք երկրներում գյուղատնտեսության արտադրատնտեսական կապերում վճռական դեր ունեն խոշոր կոոպերատիվ ձեռնարկություններին պատկանող սննդարդյունաբերության, բանկերի, բարձր զարգացած տրանսպորտապահեստային տնտեսության, արտադրանքի իրացման համակարգի, ֆերմերային տնտեսությունների արտադրական մատակարարման և սպասարկման, գիտահետազոտական և ինֆորմացիոն խորհրդատվական հաստատությունները:

Արտադրանքի վերամշակման և իրացման ժամանակակից խոշոր ձեռնարկությունները, ինչպես նաև գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական և ֆինանսական ապահովման հաստատությունները մասնակի հանրայնացման յուրահատուկ ձև են, արտահայտելով գործունեության համակենտրոնացումը ֆերմերային տնտեսության մի շարք ընդհանուր տնտեսական ֆունկցիաներ իրացնելու համար: Սակայն, այս պարագայում, ֆերման իր արտադրական գործունեության պայմաններում պահպանում է տնտեսական ինքնուրույնությունը, ինքնավարությունը:

Եկամտաբերությունը բարձրացնելու, իրենց տնտեսական վիճակը ամրապնդելու ձգտումը ու նաև պարզապես քայքայումից, սննկացումից խուսափումը, որոշակի կատեգորիայի ապրանք-արտադրողների համար դրդապատճառ էր նման ձևերի ստեղծման համար:

Նյութական ռեսուրսների և արտադրողական ուժերի միավորման աստիճանից ու բնույթից կախված, կարելի է առանձնացնել արտադրության զուգակցման, միավորման մի քանի հիմնական ձևեր:

«Մասնավոր ինտեգրացման» տիպի միավորումներում պահպանվում է դրանց պատկանող անհատական ձեռնարկությունների տնտեսական ինքնուրույնությունը՝ առանձնացնելով արտադրության առանձին ճյուղեր համատեղ գործունեություն ծավալելու նպատակով, խոշոր մասնագիտացված տնտեսությունների ստեղծման ճանապարհով ու հանդես գալով որպես համասեփականատեր: Կոլեկտիվ ձեռնարկությունները «մասնավոր ինտեգրացման» տեսքով ավելի հաճախ հանդիպում են անասնապահությունում, ավելի հազվադեպ՝ բանջարեղենի և մրգերի արտադրությունում /և ընդհանրապես չեն հանդիպում հողագործության մյուս ճյուղերում/: Որպես կանոն, նրանք բնութագրվում են մասնաբաժնի մասնակցությամբ նյութատեխնիկական բազայի համատեղ արտադրության ստեղծմանը, ինչպես նաև շինությունների կոլեկտիվ օգտագործմանը /անասնազոմ, արոտավայր, տեխնիկա, պահեստներ և այլն/:

Միավորումների ստեղծումը «լրիվ ինտեգրացման» ձևով նախատեսում է նրա մասնակիցների միավորումը մեկ ձեռնարկության մեջ, որը գործում է որպես միացյալ արտադրական միավոր, միացյալ հողատարածությունում արտադրության միջոցների համատեղ օգտագործմամբ, միացյալ ֆինանսական կառույցով, շահույթի ու վնասի բաշխման միացյալ համակարգով: Սովորաբար նման տնտեսությունները գործունեությունը վարում են վարձակալած հողատարածքներում: Ինչ վերաբերում է կոոպերատիվի առանձին անդամներին պատկանող հողերին, ապա դրանց կոլեկտիվ մշակման ժամանակ վերջիններս մնում են տնօրինողների մասնավոր սեփականություն: Միաժամանակ գործընկերային տիպի միավորումներում, որոնք հիմնված են դրանց անդամների պատասխանատվության համերաշխության սկզբունքի վրա, կիրառվում է նաև սեփականության համատեղ ձևը:

Կոլեկտիվ օգտագործման տակ գտնվող արտադրական ֆոնդերը, այնուամենայնիվ, որպես կանոն, մնում են որպես միավորման անդամների մասնավոր սեփականություն, ըստ նրանց

կողմից ներդրված փայլի և վերադարձվում են իրային կամ արժեքային տեսքով այդ միավորումից դուրս գալու ժամանակ: Գործի նման կազմակերպման դեպքում միացյալ տնտեսության համասեփականատերերը հանդես են գալիս որպես յուրատեսակ փայատեր և նրանց միջև շահույթն ու վնասը վերաբաշխվում են համամասնորեն, ըստ զուգընկերացված սեփականությունում գործնական մասնակցության: Կոլեկտիվ տնտեսությունների նկատմամբ իրենց վերաբերմունքը նրանք կառուցում են կոմերցիոն հիմունքներով, անկախ նրանից, թե մասնակցում են համատեղ արտադրությանը, թե ոչ:

Կոլեկտիվ ձեռնարկությունները «լրիվ ինտեգրացման» ձևով իրենց գործունեության կազմակերպման հիմնական չափանիշներով, ներառյալ մասնակիցների կազմը, ասոցիացված սեփականության ձևավորման միջոցները, շահույթի վերաբաշխումը և այլն առանձնանում են մեծ բազմությամբ առանձին երկրների առանձնահատկությամբ համապատասխան:

ԱՄՆ-ում կոլեկտիվ ձեռնարկությունների ստեղծումը 70-80-ական թվականների արտադրության համակենտրոնացման հետևանքն էր: 60-ական թվականներից մինչև 80-ական թվականների վերջը կոլեկտիվ ձեռնարկությունների բաժինը գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության մեջ 31-32 տոկոսից աճել է մինչև 45 տոկոս, որը բարձր է, քան զարգացած շուկայական տնտեսություն ունեցող շատ երկրներում: ԱՄՆ-ի գյուղատնտեսությունում արտադրության կոլեկտիվ ձևը ներկայացվում է բացառապես գործընկերության և գյուղատնտեսական կորպորացիաների ձևով: Գործընկերությունը մի քանի անձանց կամավոր միավորում է, որը համախմբում է իրենց պատկանող սեփականությունը համատեղ ձեռնարկչատիրական գործունեություն իրականացնելու համար, որի նպատակն է ստանալ շահույթ: Այն կարող է լինել գրավիչ, ասենք հոր և որդու համար, որոնք ցանկանում են համատեղ գործել ֆերմայում: Գործընկերությունը հարմար մեխանիզմ է, որի օգնությամբ ընտանիքի առավել երիտասարդ անդամները կարող են աստիճանաբար իրենց վրա վերցնել տնտեսության կառավարման պատասխանատվությունը: Հաճախ նման միավորումները հիմնվում են գործընկերների միջև հաստատված գրավոր համաձայնագրի վրա: Յուրաքանչյուր գործընկեր կարող է ընդհանուր բիզնեսում ներդնել կապիտալ կամ իր աշխատանքը կամ էլ թե մեկը, և թե մյուսը: Բոլոր լուծումները ընդունվում են համատեղ՝ ըստ գործընկերների համաձայնության:

80-ական թվականներին ԱՄՆ-ում հաշվվում էր 2000 գործընկերների միություն /բոլոր ֆերմաների 10 տոկոսը/, որոնք օգտա-

գործում էին գյուղատնտեսական հողատարածությունների 15.9 տոկոսը: Նրանց բաժինը գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման մեջ կազմում էր 17 տոկոս: Օգտագործվող հողի չափերը, որոնք բաժին էին ընկնում մեկ գործընկերությանը, միջինը կազմում էին 310 հա, որտեղ աշխատում էր միջինը շուրջ 6-7 վարձու աշխատող: Մեծամասամբ գործընկերությունը իրենից ներկայացնում է ընտանեկան ձեռնարկություն, որտեղ միավորված են բարեկամների, հարազատների կապիտալը և աշխատանքը: Սակայն, նրանք չեն բացառում այն մարդկանց ընդգրկումը, որոնք բարեկամական կապեր չունեն, բայց կապիտալ են ներդնում բիզնեսի այդ ձևում և այսպես կոչված «լուռ» գործընկերներ են:

Հենց դրանով էլ գործընկերությունը հնարավորություն է ստանում ոչ միայն ավելացնել գործող կապիտալի չափերը, ընդ որում օգտվելով հարկային արտոնություններից /ֆեդերալ հարկի դրույքը գործընկերության անդամներից ցածր է, քան կորպորացիայի անդամներից/, այլ նաև զուգակցել գյուղատնտեսական տարբեր ձևերը արդյունաբերության և առևտրական գործունեության հետ: 90-ական թվականների սկզբներին նկատվեց գործընկերության թվաքանակի կրճատման միտում, որն արդյունք էր կորպորատիվ ձևի աճին, լավագույն հնարավորություններ բացելով գյուղատնտեսությունում կապիտալի եկամտաբեր ներդրման համար:

Գյուղատնտեսական կորպորացիաները փայտտիրական, բաժնետիրական ձեռնարկություններ են, որոնք վարում են ձեռնարկատիրական գործունեություն, հիմնականում գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրությունում իրենց սեփական անունով, այս կամ այն նահանգի օրենքներով, քանի որ կան որոշակի տարբերություններ կան այդ տեսակի տնտեսական գործունեության կարգավորման հարցում: Այսպես, օրինակ, շատ նահանգներում օրենքը կորպորացիայի ստեղծման նախատեսում է համար նվազագույնը երեք բաժնետերի գոյություն:

Կորպորացիայի գործունեության դիմամիկայի և չափերի վրա վճռական ներգործություն են ունենում առանձին նահանգների տեղական պայմանները /գյուղատնտեսական արտադրության մասնագիտացումը, իրացման շուկաների հարաբերական հեռավորությունը, հակամոնոպոլիստական օրենսդրության, հողային ռեսուրսների, «ազատ» կապիտալի առկայությունը և այլն/: Որոշ նահանգներում գյուղատնտեսական կորպորացիաները տնտեսավարման հիմնական ձևն են: Օրինակ, հարավային նահանգներում նրանք տիրում են բոլոր գյուղատնտեսական հողերի ավելի քան 60 տոկոսը: Նեվադայի նահանգում նրանց բաժին է

ընկնում հողերի 40 տոկոսը: Մասնագիտանալով հիմնականում խոշորամասշտաբ ապրանքի արտադրության գծով, որը պահանջում է մեծ կապիտալ ներդրումներ, կորպորացիան ստանում է առավել տարածում շերամապահության, շաքարի ճակնդեղի, բանջարեղենի աճեցման /պահածոյացման նպատակով/, թռչնաբուծության, խոշոր եղջերավոր անասունի բտման ուղղություններով:

Գյուղատնտեսական կորպորացիաների առաջին հարաբերականորեն ակտիվ շրջանը բաժին է ընկնում 50-ական թվականների վերջին և 60-ական թվականների սկզբներին, երբ տեխնոլոգիայի արագ փոփոխությունները հայտնի ճնշում են գործել գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության ավանդական ձևերի կազմակերպման վրա, պահանջելով դրանց տրանսֆորմացիան: 70-ական թվականներին կորպորատիվ տնտեսությունների աճի դրդապատճառներից մեկը ֆեդերալ հարկային համակարգն էր, որն ապահովում էր նրանց համար առավել արտոնյալ հարկային ռեժիմ: Եթե 50-ական թվականների վերջերին ԱՄՆ-ում կորպորացիաները կազմում էին միայն 2 տոկոս /20 հազար/, ապա 80-ական թվականների վերջերին նրանց բաժինը բարձրացավ մինչև 3.2 տոկոսի /67 հազար/, որոնք օգտագործում էին հողերի 12.4 տոկոսը: Դրանց բաժինը գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման մեջ կազմում էր 26 տոկոս: Միջինը մեկ գյուղատնտեսական կորպորացիային բաժին էր ընկնում շուրջ 800 հա հող, հարաբերականորեն ոչ մեծ քանակի գյուղատնտեսական տեխնիկա /մոտավորապես 4 տրակտոր, 3-4 բեռնատար ավտոմեքենա, 1 կոմբայն/: Այնտեղ աշխատում էին 8 մշտական, 17 ժամանակավոր աշխատող: Անհրաժեշտ է նշել, որ կորպորացիաներ ստեղծում էին առավել խոշոր ֆերմերային տնտեսությունները: 80-ական թվականների վերջերին կորպորատիվ ձեռնարկություններին բաժին էր ընկնում տնտեսությունների 30 տոկոսը, ապրանքային արտադրանքի արտադրության 500 հազար դոլլար ծավալով, այդ թվում 50 տոկոս ֆերմաները՝ 1 մլն դոլար արտադրանքի իրացմամբ:

Կոլեկտիվ գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման ձևերը Ավստրալիայում, Նոր-Ջեյլանդիայում շատ բանով հիշեցնում են ամերիկյան փորձը և ինչպես ԱՄՆ-ում, ներկայացված են գործընկերակցության և կոմերցիոն կոոպերացիաներով: Ավստրալիայում գործընկերությունը առանձնապես լայն տարածում է ստացել 50-ական թվականների կեսերին: Ֆերմաների ընդհանուր քանակի կրճատման պայմաններում /ավելի քան 30 տոկոսով/ գործընկերության քանակը աճել է 3.5 անգամ՝ 80-ական

թվականների վերջերին կազմելով 28 հազար /ողջ գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների 16 տոկոսը/: Նոր-Ջեյլանդիայում գործընկերության արագ աճը տեղի է ունեցել 70-ական թվականների կեսերին: 80-ական թվականների վերջում նրանց բաժինը տնտեսությունների ընդհանուր քանակի մեջ կազմել է 37 տոկոս, որտեղ և կենտրոնացված էր բոլոր գյուղատնտեսական հողերի շուրջ 40 տոկոսը:

Կոլեկտիվ գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման հիմնական առանձնահատկությունը հարավ-եվրոպական ռեգիոնում նրա կազմակերպչական կառուցվածքում մանր խմբային ձևի գերակշռությունն է, որն աչքի էր ընկնում մեծ բազմազանությամբ իր իրավա-օրենսդրական կանոնադրությամբ, ձեռնարկություններից /հիմնված ոչ ֆորմալ պայմանագրային հիմքի վրա/ մինչև միավորումները և ընկերությունները, որոնք ստեղծվում և գործում են քաղաքացիական իրավունքի կամ հատուկ օրենսդրական ակտերի հիման վրա:

Որոշ եվրոպական երկրներում «լրիվ ինտեգրացման» տիպի ասոցիացված տնտեսությունների հետ միասին կան զգալի քանակի «մասնակի ինտեգրացման» ձեռնարկություններ: Հանդիպում են նաև խառը տիպի ընկերություններ, որտեղ ինչ-որ առանձին ճյուղի համատեղ արտադրությունը լրացվում է տնտեսական գործունեության տարրերի լրիվ միավորումով: Հարավային Եվրոպայի երկրների գյուղատնտեսական արտադրության կոլեկտիվ ձևը ավելի տարածում է գտել Ֆրանսիայում: 1989 թվականին նրանց թիվը անցնում էր 65 հազարից, որոնց տրամադրության տակ էր բոլոր օգտագործելի գյուղատնտեսական հողերի 18 տոկոսը և համախառն արտադրության 21 տոկոսը:

Իտալիայում և Իսպանիայում գյուղատնտեսական արտադրանքի համատեղ արտադրության ձեռնարկությունների «լրիվ ինտեգրացման» անհատական տնտեսությունները հիմնականում ներկայացված են արտադրական կոոպերատիվների ձևով:

Այդ միավորումների ակտիվ ստեղծման գործընթացը 60-ական թվականների առաջին կեսերին պայմանավորված էր մանր և միջին գյուղացիական տնտեսությունների ճգնաժամային վիճակով՝ հիմնականում վարձակալական հողագործության գոտում:

Տնտեսություններից շատերը այդ խմբի լուծումը տեսնում էին հողի համատեղ մշակման անցնելու մեջ: Այդ շրջաններում Կոլեկտիվ տնտեսությունների ստեղծմանը նպաստում էին այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք էին տնտեսականը և արտադրականը /հացահատիկի արտադրություն/, ընտանեկան տնտեսությունների հողատիրների փոքր չափերը /մոտ 25 հա/, միատարրությունը, ինչպես

նաև համայնքի հասկացության դեռևս պահպանվող հոգեբանությունը, փոխօգնության գաղափարի առկայությունը: Որոշակի դեր խաղաց նաև իշխանությունների բարիացական վերաբերմունքը նման տնտեսությունների, ձեռնարկությունների ստեղծման գործում: Եղած տվյալների հիման վրա 60-ական թվականներին Իսպանիայում կային շուրջ 2700 կոլեկտիվ խմբակային ամենատարբեր իրավական և կազմակերպական ձևի /մանրից մինչև ընտանեկան/ ձեռնարկություններ, 3-5 տնտեսություններից մինչև 30-50 տնտեսություն համախմբող միավորումներ:

Կոլեկտիվ գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների զարգացումը Պորտուգալիայում առաջին հերթին հետաքրքրություն է ներկայացնում որպես անպտուղ փորձ շուկայական էկոնոմիկայի պայմաններում իրացնել մարքսյան այն անառարկելի պնդումը, ըստ որի խոշոր հասարակական արտադրությունն ունի առավելություն ու պետք է վերացվի մասնավոր սեփականությունը, հողը և արտադրության միջոցները հանրայնացվեն: 1975 թվականին խոշոր հողատերերից վերցված 1.2 մլն հա հողերի վրա /առանց փոխհատուցման/ ձևավորվեցին 550 կոլեկտիվ ձեռնարկություններ, ուր զբաղված էին 100 հազար գյուղատնտեսական աշխատող և նրանց ընտանիքի անդամները:

Զնայած դրանք կոչվում էին «Պորտուգալյան կոլտնտեսություններ», այդ միավորումները կոոպերատիվներ չէին այդ բառի իսկական իմաստով: Իրականում դրանք պետական հատվածի ինքնակառավարվող ձեռնարկություններ էին, որոնց նկատմամբ, դրանց կազմակերպիչների կարծիքով, ավելի շատ կհամընկներ «կոլեկտիվ աշխատանքի միավորում», կամ էլ «կոլեկտիվ արտադրական տնտեսություններ» անվանումը: Դրանք այնտեղ զբաղված աշխատողների սեփականությունն էին, որոնք ստանում էին կայուն աշխատավարձ, որի նվազագույն չափը սահմանվում էր ըստ կոլեկտիվ պայմանագրի /այն կնքում էին գյուղատնտեսական աշխատավորական արհմիությունը և աշխատանքի նախարարությունը/:

Միաժամանակ այդ ձեռնարկությունները անկախ էին պետությունից, չէին խառնվում նրանց գործունեությանը: Նրանց կառավարումը իրականացում էր ընտրովի վարչությունը, որի ներսում ստեղծվում էին հատուկ հանձնաժողովներ, արտադրության առանձին հատվածի կամ ճյուղի կառավարման համար:

Կազմակերպական ժամանակահատվածի առաջին տարիների ոգևորությունից հետո արդեն 80-ական թվականների սկզբներին նկատվում էր գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման այս նոր ձևի ոլորտի կայուն անկում: 1983

թվականին նրանց քանակը կրճատվեց մինչ 362, հողատարածքը կիսով չափ /մինչև 550 հազար հա/, իսկ զբաղվածների քանակը կազմեց 22 հազար մարդ: Իսկ 1989 թվականին կոլեկտիվ տնտեսությունների թիվը կրճատվեց մինչև 250 հազարի:

Հիմնական գործոնը, որն ազդեց այդ ձեռնարկությունների կազմալուծման վրա 80-ական թվականներին նկատվող երկրի էկոնոմիկայի աշխուժացումն էր, որն ուղեկցվում էր էկո-նոմիկայի ապագայնացմամբ, արտասահմանյան կապիտալի ներգրավմամբ, սուբսիդիաների տրամադրմամբ, որն ուղղված էր երկրի տնտեսական զարգացումը խթանելուն: 1992 թվականին Եվրոպայի տնտեսական ընկերակցության կողմից մշակված տնտեսական ծրագիրը 1986-1991 թվականների համար նախատեսվում էր 650 մլն դոլարի ներդրում գյուղատնտեսության արդիակա-նացման և ագրարային ենթակառուցվածքի վերափոխման համար: 90-ական թվականների կեսերին գյուղատնտեսական արտադրության կոլեկտիվ ձևը դարձավ երկրի տնտեսական պատմության սեփականությունը:

Գերմանիայում 80-ական թվականների կեսերին գործում էին տարբեր ձևերի շուրջ 200 կոլեկտիվ ձեռնարկություններ: Հիմնականը պատկանում էր «մասնակի ինտեգրացման» միավորումներին, որոնք զբաղվում էին անասնապահությամբ: Ընդ որում շուրջ 80 ձեռնարկություն վարում էին խոզի բուծման գործունեություն /տալով երկրի ողջ խոզի մսի 1.5 տոկոսը/, իսկ 35-ը՝ զբաղված էին կաթի արտադրությամբ: Այդ ձեռնարկությունների գերակշիռ մասը բաղկացած էր 2-4 ֆերմայից, իսկ անդամների ընդհանուր թիվը չէր անցնում 1000-ից:

Բացի այդ, Գերմանիայի գյուղատնտեսությունում, ինչպես և Ֆրանսիայում լայն տարածում էր գտել խմբակային գործունեության այնպիսի յուրահատուկ ձև, ինչպիսին է միավորումը, կամ գերմանական տերմինաբանությամբ, արտադրողների համամիությունը: 80-ական թվականների վերջերին Գերմանիայում /ԳՖՀ/ գործում էր ավելի քան 1500 նման միավորում: Նրանց բաժինը բրոյլերների իրացման ծավալում կազմում էր 60 տոկոս, վաղախաս կարտոֆիլինը՝ 50, բարձրորակ հացահատիկինը՝ մինչև 30, խաղողինը՝ 20, մրգինը՝ 30-50 տոկոս:

Հիշատակման արժանի է նաև գյուղատնտեսական արտադրության կոլեկտիվ յուրահատուկ ձևերի առկայությունը Իսրայելում: Կոլեկտիվ գյուղատնտեսական ձեռնարկությունները այնտեղ գոյություն ունեն երկու ձևերով՝ կիբուց և մոշավ: Կիբուցն իրենից ներկայացնում է կոմունայի տիպի կոլեկտիվ ձեռնարկություն գյուղատնտեսական արտադրանքի գծով, հաճախ կապ-

ված ինքելով նաև արտադրանքի վերամշակման և իրացման հետ: Պատմականորեն կիբուցը ձևավորվել է կամավորության սկզբունքով, եկվորներից, վերաբնակիչներից, որոնց մեծ մասը ուներ բավականին բարձր կրթական մակարդակ, սակայն չուներ գյուղատնտեսության վարման մեծ փորձ: Թշնամաբար տրամադրված շրջապատի պայմաններում, մարդիկ միավորվում էին կոմունաներում: Կիբուցը կատարում էր և այժմ էլ նոր եկած էմիգրանտների համար կատարում է աղապատացիայի կարևոր դեր: Կիբուցայի կյանքի շատ պահեր հանրայնացված են: Դրանց անդամներն ապրում են բնակարաններում, որոնք պատկանում են կիբուցին, ունեն միայն փոքր ունեցվածք, սնվում են կոլեկտիվով, դաստի-արակում երեխաներին, որոնք կրթություն են ստանում կիբուցի հաշվին: Կիբուցի փողից չեն օգտվում, կառավարումը իրաւանց-վում է կոլեգիալ: Կիբուցը իր վրա է վերցնում անդամների ողջ սոցիալական պաշտպանվածությունը: 90-ական թվականների սկզբներին կիբուցներին էր պատկանում հողատարածքների ավելի քան 40 տոկոսը /որպես կանոն այդ հողերը վատ որակի էին, զգալի մասը արհեստական ոռոգվող/, և նրանք արտադրում էին մոտավոր-րապես այդքան արտադրանք: 1990 թվականին Իսրայելում կար 350 կիբուց, միջինը 370 թվաթանակով⁵⁷:

Ի տարբերություն կիբուցների մոշավը միավորում է հարաբերականորեն ավելի ինքնուրույն գյուղացի արտադրողներին, որոնք վարում են արտադրություն այն հողում, որը վարձակալում են պետությունից՝ երկարաժամկետ հատվածում ժառանգության իրավունքով: Մոշավներում ողջ ենթառուցվածքը ստեղծվում է պետության օգնությամբ: Այստեղ աշխատանքը տարվում է անհատական, և եկամուտը կախված է ներդրված աշխատանքից: 1990 թվականին Իսրայելում կար 450 մոշավ, յուրաքանչյուրը 350 աշխատողով:

Կոլեկտիվ արտադրության ձևերի բազմազանության պարագայում, բնութագրիչ են մի քանի առանձնահատուկ գծեր, որոնք թելադրված են օբյեկտիվ օրինաչափություններով և գյուղատնտեսական արտադրության առանձնահատկություններով, որոնք գործում են շուկայական էկոնոմիկայի պայմաններում: Առաջին հերթին կոլեկտիվ ձեռնարկությունների մեծ մասը, առանձնապես լրիվ ինտեգրացման ձևը, ունի ոչ մեծ թվով անդամներ: Կոլեկտիվ ձեռնարկությունների մասնակիցների թվաքանակի աճը հանգեց-

նում է վարչակառավարչական ապարատի ուռճացմանը, ծախքերի ավելացմանը և կառավարման արդյունավետության իջեցմանը: Գրեթե բոլոր կոլեկտիվ ձեռնարկությունների տնտեսական հիմքը կազմում են համատեղ արտադրությունը, հատուկ ֆիքսված հողի չափերը և համապատասխան արտադրության միջոցները, որոնք, որպես կանոն, մնում են գործընկերության մասնավոր սեփականություն: Նրանցից յուրաքանչյուրի նյութական ներդրումը հաշվի է առնվում տարեկան եկամտի բաշխման ժամանակ:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է նշել, որ գյուղատնտեսական արտադրության կոլեկտիվ ձևերը տարածում են ստանում համեմատաբար փոքր խմբերում՝ տնտեսական զարգացած երկրներում և հաճախ արտակարգ տնտեսական և քաղաքական իրավիճակների հետևանքով: Նրանցից շատերում կոլեկտիվ ձեռնարկությունների քանակը և տեսակարար կշիռը գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպական կառուցվածքում մեծ չէ:

Մյուս երկրների հետ համեմատած իր կազմակերպական խստությամբ աչքի է ընկնում շվեդական գյուղատնտեսական կոոպերացիան: Այստեղ կոոպերատիվները /կաթնային, մսային, մատակարարող, վարկախնայողական, հիպոթեկային, անասնապահական և այլն/ խմբավորված են ազգային ճյուղային միություններում, և նրանցից յուրաքանչյուրը իր մեջ ընդգրկում էր ռեգիոնալ կոոպերատիվների ֆեդերացիան տվյալ ճյուղի գծով: Յուրաքանչյուր ռեգիոնալ միություն /իսկ ռեգիոնի ներսում յուրաքանչյուր կոոպերատիվ միություն/ ուներ խիստ ընդգրկված գործունեության աշխարհագրական շրջանակներ, որը բացառում էր նրանց միջև մրցակցային պայքարը լոկալ և ռեգիոնալ կտրվածքով:

Կոոպերատիվները, որոնք միավորում էին սահմանափակ քանակի մասնագիտացված տնտեսություններին /սերմի, եթերայուղային մշակաբույսերի, ձվի, թռչնի արտադրության գծով/, ստեղծում էին ազգային միություններ, որոնք ուղղակիորեն շրջանցում էին ռեգիոնալ մակարդակը: Ազգային ճյուղային միությունները մտնում են գյուղատնտեսական կոոպերատիվների կենտրոնական կազմակերպության, հողատերերի միության մեջ, որոնք միաժամանակ պրոֆեսիոնալ գյուղատնտեսական կազմակերպություն էին ներկայացնում և պաշտպանում էին ֆերմերների շահերը, որպես ընդհանուր առմամբ սոցիալական խումբ: Նույնատիպ կազմակերպական կառուցվածք ունեն ֆերմերային կոոպերատիվները Նորվեգիայում:

Սակայն, նորվեգական և շվեդական սխեմաները ավելի շատ բացառություններ են, քան օրինաչափություն, քանի որ ֆերմերային կոոպերատիվների շարժմանը գերակշիռ երկրների

⁵⁷ Иконов А.А. Сельское хозяйство Израиля // Международный агропромышленный журнал. 1991, #4. с. 10

համար բնութագրիչ է նրա կազմակերպական կառուցվածքի բազմազանությունը:

Այսպես, Դանիայում կոոպերատիվ միության անդամ են հանդիսանում կենտրոնական, ծյուղային և ռեգիոնալ միությունների գլուգահեռ նաև առանձին սկզբնական /ճիշտ է խոշոր/ կոոպերատիվները: Գերմանիայում ռայֆագենական միության կազմում մտնում են 12 ռեգիոնալ միություններ, որոնք միավորված են հողի շրջանակներում, խմբավորելով նրա տարածքի կոոպերատիվներին, որոնք միավորված են ըստ ծյուղային հատկանիշի, ինչպես նաև մի շարք ինքնուրույն ազգային ծյուղային կազմակերպություններ:

Սրգակցային պայքարի սրումը, ինտեգրացիոն գործընթացների և ագրոքիզնեսի ոլորտի ինտերնալիզացման ազդեցությունների ուժեղացումը, ոչ գյուղատնտեսական ծյուղերի մենաշնորհը պարենամթերքի արտադրության և բաշխման մեջ, վերազգային կորպորացիաների դերի հետագա աճը արդիական է դարձրել /հատկապես 70-ական թվականների կեսերին/ կոոպերատիվների շարժման ամրակայումը, կոոպերատիվ կազմակերպությունների մրցունակության բարձրացումը: Կոոպերատիվ շարժման հեղինակության և տնտեսական կշռի ամրապնդումը ֆերմերների շահերի պաշտպանման գործում, նրանց հնարավորությունների մեծացումը պահանջում են նրա կազմակերպական կառուցվածքի միջև տարանջատման հաղթահարում և համագործակցության սահմանում: 70-ական թվականների սկզբներին տեղի ունեցավ երկու, մինչ այդ ինքնուրույն, վարկային կոոպերատիվների միաձուլում Գերմանիայում՝ Շուլցել-Դելիչի և Ռայֆագենի, իսկ Շվեդիայում այժմ բանակցություններ են ընթանում նույնանման վարկային կոոպերատիվների միավորման ուղղությամբ:

2.5 Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների գործունեության իրավական հիմունքները և պետական կարգավորումը

Ջարգացած շուկայական էկոնոմիկա ունեցող երկրներում ֆերմերային կոոպերատիվների գործունեությունը, որպես ծեռնարկատիրական գործունեության կազմակերպա-իրավական ձևերից մեկը, կանոնակարգվում է ընդհանուր քաղաքական, տնտեսական և հատուկ կոոպերատիվային օրենսդրության բարդ միագումարային նորմերով: Վերջինս պարունակում է սկզբունքային պահանջներ այն հիմնական փաստաթղթի բովանդակության նկատմամբ, որը կանոնակարգում է յուրաքանչյուր կոոպերատիվային կառուցվածքի գործունեությունը: Ընդ որում կոոպերատիվային օրենսդրության հիմքում, առանց բացառության, բոլոր երկրների մոտ դրված են միջազգային կոոպերատիվային ալյանսի կողմից մշակված կոոպերատիվային դեմոկրատիայի սկզբունքները, որին աջակցել է աշխատանքի միջազգային կազմակերպությունը և հավանության է արժանացել ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի կողմից:

Ըստ օրենսդրության, կանոնադրություններում որոշվում է յուրաքանչյուր կոնկրետ կոոպերատիվի գործունեության ոլորտը, անդամակցելու կարգը, անդամների իրավունքները և պարտականությունները, բաժնետիրական կապիտալի ձևավորման սկզբունքները և եկամուտների ու շահույթի բաշխումը, կառավարման մարմինների ձևավորման կառուցվածքը, կարգը ու նաև հսկողությունը: Յուրաքանչյուր երկրում կոոպերատիվների համապատասխան օրենսդրության հիման վրա կոոպերատիվները կամ էլ պետական մարմինները սովորաբար մշակում են օրինակելի կանոնադրություն, յուրաքանչյուր ծյուղի և տարատեսակ կոոպերատիվ շարժման համար՝ սկզբնական կոոպերատիվներից մինչև կենտրոնական ասոցիացիա /միություն, ֆեդերացիա/:

Կոոպերատիվային օրենսդրությունները միմյանցից իրենց տարբերություններով հանդերձ, որն արտահայտվում է կանոնադրության բովանդակությունում, կարելի է առանձնացնել մի շարք հիմնական ընդհանուր մոտեցումներ կոոպերատիվային կազմակերպությունների գործունեության իրավական կարգավորման վերաբերյալ: Այսպես, օրենսդրությունը կոոպերատիվները դիտարկում է որպես միություն, որի նպատակն է իրենց անդամների տնտեսական վիճակի բարելավումը արտադրանքի իրացման, տնտեսությունների արտադրանքի մատակարարման և սպասարկ-

ման, նրանց արտադրական ծառայություններ մատուցելու կոլեկտիվ գործունեության կազմակերպման ուղիով: Սովորաբար կոոպերատիվի, որպես իրավաբանական անձի, ճանաչման համար անհրաժեշտ է նրա գրանցումը օրենքով սահմանված կարգով /որպես կանոն, նոտարական գրասենյակում կամ դատարանում/: Երբեմն գրանցմանը նախորդում է նախնական ստուգում, որի նպատակն է ճշտել, թե տվյալ կանոնադրությունը համապատասխանում է արդյոք օրենսդրությանը, թե ոչ:

Օրինակ, Ֆրանսիայում այդ ֆունկցիան իրականացնում է գյուղատնտեսության նախարարությունը, Իտալիայում և Իսպանիայում՝ աշխատանքի նախարարությունը:

Այս կամ այն երկրի առանձնահատկություններից կախված, կանոնադրությունները պայամանավորում են կոոպերատիվի մեջ ընդունվելու ժամանակ տվյալ կոոպերատիվում ֆերմերների պրոֆեսիոնալ գործունեությանը համապատասխանելու պարտավորությունը /սակայն Բելգիայում և Պորտուգալիայում այդ պահանջները բացակայում են/: Այն նվազագույն քանակը, որն անհրաժեշտ է կոոպերատիվի ստեղծման համար, շատ երկրներում սահմանված է հինգ մարդ /Գերմանիայում՝ 7, Իտալիայում՝ 9, Ֆրանսիայում՝ 7 իրացնող և մատակարարող ընկերության համար, և չորս՝ տեխնիկական համատեղ օգտագործող միավորումների համար/:

Շվեդիայում կոոպերատիվների կանոնադրությունները հատուկ որոշում են գործունեության աշխարհագրական շրջանները: Այլ երկրներում այդ պահանջը օրենսդրորեն և կանոնադրությամբ բացակայում է, կամ էլ նշվում է նույն շրջանում երկու նույնատիպ բնույթի կոոպերատիվի ստեղծման ոչ ցանկալի լինելը: Գերմանիայում, Բելգիայում, Յուգոսլավիայում, Ֆինլանդիայում կոոպերատիվների կանոնադրությունները նախատեսում են, որ ֆերմերը չի կարող միաժամանակ երկու նույն բնույթի կոոպերատիվի անդամ լինել, որոնք գործում են նույն շրջանում: Չնայած որ զգալի տարբերություններ կան կոոպերատիվներից դուրս գալու կարգավորման հարցում, ի հեճուկս կոոպերացիայի համընդհանուր սկզբունքների, կանոնադրությունը հիմնականում պահպանվում է: Ֆերմերային տնտեսությունների քանակի արագ կրճատման պայմաններում գլխավոր հարցը կապված է կոոպերատիվին անդամակցության դադարեցման խնդրին: Դա անդամների փայերի, կուտակված բաժնեմասի վերադարձման հարցն է, որն անխուսափելիորեն թուլացնում է կոոպերատիվների ֆինանսական բազան: Որպեսզի այդ կորուստը հասցվի նվազագույնի կոոպերատիվները հագեցնում են անդամների դուրս գալը

բավականին բարդ արարողակարգով, որի նպատակն է պահպանել կոոպերատիվ ձեռնարկությունների տնտեսական շահերը:

Գործնականում բոլոր երկրների կոոպերատիվներում անդամության նվազագույն ժամկետները այս կամ այն ձևով կապված են պարտականությունների կատարման ժամկետների հետ, որոնք ֆերմերները վերցնում են իրենց վրա կոոպերատիվի անդամ դառնալուց: Իսկ դա կարող է լինել երկու, հինգ, տաս և որոշ կոոպերատիվներում, և ուրիշներում, օրինակ, Ֆրանսիայում՝ երեսուն տարի, թույլ չտալով կոոպերատիվից դուրս գալ մինչև ժամկետի լրանալը և պարտավորությունների կատարումը: Բոլորից շատ այդ ուղղությամբ առաջ է գնացել Ֆրանսիայի կոոպերացիայի օրենսդրությունը, ուր նախատեսվում է ընդհանրապես դադարեցնել անդամությունը բաժնեմասերի անդամավճարների մուծումից հետո, եթե դա կարող է վնաս հասցնել նորմալ գործող կոոպերատիվներին կամ էլ հանգեցնում է փայտիտիրական կապիտալի կրճատմանը կանոնադրությունով սահմանված սահմանից ցածր:

Գործնականում բոլոր զարգացած երկրներում կանոնադրությունները պահանջում են ժամանակին տեղյակ պահել կոոպերատիվից դուրս գալու մասին: Օրինակ, Յուգոսլավիայում դա սահմանված է չորս շաբաթ, Իսպանիայում և Շվեդիայում՝ մեկ տարի: Բնականաբար, այդ արարողության հիմքում ընկած է ոչ թե վարչական, այլ տնտեսական իմաստ: Արարողության խախտումը հանգեցնում է փայերի կորստին, որը հաճախ զգալի գումար է կազմում և որը կուտակվել է կոոպերատիվ գործունեության մասնակցության, ֆերմերային ընտանիքների մի քանի սերունդների աշխատանքով:

Որոշ դեպքերում, օրինակ, շվեյցարական և դանիական կոոպերատիվների կանոնադրությունները նախատեսում են ֆերմերային վնասի փոխհատուցում, կապված կոոպերատիվից դուրս գալու հետ: Այդ դեպքում դուրս գալը հնարավոր է միայն որոշակի ժամանակահատվածում, տնտեսական տարին կամ տարեկան հաշվեկշիռը փակելուց հետո: Ֆրանսիայում կոոպերատիվները կարող են կասեցնել փայտիտիրական կապիտալի վերադարձը տաս տարով, եթե անմիջական վճարումը հասցնում է տնտեսական վնաս: Իսպանիայում, Շվեդիայում, Բելգիայում այդ ժամկետը կազմում է հինգ տարի /սակայն այդ հատվածում վճարվում են տոկոսներ/, Ավստրիայում՝ երեք տարի, Իտալիայում՝ երկու: Յուգոսլավիայում կոոպերատիվների կանոնադրությունները պարունակում են որոշակի կարգ փայի չվերադարձման հնարավորության մասին, եթե դուրս մնացող անդամը չի պահպանում կանոնադրությունը: Օրինակ, փայտիտիրական մուծումները չեն

վճարվում այն դեպքում, երբ կոոպերատիվի անդամը հեռացվում է /կանոնադրության կոպիտ խախտման դեպքում/: Կանոնադրությանը սովորաբար նախատեսվում է կոոպերատիվների փայատիրական կապիտալի ձևավորման կարգավորումը, որպես նրանց գործունեության ֆինանսավորման հիմնական աղբյուր: Շատ երկրներում փայատիրական մուծումների իրականացումը կոոպերատիվի անդամության պարտադիր պայման է:

Փայի մուծման ժամկետը և կարգը /մուտքի մուծման նման/, որը չի մտնում փայատիրական կապիտալի մեջ, որոշվում է կանոնադրությանը և կախված է կոոպերատիվի գործունեության տեսակից: Ջգալի թվով վարկային և սպասարկող կոոպերատիվներ նախատեսում են բոլորի համար միաժամանակյա անդամավճար: Իրացվող և մատակարարող կոոպերատիվներում փայից կոոպերատիվին հատկացումներ անելու համար կիրառվում է տարբերակված մոտեցում:

Կոոպերատիվ մտնելու ժամանակ յուրաքանչյուր ֆերմեր, ստորագրում է որոշակի քանակի փայի վրա կախված տնտեսության չափից և տնտեսական գործունեության պարտավորության ծավալից /օրինակ, մեկ փայի դիմաց որոշակի քանակի անասուն, կամ հողատարածք կամ էլ որոշակի ծավալի մատակարարում, արտադրանքի գնում կոոպերատիվում/:

Փայը կարող է մտցվել անմիջապես կամ էլ պարտավորության ընդունման ընթացքում: Նոր պարտավորություն վերցնելիս որոշակի ժամանակահատվածի համար սահմանվում է փայի չափը՝ այդ պարտավորությունների ծավալին համամասնորեն: Փայը մնում է տվյալ անդամի սեփականությունը և կոոպերատիվից դուրս գալուց պետք է նրան վճարվի ըստ կարգի:

Սկզբնական կոոպերատիվները, որպես կոոպերատիվ միությունների կոլեկտիվ անդամ, համաձայն վերջիններիս կանոնադրության, մտցնում են տարեկան փայատիրական մուծումներ անդամների թվաքանակին և շրջանառության ծավալին համամասնորեն: Այդ փայատիրական մուծումները գտնվում են միությունների տրամադրության տակ և, որպես կանոն, դուրս գալուց միության կողմից չեն վճարվում:

Միաժամանակ մի շարք երկրների կոոպերատիվների պրակտիկան օրինակ է փայատիրական մուծումների բացակայության և այդ դեպքում կոոպերատիվների ֆինանսական բազան ձևավորվում է ի հաշիվ սեփական տնտեսական գործունեության. երբ արդեն կուտակված են ծանրակշիռ սեփական կապիտալ և փոխառվական միջոցներ: Ֆինանսավորման նման կարգը սովորաբար կապված է անդամների անսահմանափակ բարձր պատասխա-

նատվությամբ իրենց պարտականությունների կատարման հետ: Փայատիրական մուծումների առկայության դեպքում յուրաքանչյուր անդամի պատասխանատվությունը սահմանափակվում է, որպես կանոն, նրա փայի գումարով:

Քանի որ կոոպերատիվների սեփական միջոցների համալրման հիմնական աղբյուրը շահույթից մասհանումներն են, կանոնադրություններում արտահայտված են դրանց բաշխման բավականին հստակ և ճկուն սկզբունքներ: Իտալիայի և Ֆրանսիայի կոոպերատիվներում, ըստ կոոպերատիվի օրենսդրության, ֆիքսված են սկզբունքներ՝ կոոպերատիվի ռեզերվային ֆոնդ շահույթից մասհանման /սովորաբար 5-10 տոկոս/, պարտականություն, ինչպես նաև շահույթի բաշխման ժամանակ տոկոսի չափը փայատիրական կապիտալի անդամների միջև ըստ փայերի: Այլ երկրների կանոնադրություններում հիմնականում չեն ֆիքսվում հատկացման նորմերը, այդ հարցը ամբողջությամբ փոխանցելով ընդհանուր ժողովի հայեցողությանը, երբ վարչության երաշխավորությամբ նա կարող է որոշում ընդունել և օգտագործել ողջ շահույթը ներդրումների նպատակով, արտադրությունը ընդլայնելու և արդիականացնելու համար:

90-ական թվականների սկզբներին պարենամթերքի շուկայում մրցակցային պայքարի սրումը շատ կոոպերատիվների համար կանխորոշեց հենց նման պրակտիկայի կիրառումը:

Ֆոնդերի մի մասը, որը բաղկացած է կոոպերատիվների կողմից տնտեսական գործունեության ընթացքում կուտակված միջոցներից, իրենց սեփականությունն է և ի տարբերություն փայատիրական կապիտալի, ենթակա չէ բաշխման նրա անդամների միջև, եթե նրանք դուրս են գալիս կոոպերատիվներից: Ֆինանսավորման վարկային ձևը ներկայացված է պետական /որպես կանոն արտոնյալ/ և մունիցիպալ վարկերով, կոոպերատիվային փոխառություններով, ավելի քիչ՝ մասնավոր կոմերցիոն բանկերով, երբեմն էլ կոոպերատիվի անդամների կարճաժամկետ վարկերով:

Մի շարք երկրների պրակտիկան /առաջին հերթին Ֆրանսիայի/ նախատեսում է նաև փայատիրական կապիտալի ձևավորման մասնակցությունը այսպես կոչված «ոչ անդամ միացած մարդկանց» /հիմնականում կոոպերատիվի այն անդամները, որոնք դադարեցրել են դրա հետ գործնական օպերացիաները, սակայն ձևականորեն պահպանում են իրենց անդամությունը, ինչպես նաև կոոպերատիվի վարձու աշխատողները/: Նրանց թվաքանակը չպետք է անցնի անդամների ընդհանուր թվաքանակի 20 տոկոսը ըստ Ֆրանսիայի օրենսդրության եկամտի վճարումները այդ փայի տերերին չպետք է անցնի 8 տոկոսից: Միավորման մյուս

ծնը սերտիֆիկատներն են 3-ից մինչև 10 տարի ժամկետով, որոնք ձեռք բերելու իրավունք ունեն միայն կոոպերատիվի անդամները: Սերտիֆիկատները չեն ծուլվում սովորական փայտօրակայան կապիտալին, այլ հատկացվում են կոոպերատիվի զարգացման ֆոնդերի ձևավորմանը:

Շահույթի բաշխումն ըստ փայտօրակայան կապիտալի շատ երկրների օրենքը թելադրում է առավելագույն տոկոսադրույթի հաշվում այդ կապիտալին: Օրինակ, Ֆրանսիայում, Բելգիայում, ԱՄՆ-ում այն կազմում է 8 տոկոս, Շվեդիայում համապատասխանում է պետական շուկայի հաշվարկային տոկոսադրույթին: Այս դեպքում կոոպերատիվի անդամների կողմից ստացվող եկամուտները ազատվում են հարկումից, եթե հաշվարկման տոկոսը գերազանցում է օրենքով սահմանված առավելագույն չափը, ապա կոոպերատիվների եկամուտները դիտարկվում են որպես բաժնետիրական ընկերությունների դիվիդենտներ և ենթակա են հարկման:

Շատ իրացնող-մատակարարող կոոպերատիվներ կիրառում են եկամուտների բաշխումը անկախ փայտօրակայան կապիտալի չափից և հաշվի են առնում յուրաքանչյուր անդամի տնտեսական գործունեության ծավալը ավարտվող տնտեսական տարում: Ընդ որում, սովորաբար, յուրաքանչյուրին բաժին ընկնող մասը վճարվում է ոչ թե անմիջականորեն, այլ վերանշակմանը զնացող կոոպերատիվի արտադրանքի գնին տրվող հավելավճարի ձևով ինչպես նաև կոոպերատիվի կողմից ձեռք բերված արտադրության միջոցների և գործիքների, ծառայությունների զեղչերի իջեցման տեսքով:

Շահույթի բաշխման նման սկզբունքը կոոպերատիվներին հնարավորություն է տալիս նվազագույն չափով իջեցնել հարկման ենթակա շահույթը, քանի որ ֆերմերների ստացած կոոպերատիվային լրավճարը ընդգրկվում է արտադրության ծախքերի մեջ:

Իրենց կանոնադրության սահմաններում կոոպերատիվներն ունեն գործունեության լրիվ ազատություն: Պետական մարմիններն իրավունք չունեն անմիջականորեն միջամտել կոոպերատիվների տնտեսական գործունեությանը, նրա ղեկավար մարմնի ձևավորմանը և նշանակմանը:

Կոոպերատիվների գործունեության պետական կարգավորումը հիմնականում ուղղված է հսկողության իրականացմանը և կանոնադրության պահանջների կատարմանը:

Դրա հետ միասին մի շարք երկրներում կարելի է հստակ նկատել պետական կոոպերատիվ քաղաքականության ուրվագծեր,

որոնց իմաստը և էությունը, ըստ հայտնի հոլանդական տնտեսագետ Մասխուլտի, այն է, որ գյուղատնտեսական կոոպերատիվներին չպետք է մոտենալ որպես ջերմոցային բույսի, դրանց միայն պետք է օգնել հաստատվելու, իսկ հաջողությունների պետք է հասնեն սեփական ուժերով: Եվ թեև պատմականորեն զգալի չափով պետության կողմից աջակցման քաղաքականություն է կոոպերատիվների նկատմամբ, որ այն վեր է ածել քաղաքակիրթ պարենային տնտեսության անբաժանելի մասի, կոոպերատիվների պետական կարգավորման գործունեության մեջ ժամանակակից պայմաններում նկատվում են տարբերություններ կախված այս կամ այն երկրի կոնկրետ պայմաններից: Այդ ծայրահեղ տարբերությունների օրինակ կարող են ծառայել Ֆրանսիան և Ֆինլանդիան:

Ֆրանսիայում ավանդաբար գյուղատնտեսական կոոպերացիաների նկատմամբ պետության կողմից իրականացվում է առավել մեծ աջակցության քաղաքականություն, քան ցանկացած եվրոպական այլ երկրում, բայց և միաժամանակ այն, ինչպես ոչ մի տեղ, ավելի շատ է միջամտում դրանց գործունեությանը: Ոչ մի այլ երկրում, բացի Ֆրանսիայից չի պահանջվում վարչական թույլատվություն կոոպերատիվների ստեղծման և գրանցման համար: Բացի այդ, բոլոր կոոպերատիվների գործունեությունը գտնվում է իշխանությունների անընդհատ հսկողության տակ: Հակառակը, Ֆինլանդիայում վերացված են կոոպերատիվների աջակցության և պետական մասնակցության բոլոր ձևերը, որոնց գործունեությունը այժմ կարգավորվում է նույն նորմերով, ինչը և իրականացվում է մասնավոր ձեռնարկությունների նկատմամբ: Նվազագույն պետական աջակցությունից ժամանակակից պայմաններում օգտվում են այլ երկրների /Յուգոսլավիա, Բելգիա, ԱՄՆ և այլն/ կոոպերատիվները:

Կոոպերատիվ գործունեության պետական կարգավորման հիմնական և առավել էական բաղադրամասը արտոնյալ հարկումն է, սուբսիդիաների տրամադրումը և արտոնյալ վարկավորումը:

Առանձին երկրների առանձնահատկություններից ելնելով հարկային արտոնություններն աչքի են ընկնում մեծ բազմազանությամբ: Եվրոպական աշխարհամասում գործնականում և ոչ մի պետությունում գյուղատնտեսական կոոպերատիվները չեն ենթարկվում կրկնակի հարկման: Ընդ որում կիրառվում է եվրոպայում դասական դարձած կանոն. տարվա ընթացքում կոոպերատիվ ձեռնարկությունների կողմից ստացված եկամուտներից վերցվում են վճարումներ կոոպերատիվների անդամներից: Ըստ օպերացիաների անցկացված տարվա ընթացքում, ներառյալ գների հավելավճարները ֆերմերներից գնված արտադրությունից

և զեղչեր նրանց մատակարարվող արտադրության միջոցների գներից և ծառայությունների իրականացումից, որոնք չեն համ-դիսանում կապիտալի եկամուտ այլ ֆերմերային տնտեսության միջանկյալ արտադրական գործունեության արդյունք են:

Որոշ երկրներում կոոպերատիվների կազմակերպման ժա-մանակ կիրառվում է հարկերից ազատումը կամ էլ որոշակի ժա-կետով նրա մակարդակի իջեցումը: Այսպես Իտալիայում կոոպե-րատիվները առաջին տասը տարվա ընթացքում ամբողջությամբ ազատված են հարկերի վճարումներից:

Բացի այդ, այնտեղ չի հարկվում ապրանքների և ծառա-յությունների ավելացված արժեքը, որն իրացվել է կոոպերատիվի ներսում: Կոոպերատիվները վճարում են մունիցիպալ հարկ 15 տոկոսի չափով, որը հարկման է ենթակա շահույթի մի մասից, ինչպես նաև համազգային հարկ, որը կազմում է 25 տոկոս մունիցիպալ հարկի վճարից հետո: Շահույթից հարկվողը չի մտնում անբաժանելի ռեզերվային ֆոնդի մեջ, այլ հատկացվում է վերարտադրությանը:

Գերմանիայում ֆերմերային կոոպերատիվներում, որոնք զբաղված են գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրությամբ, վերամշակմամբ և իրացմամբ, հարկման չեն ենթարկվում կոոպե-րատիվների անդամների տնտեսական օպերացիաները:

Ինչպես արդեն նշել ենք վերևում, այլ երկրների համեմատ ֆերմերային կոոպերատիվները հարկային արտոնություններ ունեն Ֆրանսիայում: Այդ երկրի օրենսդրությունը իրացնող, մատակա-րարող, սպասարկող կոոպերատիվները ազատում է հարկերից, բացառությամբ ոչ կոոպերատիվի անձանց, որոնց եկամուտները հարկվում են ողջ ծավալով, ստացված շահույթի 50 տոկոսի չափով: Գործնականում բոլոր գյուղատնտեսական կոոպերատիվ-ներն ազատված են նաև մշակված և չմշակված հողակտորների համար հարկից և վճարում են միայն պրոֆեսիոնալ հարկի /նախկին առևտրաարդյունաբերական/ կեսը: Հացահատիկային կոոպերատիվները, միավորումները, տեխնիկայի համատեղ օգտա-գործման գծով կոոպերատիվները հարկման չեն ենթարկվում, ազատվելով նաև ավելացված արժեքի հարկից:

Դանիայում կոոպերատիվ ձեռնարկությունները մասնավոր քիզնեսի հետ համեմատած հարկվում են ավելի ցածր /20 տոկոս/: Իսպանիայում, որտեղ հասարակության հարկային դրույքաչա-փերը 35 տոկոս են, կոոպերատիվները վճարում են միայն 10 տոկոս: Վարկային կոոպերատիվների համար այդ ցուցանիշը կազմում է 26 տոկոս:

Բացի հարկային արտոնություններից, պետությունը գյու-ղատնտեսական կոոպերատիվներին ցույց է տալիս նաև ֆինան-սական օգնություն:

Սկանդինավյան երկրների գյուղատնտեսության համակար-գի վերածնմանը XIX դարի վերջին և XX դարում նպաստեցին պետական վարկերը և սուբսիդիաները: 30-ական թվականներին պետական աջակցությունը վճռական դեր խաղաց ԱՄՆ-ում կոոպերատիվային վարկային համակարգի ստեղծման գործում:

Հետպատերազմյան շրջանում պետական աջակցությունը նպաստեց Ֆրանսիայի, ճապոնիայի գյուղատնտեսության զար-գացմանը, Իտալիայում 70-ական թվականներին ընդունվեց պե-տական ծրագիր, ըստ որի սուբսիդավորվում էր այն բոլոր ծախ-սերի 85 տոկոսը, որոնք կապված էին նոր գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ստեղծման հետ: Ֆրանսիայում գյուղատնտե-սության տեխնիկայի կոլեկտիվ օգտագործումը խթանվեց պետա-կան աջակցության շնորհիվ: Դրանք տեխնիկայի ձեռքբերման, գնման ժամանակ 20 տոկոս զեղչ էին ստանում: Բացի այդ կոոպերատիվները ստանում էին երկարաժամկետ /մինչև 15 տարի/ վարկեր՝ արտոնյալ պայմաններով տեխնիկական պարկը հա-մալրելու համար:

Գյուղատնտեսության հսկողության տակ ֆերմերային կոոպերատիվներին տրվում էին սուբսիդիաներ՝ ներդրումային նպատակների համար /20 տոկոս/: 80-ական թվականներին գյու-ղատնտեսությանը տրվող օգնության 35 տոկոսը հատկացվում էր կոոպերատիվներին:

Գերմանիայում այն կոոպերատիվները, որոնք զբաղվում են անասնակերների արտադրությամբ, ստանում են արտոնյալ վարկեր և սուբսիդիաներ՝ ներդրումների նպատակով:

Մի շարք երկրների գյուղատնտեսական կոոպերատիվները ներկայացնում են ֆերմերների շահերը պետության առջև, կատա-րում են նաև պետական որոշակի ֆունկցիաներ՝ ագրարային քա-ղաքականության իրականացման համար: Շվեդիայում, Նորվեգիա-յում, Ֆինլանդիայում գյուղատնտեսական արտադրանքի գների, գյուղատնտեսությանը հատկացվող բուջետային փոքր արտադրու-թյանը աջակցելու նպատակով հատկացման չափերը, արտահան-ման սուբսիդավորումը և այլ հարցեր լուծվում են պետության և գյուղատնտեսական կոոպերատիվների միջև բանակցությունների արդյունքում: Գյուղատնտեսությանը և մանր արտադրությանը աջակցելու նպատակով բոլոր սուբսիդիաները և գումարները հատկացվում են կոոպերատիվների միջոցով, որոնք ակտիվ

մասնակցություն են ունենում նաև ռեգիոնալ զարգացման և ազգային ծրագրերի արդիականացման իրականացման գործում:

Կոոպերատիվների կողմից ստացված միջոցները օգտագործվում են ինչպես վերամշակող ձեռնարկությունների շինարարության ու արդիականացման, պահեստների կառուցման, այնպես էլ ազգային զարգացման և միջազգային համագործակցության ծրագրերի իրացման համար:

Այսպիսով, պետական կոոպերատիվ քաղաքականությունը առանձին երկրներում առանձնանում է իր ընդգրկման մեծ տարբերությամբ, ելնելով կոոպերատիվ շարժման զարգացման պատմական առանձնահատկություններից, այն դիրքից, որ գրավում են նրանք ազգային էկոնոմիկայի կառուցվածքում, կոնկրետ ձևավորված պայմաններից և հասարակության տնտեսական, պատմական և սոցիալական զարգացման միտումներից:

Կոոպերատիվների կարգավորման հիմքում առաջին հերթին ընկած է ֆինանսական աջակցությունը, կոոպերատիվ մարքեթինգի զարգացումը, ելնելով ֆերմերների լայն շրջանակի շահերի բավարարման տեսանկյունից և ուղղվելով գյուղատնտեսական արտադրանքի վերամշակման ու իրացման կատարելագործմանը, կազմելով միացյալ ագրարային քաղաքականության բաղկացուցիչ մասը:

***Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի
զարգացման միտումները և հեռանկարները
ձևավորվող նոր ագրարային կառուցվածքի
պայմաններում***

***3.1 Ագրարային ռեֆորմը և կառուցվածքային
վերափոխումները գյուղում, կոոպերատիվ
հատվածի տեղը և դերը ժամանակակից
ագրարային կառուցվածքում***

Ժամանակակից ագրարային քաղաքականության տնտեսական բովանդակությունը և սոցիալական ուղղվածությունը, որպես կարևորագույն հիմնարար ուղղություն, իր մեջ ներառում է նոր ագրարային կառուցվածքի ձևավորումը, որը միտված է շուկայական հարաբերությունների հաստատմանը, ապրանքարտադրողների անձնական շահագրգռվածությանը: Համատարած հանրայնացման գաղափարը կտրված էր անհատի անմիջական շահագրգռվածությունից: Նման խզվածության կործանարար լինելը ակնհայտ է և ապացուցման կարիք չունի:

Խորհրդային իրականությունում արտադրության զարգացման շարժիչ ուժը՝ բնական համակարգը, ներառյալ նրա հիմքը՝ անձնական շահը սոցիալական համակարգում, մասնավորապես գյուղում տեղի ունեցող շարունակական փորձարկումները ստեղծել էին այնպիսի դեֆորմացիոն շեղումներ, որ դրանց ուղղման համար պահանջվում էր երկար ժամանակահատված: Դրանից հետևում է, որ նոր ձեռնարկատիրական ագրարային կառուցվածքի ձևավորումը պետք է կրի հետևողական քրտնաջան աշխատանքի բնույթ, ունենալով այդ գործընթացի ձևավորմանը պետության ակտիվ աջակցությունը և կարգավորիչ դերը: Սակայն, տարերայնությունը և նույնիսկ վարչական ճնշումը վերականգնման ժամանակ ուժեղացրին նախկին անբարենպաստ միտումները գյուղատնտեսության և ողջ ագրոպարենային համակարգի զարգացման գործում, որն էլ հանգեցրեց արտադրության արդյունավետության մակարդակի անկմանը: Ագրարային ոլորտում

փաստորեն առաջացավ իր տեսակի մեջ յուրօրինակ «ինքնափակող» համակարգ, որտեղ շուկայական մեխանիզմը, նրա ոչ կատարյալ լինելու հետևանքով, ոչ այնքան խթանում էր դրական կառուցվածքային տեղաշարժերը, որքան որ խորացնում էր տնտեսական ճգնաժամը ողջ էկոնոմիկայում: Այս միտումը առանձնապես սուր արտահայտվեց Լեհաստանում ռեֆորմի իրականացման սկզբնական փուլում, որտեղ հողային սեփականության կառուցվածքում ագրարային ոլորտում նախկինում էլ գերակշռում էր մասնավոր հատվածը, իսկ ագրարային հարաբերությունների վերակառուցումը, տնտեսավարման ձևերը և մեթոդները ոչ մեծ պետական և բացարձակապես աննշան գյուղատնտեսական արտադրության կոոպերատիվ հատվածում իրականացվում էին տարերայնորեն ձևավորվող շուկայական մեխանիզմի գործունեության շրջանակներում:

Ագրարային ռեֆորմի իրականացման ժամանակ կառուցվածքային վերափոխումների բացասական հետևանքները հիմնականում շտապողականության հետևանք էին: Այդ հանգամանքը հաշվի առնելով, Արևելյան Եվրոպայի շատ երկրներում ներկայումս տնտեսության հանրային ձևի վերափոխումը իրականացվում է տարբերակված, ելնելով իրական կոնկրետ պայմաններից և հնարավորություններից: Գրեթե բոլոր նշված երկրներում թուլացված է կոշտ սեփականաշնորհման ճնշումը պետության կողմից: Միաժամանակ էլ ավելի է ուժեղանում նրա ֆունկցիան տնտեսական կարգավորման գործընթացներում /հատկապես ագրարային ոլորտում/:

Սեփականաշնորհման ուղու անսասանության պայմաններում, որպես օրինականացված ձևի պարտադիր բազա, բավականին տևական ընթացք ունի պետական և մասնավոր գյուղացիական տնտեսությունների, ֆերմերային կոոպերատիվների գոյատևումը, որոնք առաջ են եկել կամ վերափոխման, կամ էլ կոլտնտեսությունների և խորհրդային տնտեսությունների լուծարման հետևանքով և «կոլեկտիվ» հողերը, ունեցվածքը տրվել է նորաստեղծ տնտեսություններին:

Ստեղծվում են տնտեսական բաժնետիրական ընկերություններ մասնավոր անձանց կողմից՝ հիմքում ունենալով նախկին կառույցների /գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների/ հողատարածքի համապատասխան վերափոխումը կամավոր միավորումների, փայտերների տեսքով:

Օրինակ, Ռուսաստանի Դաշնությունում կոոպերատիվների կազմակերպա-իրավական ձևերի տնտեսական գործունեությունը ֆիքսված է օրենսդրությամբ, ընդունելով /1995թ./ «Գյուղատնտե-

սական կոոպերացիայի» մասին օրենքը: Այսպիսով կոոպերատիվների զարգացումն ամփոփվեց օրենսդրական բազայում և կարելի է արձանագրել, որ XX դարի 90-ական թվականների կեսերը գյուղատնտեսական կոոպերացիայի զարգացման նոր գործընթացի սկիզբն են ելնելով շուկայական էկոնոմիկայի սկզբունքներից: Միաժամանակ ագրարային ռեֆորմի իրականացման ընթացքում կոոպերատիվները ձեռք են բերում նոր ֆունկցիաներ:

Բոլոր կոլեկտիվ տնտեսությունները, այդ թվում և կոոպերատիվ ուղղվածություն ունեցողները, պետք է դիտարկել որպես անցումային ձևի ավելի խոշոր ձեռնարկությունների, առավել օպտիմալ ըստ իրենց միավորման չափերի և անհատական մասնավոր ձեռնարկությունների:

Բարդ է իրավիճակը կապված ֆերմերային տնտեսությունների կոոպերացման հետ: Նրանց զգալի մասը իրենցից ներկայացնում են արտադրական բազմաընտանիք ստորաբաժանումներ արտելի տեսքով:

Ռուսաստանում տարածված են գյուղացիական /ֆերմերային/ ասոցիացիաները, տնտեսությունները, կոմերցիոն կազմակերպությունների կամավոր միավորումը, որոնց հիման վրա ըստ պայմանագրերի կոորդինացվում է նրանց ձեռնարկատիրական գործունեությունը, ինչպես նաև պաշտպանվում են իրենց անդամների ունեցվածքային շահերը: Նրանք պահպանում են իրավաբանական անձի իրավունքը: Կառավարումն իրականացնում է տնօրենների խորհուրդը, որը կազմված է ասոցիացիայի կազմում մտնող ձեռնարկությունների ղեկավարներից. ընտրվում է նաև գլխավոր տնօրեն:

Ասոցիացիայի պահպանման միջոցները և նրա ունեցվածքի ստեղծումը ձևավորվում են ի հաշիվ հիմնադիրների հատկացումների: Հատկացումների չափերը և կարգը կարգավորվում են հիմնադիր պայմանագրի հիման վրա: Ասոցիացիան չի կարող զբաղվել ձեռնարկատիրական գործունեությամբ, հակառակ դեպքում այն պետք է վերանվանվի տնտեսական միության կամ էլ ընկերակցության:

Գյուղատնտեսական ձեռնարկության վերակազմավորման դեպքում ասոցիացիա ստեղծվում է այն հիմնելու ցանկացողների կողմից գրանցվելուց հետո:

Որոշ դեպքերում ասոցիացիան կարող է լինել գյուղատնտեսական արտադրողների ինտեգրացման հաջող ձև վերամշակման և առևտրի ոլորտներում, միավորելով տարբեր կազմակերպա-իրավական ձևեր ունեցող համապատասխան ճյուղերը, երբեմն էլ ընդգրկելով շրջանը, նույնիսկ մարզը:

Ռուսաստանի փորձը ցույց է տալիս, որ գյուղացիական տնտեսությունները սովորաբար համատեղ են հողը մշակում և այլ /այդ թվում սպասարկող/ գործունեություն իրականացնում արտադրանքի և եկամտի վերաբաշխման տարբեր ձևերով: Ընդ որում ասոցիացիայի անդամների փոխգործունեությունը առավել մեծ չափով տարածված է անմիջականորեն բուն գյուղատնտեսական արտադրությունում, քան ագրոքիզնեսում: Գրանցված ասոցիացիաների ավելի քան 50 տոկոսը իրավաբանորեն ինքնուրույն /գործարարներ են/ է: Սակայն, այս ամենով հանդերձ, ագրոարդյունաբեական համալիրում ասոցիացիաների տեսքով միջտնտեսային ձեռնարկությունների գործունեությանը ամբողջական զնահատական տալը ներկայումս դժվար է ոչ միայն անբավարար ինֆորմացիայի պատճառով, այլ նաև այդ հասկացության չափից ավելի չարաշահման հետևանքով, երբ ասոցիացիայի հասկացության տակ հանդես են գալիս այլ կազմակերպա-իրավական ձևերի կառույցները:

Բոլոր կոլեկտիվ տնտեսությունները, այդ թվում կոոպերատիվ ուղղվածություն ունեցողները, պետք է դիտարկել որպես չափից ավելի խոշոր տնտեսություններից առավել օպտիմալներին անցման ձև, ըստ միավորումների և անհատական մասնավոր ձեռնարկությունների, ինչքան էլ որ այդ գործընթացը երկար լինի: Գյուղական շրջաններում տարածված են նաև ոչ ֆորմալ տեսակի միավորումների կազմակերպա-իրավական ձևեր, որոնք ունեն կոոպերատիվներին նման գծեր: Մեր կողմից կատարված սոցիալ-տնտեսական ընտրանքային հետազոտության տվյալները ցույց են տալիս, որ որոշակի ռեգիոնալ տարբերությունների պայմաններում գյուղացիական տնտեսությունները ընդհանուր առմամբ դրսևորում են բավականին մեծ հետաքրքրություն տարբեր կոոպերատիվ ձեռնարկությունների ձևավորման գործում: Հարցման ենթարկվածների ավելի քան երրորդ մասը հանդես է գալիս սեփական կոոպերատիվների ստեղծման անհաժեշտությամբ՝ փոխադարձ վարկավորման սկզբունքով: Ֆերմերների զգալի մասը /50 տոկոս/ միավորվում է տեխնիկայի համատեղ օգտագործման նպատակով, շուրջ 40 տոկոսը մասնակցում է արտադրանքի իրացման նպատակով տարբեր տեսակի համատեղ գործունեությանը, 16-ը՝ մատակարարման, ավելի քան 30-ը՝ բուսաբուծական և անասնապահական արտադրանքի համատեղ արտադրության նպատակով:

Դիտարկվում է նաև տարբեր բնույթի ոչ ֆորմալ միավորումների ստեղծում մեքենա-տրակտորային պարկի օգտագործման նպատակով, ինչպես նաև արտադրանքի վերամշակման իրացման գծով, արտադրության միջոցների գնման և այլ

նպատակներով: Սակայն, կայուն տեղեկատվական բազայի բացակայության պատճառով, դժվարանում է որոշել, թե քանի տնտեսություն կցանկանար կոոպերացվել և գործել այդ ձևով:

ՀՀ-ում գյուղատնտեսական կոոպերացիայի վերականգնման ընթացքում, եթե այն ակտիվ պաշտպանվի պետության կողմից, արդյունավետ կոոպերատիվ քաղաքականությամբ, ապա աստիճանաբար, ինչպես աշխարհի շատ երկրներում իր գերիշխող դիրքը կգրավի ագրարային հատվածում: Այդ վերածննդի սկզբնական փուլի առանձնահատկությունները կայանում են նրանում, որ ձևավորված սոցիալ-տնտեսական պայմաններից ելնելով, առաջին հերթին արտադրական կոոպերատիվների ձևավորումով է, որ այն հնարավոր զարգացում ստանա որպես մասնավոր հողատերերի կամավոր միավորում, ինչպես նաև ունեցվածքային փայտեր: Դա է թելադրում մեր հանրապետության ագրարային ոլորտի առանձնահատկությունը, որը նաև իրացվում է հետևյալ օբյեկտիվ տեխնիկական, տնտեսական, հոգեբանական-սոցիոլոգիական բնույթի նախադրյալներով:

Ժամանակակից գյուղատնտեսական տեխնիկան հարմարեցված էր համեմատաբար խոշոր հողատարածքներին /միջին հաշվով 50-100 հա/ և արտադրության համեմատաբար խոշոր օբյեկտներին, որը հնարավորություն էր տալիս բավականաչափ ռացիոնալ օգտագործել եղած նյութատեխնիկական բազան, չնայած նրան, որ առայժմ բացակայում է տնտեսություններին հարմարեցված գյուղատնտեսական անհաժեշտ տեխնիկայի լիարժեք հավաքածուն:

Բացակայում են անհրաժեշտ թվաքանակի բարձր որակավորում ունեցող կադրերը, որոնք ի վիճակի լինեն վարելու սեփական տնտեսությունը շուկայական էկոնոմիկայի պայմաններում, զուգակցելով մենեջերի, անասնաբույժի, մեխանիզատորի, հաշվապահի և այլ ֆունկցիաները, ինչպես դա արվում է արտասահմանյան ֆերմերային տնտեսություններում: Եվ պատահական չէ, որ մեր կողմից արված սոցիոլոգիական հետազոտության տվյալներով մի շարք մարզերի ֆերմերների, գյուղացիական տնտեսությունների 85 տոկոսը նշել է, որ գրավիչ է տարբեր կոոպերատիվ կառույցների մեջ միավորումը, իսկ շուրջ 10 տոկոսը նշել է, որ արդեն իսկ աշխատում են համատեղ մշակելով հողը, արտադրելով արտադրանք: Ընդ որում, ստեղծվող նոր կոոպերատիվները այս կամ այն աստիճանով համապատասխանում են իրենց արտադրական տեսակին, հանդիսանալով համաշխարհային պրակտիկայում բացառություն:

Ընդհանրապես պետք է նկատի ունենալ, որ արտադրական կոոպերատիվ հասկացությունը իր մեջ պարունակում է որոշակիության տարրեր և պայմանականություն, քանի որ այն զուգակցում է ոչ միայն զուտ արտադրական գործունեության, այլ նաև վերարտադրական գործընթացի այլ ֆունկցիաներ:

Իդեալական տեսքով գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվը կարող է իրենից ներկայացնել որպես հողատերականատեր անդամների միավորում /երբեմն էլ նաև այլ ունեցվածքի միավորում, որն իրականացնում է միայն հողագործության և անասնապահության արտադրանքի արտադրություն/, ընդհուպ մինչև առանձին մշակաբույսերի աճեցման մասնագիտացումը:

Այս տեսանկյունից նկատի է առնվում, որ արտադրական կոոպերատիվների ողջ գործունեությունը դուրս չի գալիս արտադրության շրջանակներից, իսկ արտադրանքի հետագա շարժը մինչև սպառողի սեղանը, ըստ արտադրական կոոպերատիվի հետ կնքած պայմանագրի, իրականացնում են այլ տիպի գյուղատնտեսական կոոպերատիվները՝ մթերող, իրացնող և վերամշակող, առևտրական կամ համապատասխան պետական ձեռնարկությունը, կազմակերպությունը, մասնավոր միջնորդները: Նման նեղ մասնագիտացված տեսքով կարելի է ներկայացնել մատակարարող, սերվիսի այլ տեսակի կոոպերատիվների գործունեությունը:

Իսկ եթե գործնականում դիտարկենք արտադրական կոոպերատիվների շարժը ԽՍՀՄ-ի, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում, Սոնդոլիայում, Վիետնամում, ապա արտադրական կոոպերատիվի հասկացությունը մոտ է հենց կոոպերատիվների ցածր տեսակի ձևին: ԽՍՀՄ-ում դրանք հողօգտագործման ընկերություններն էին /ՏՕՅ/, որտեղ հողն ընդհանուր էր օգտագործվում, կիրառվում էր կոլեկտիվ աշխատանք, սակայն անասնազխաքանակը, արտադրության այլ միջոցները գտնվում էին գյուղացիական մասնավոր տնտեսությունների տրամադրության տակ: Ընդ որում հողօգտագործման ընկերությունների անդամների միջև հարաբերությունները կարգավորվում էին բանավոր պայմանագրով, յուրահատուկ կանոնադրությամբ, իսկ արտադրանքը և եկամուտները բաշխվում էին ըստ աշխատանքի, արտադրության միջոցների, որը օգտագործվում էր հողի համատեղ մշակման ժամանակ: Հարկ է նշել, որ ՆԵՊ-ի տարիներին նրանց թիվն ավելացել էր և իրենց չարդարացրին միայն կոմունաները:

Հողօգտագործման ընկերությունների կոոպերատիվները լայնորեն տարածված էին գյուղատնտեսության վերափոխման սկզբնական տարիներին Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի

երկրներում աբստրակտ մարքայան սխեմայով: Արտադրական կոոպերատիվների առաջին ձևին զուգահեռ սոցիալիզմի «կառուցման» ժամանակ, երբ իրականացվեց համատարած հանրայնացում, առաջացավ նրա երկրորդ ձևը, որտեղ ընդհանուր էին աշխատանքը և արտադրության միջոցները, իսկ մասնավոր սեփականություն էր հողը, որ, ի տարբերություն ԽՍՀՄ-ի և Սոնդոլիայի, այդ երկրներում հանրայնացված չէր: Հետագայում հաստատվեց երրորդ, գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվների իբր թե «բարձր» ձևը, որտեղ, ինչպես և կոլտնտեսություններում, իրականացվում էր աշխատանքի, բոլոր արտադրության միջոցների հանրայնացում:

Ինչպես և հողօգտագործման ընկերություններում, արտադրական կոոպերատիվների առաջին ձևում, արտադրանքը և եկամուտները բաշխվում էին հիմնականում կախված գյուղացիական արտադրության միջոցներից և, մասնավորապես, աշխատանքից:

Երկրորդ ձևի կոոպերատիվներում այդ բաշխումը իրականացվում է հիմնականում ըստ աշխատանքի և քիչ չափով՝ ըստ արտադրության միջոցների չափերի: Առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ փաստացի, իսկ հետագայում արդեն ձևականորեն, հողը կոոպերատիվներում համարվում էր գերազանցապես նրա անդամների մասնավոր սեփականությունը: Կոոպերացիայի երրորդ ձևի գերակայության պայմաններում փաստացի կոլեկտիվացման ընթացքում նշված երկրներում կոոպերատիվ սկզբունքները պահպանել էին հիմնականում սիմվոլիկ նշանակություն: Տեղի ունեցավ գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ապապետականացում հիմնականում արտադրական կոոպերատիվների գծով:

Կոլեկտիվացման ուղին, առևտրի ոչնչացումը նախատեսում էր «լուրջ և երկար ժամանակով» փոխարինվել գյուղացիների կամավոր կոոպերացմամբ և նոր /ըստ էության շուկայական/ տնտեսական քաղաքականությամբ ընդհանրապես:

Մեկ անգամ ևս հիշեցնենք, որ ժամանակակից աշխարհում արտադրական կոոպերատիվը բացառություն է: Սակայն ռուսական գյուղում արտադրական կոոպերացման ձևը մոտ հեռանկարում, իրավական դաշտի ապահովման դեպքում, կարող է լայն տարածում ստանալ որպես առավել գերակայող, առաջնային իր տնտեսական ցուցանիշներով և կոոպերատիվի անդամների սոցիալական պաշտպանվածության աստիճանով: Ընդ որում, մեր կարծիքով, ենթադրվում է, որ արտադրական կոոպերատիվները կարող են ձևավորել շուկայական կառուցվածքի մի օղակը ու

պետք է ստանան պետական նպատակային աջակցություն գյուղատնտեսական կոոպերացիայի սոցիալական ծրագրերի զարգացման ժամանակ:

Ցավոք, մեր հանրապետությունում և իրավական, և տնտեսական իրավիճակը կոոպերատիվ շարժման տեսանկյունից առայժմ չի ձևավորվում ու ընթանում ի օգուտ ոչ արտադրական, ոչ էլ գյուղատնտեսական կոոպերացիայի այլ ձևերի: Այդ գործընթացը այժմ հիշեցնում է վազք տեղում, ընդ որում երբեմն ետ նայելով դեպի արտադրության հանրայնացումը, նրա վերակենդանացումը:

Մեր կարծիքով ճիշտ չէր լինի ընդհանրապես մերժել կոլեկտիվ տնտեսության ձևը, չնայած նրան, որ այն նախատեսված չէ ներկա օրենսդրական ակտերով, որոնցով իրականացվում են ագրարային բարեփոխումները:

Դեմոկրատական պետության և քաղաքացիական ազատության պայմաններում, ուր և իրացվում են այդ դրույթները, սկզբունքորեն անհնար է հարուցել իրավական, վարչական և կոլտնտեսությունների պահպանման կամ վերականգնման հետ կապված այլ խոչընդոտներ:

Գյուղացիներն իրենք պետք է ընտրեն իրենց ճակատագիրը, իրենց ներկան և ապագան: Սակայն, նույն ձևով էլ չի կարելի արհեստական արգելքներ դնել կոլեկտիվ տնտեսությունների տրանսֆորմացիայի ժամանակ /արտադրական կոոպերատիվները կոլեկտիվ-գործարար մասնավոր սեփականության ձևի հետ/⁵⁸:

Մեր կարծիքով վաղուց հասունացել է «ՀՀ գյուղատնտեսական կոոպերացիայի մասին» օրենքի մշակման և ընդունման անհրաժեշտությունը, ելնելով ներկա սոցիալ-տնտեսական իրավիճակից և ագրարային ոլորտում ձևավորված նոր իրադրությունից:

Այժմ հանրապետության գյուղացիության մեծ մասը պատրաստ է ստեղծելու արտադրական կոոպերատիվներ: Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի հեռանկարային տեսանկյունից արտադրական կոոպերատիվները կունենան անցումային նշանակություն սպասարկող կոոպերատիվների ձևավորման ճանապարհին, որպես գերիշխող, որն աշխարհի շատ երկրների

ագրարային հատվածի կառուցվածքում գերակայող դիրք ունի: Սակայն, ագրարային ռեֆորմի ներկա փուլում ամենակարևոր խնդիրներից մեկն այն է, որ նախկին կոլտնտեսությունների և խորհրդատեսությունների բազայի վրա ձևավորված գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսություններում վերաստեղծվեն իրական արտադրական գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ /կամ արտելներ/ հողատերերի և ունեցվածքային սեփականատերերի փայտեր բաժնետերեր, ընդ որում այդ վերաստեղծումը չպետք է ոչ մի դեպքում կրի զանգվածային, համատարած միջոցառման տեսք, այն պետք է իրականացվի խիստ կամավորության սկզբունքով, տարբերակված, հենվելով այլ երկրների փորձի, կոոպերացիայի տնտեսական-սոցիալական առավելությունների վրա:

Որպեսզի գյուղացիական տնտեսությունը ձևավորի կոոպերատիվ, ասենք արտադրական, ապա անհրաժեշտ է մի շարք կարևոր գործոնների առկայություն, մասնավորապես իր մասնաբաժնով մտնելու և կամավոր դուրս գալու իրավունքի տրամադրում: Միայն դա է որոշում կոոպերատիվների գործունեության իրական տնտեսական հիմքը: Ընդ որում անհրաժեշտ է նշել, որ արտադրական կոոպերատիվից դուրս գալու իրավունքն իրականում ապահովում է անդամության կամավորությունը: Իսկ այդ մեխանիզմը պետք է ունենա հստակ հիմնադրույթ, ապահովված լինելով իրավական դաշտով, դեմոկրատական սկզբունքներով: Օրինակ, զարգացած հողային շուկայի պայմաններում կոոպերատիվի անդամը դուրս գալուց կարող է ստանալ դրամական փոխհատուցում իր հողի համար, ընդ որում գնահատումը կատարելով շուկայական սկզբունքներով:

Եվ որպեսզի օրենսդրական-իրավական դաշտը նպաստի կոոպերացիայի զարգացմանը, մասնավորապես արտադրականի պարագայում, առաջին հերթին միանշանակ պետք է ֆիքսվի հողաբաժնի ազատ տնօրինելու իրավունքը ինչպես կոոպերատիվ մտնելիս, այնպես էլ դուրս գալիս, եթե իհարկե կոոպերատիվից դուրս եկող անդամը չունի այլ պարտավորություններ արտադրական կոոպերատիվի առջև:

⁵⁸ Սեփականության նման ձևը ենթադրում է գյուղատնտեսական արտադրական կոլեկտիվների հողի և ունեցվածքի «բաժանում», որը սկզբունքորեն տարբերում է այդ կոոպերատիվը նախկին կոլտնտեսություններից իր «անբաժանելի» ֆոնդով: Անբաժանելի, արտադրական կոոպերատիվներում կարող են լինել միայն այդ ունեցվածքի որոշ մասը, և այն էլ պայմանով, որ դրա մասին որոշումը պետք է ընդունվի, եթե համաձայն են կոոպերատիվի բոլոր անդամները:

3.2 Կոոպերացիայի ձևերը և մակարդակը ԱՊՀ երկրների ագրոպարենային համալիրներում

Շուկայական հարաբերությունների պայմաններում գյուղատնտեսական կոոպերատիվները կարելի է որակավորել ըստ տիպերի՝ հորիզոնական և ուղղահայաց, ըստ ձևերի՝ արտադրական և սպառողական /սպասարկող/, ինչպես նաև ըստ տեսակների՝ պայմանավորված տնտեսական ֆունկցիաներով:

Հորիզոնական տեսակին են վերաբերում այն կոոպերատիվները, որոնք կազմակերպվում են անմիջականորեն գյուղատնտեսական արտադրության ոլորտում /կոլեկտիվ տնտեսություններ, կոոպերատիվներ, ֆերմերային տնտեսություններ/:

Ուղղահայաց կոոպերատիվները, որանք սպառողական /սպասարկող/ տիպն են, որոնցում միավորված են գյուղական ապրանքարտադրողները /արտադրանքի իրացման, վերամշակման գծով, տարբեր տիպի ագրոսերվիսի իրականացման, վարկավորման, ապահովագրության և այլն/, ինչպես նաև նրանց միությունները և միավորումները:

Ընդ որում, սկզբնական կոոպերատիվները, թե արտադրական, և թե սպառողական, կազմում են կոոպերացման ցածր, սկզբնական մակարդակը, իսկ նրանց միությունները և միավորումները, ռեգիոնալ տեսանկյունից՝ երկրորդ մակարդակը:

Ինչպես ժամանակին ընդգծում էր Ա.Վ. Չայանովը. «Կոոպերացիան հանդիսանում է ոչ միայն ձեռնարկություն, այլ նաև մեծ չափով զանգվածային սոցիալական շարժում, և դրանում է նրա էությունը»⁵⁹:

Շուկայական էկոնոմիկային անցումը ստեղծում է լավ նախադրյալներ կոոպերատիվ շարժման նորարարական փուլին անցման համար նպաստում նրա լայն ներթափանցմանը շուկայական կառուցվածքի ոլորտ: Կոոպերատիվներն ի վիճակի են արձագանքելու պահանջարկի փոփոխմանը, լիովին օգտագործելու տեղական պայմանները, սեփականատերերի գործարարությունը:

Հարկ է նշել, որ կոոպերատիվային հարաբերությունների զարգացումը տնտեսական մեխանիզմի ռեֆորմի և շուկայական կառույցների ձևավորման ժամանակ պետք է դառնա առաջնային, գերակայող մոտ հեռանկարում: Կոոպերացիայի և ագրոարդյունաբերական ինտեգրացիայի տարբեր ձևերին են պատկանում

ասոցիացիաները, ագրոֆիրմաները, ագրոկոմբինատները և արտադրության, վերամշակման և գյուղատնտեսական արտադրանքի վաճառքի այլ ձևավորումներ, որոնք կառուցված են շուկայական հարաբերությունների հիման վրա:

Գլխավոր չափանիշը պետք է լինի մշակումից ստացված տնտեսական էֆեկտը, նրանց բարեկեցության աճը: Հորիզոնական կոոպերացիան առանձնանում է գյուղատնտեսական կոոպերատիվների լայն ցանցի ստեղծմամբ /կոլեկտիվ կամ կոոպերատիվ տնտեսություններ, ընկերակցություններ/, որոնք արտաքին կապերով հանդես են գալիս որպես անկախ ապրանքարտադրողներ, իսկ ներքին հարաբերությունները կառուցում են տնտեսաշարժային կոոպերատիվ հիմունքներով, ապահովելով աշխատողների անձնական և կոլեկտիվ շահագրգռվածությունը և նրանց պատասխանատվությունը արտադրության վերջնական արդյունքի համար:

Հորիզոնականին է պատկանում գյուղացիական /ֆերմերային/ կոոպերացիան, որը նվազեցնում է նրանց քայքայման վտանգը: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ կոոպերատիվ շարժման զարգացման, ագրոարդյունաբերական համալիրի խոր ճգնաժամի հաղթահարման գործում հիմնական դերը պատկանում է ուղղահայաց կոոպերացիային:

Ինչպես հայտնի է, վերամշակման և ագրոսերվիսի թույլ սեփականաշնորհումը համատարած փայտտիրական ձևով գյուղատնտեսությունը դրել է անհավասար տնտեսական պայմանների մեջ ագրոպարենային մյուս ճյուղերի նկատմամբ, որտեղ արտադրությունը չափից դուրս մոնոպոլացված է: Իսկ դա կհանգեցնի գնային անհամամասնության ագրոպարենային համակարգի ճյուղային կառուցվածքում և գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների շահերի չհիմնավորված սահմանափակմանը: Եվ նրանց զգալի մասը կհայտնվի ֆինանսապես ծանր վիճակում, որն էլ կհանգեցնի արտադրության անկմանը և վտանգի տակ կհայտնվի երկրի պարենային անվտանգությունը:

Վերամշակող և ագրոսերվիսի ձեռնարկությունների մոնոպոլիստական եսասիրության հաղթահարման, գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների տնտեսական շահերի վերականգնման և պահպանման նպատակին էլ հենց ուղղված են ուղղահայաց կոոպերացիան, գյուղատնտեսական սպառողական /սպասարկող/ կոոպերատիվների ձևավորումը և կոոպերատիվ հիմունքներով ինտեգրացված շուկայական կառուցվածքը:

Բացի այդ, ուղղահայաց կոոպերացիան և ինտեգրացիան վերացնում են արտադրանքի, վերարտադրության և իրացման միացյալ գործընթացի ավելորդ օղակները, կրճատում միջոցների և

⁵⁹ В.А. Чаянов "О кооперации", М. 1989, с. 282.

Ժամանակի կորուստները մի տեխնոլոգիական փուլից մյուսին անցման ժամանակ, հնարավորություն ստեղծում լավագույն ձևով օգտագործելու եղած ռեզերվները, ստանալու շահույթ: Արդյունքում ապահովվում է զգալի տնտեսական էֆեկտ ագրոպարենային համակարգի գործունեության համար: Հետևաբար, կոոպերացման ինտեգրացված ձևի համախմբումը օբյեկտիվորեն անհրաժեշտ է և անխուսափելի, որը և հաստատում է այլ երկրներում ագրարային հարաբերությունների փորձը:

Պրակտիկան ձևավորում է գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների կոոպերացման կոնկրետ տարբերակներ խառը /զուգուրդվող/ ոլորտներում ագրոպարենային արտադրության տարբեր մակարդակներում:

Կարելի է առանձնացնել հետևյալը.

Կոոպերատիվներ ապրանքարտադրողների ցածր օղակի աշխատանքով գյուղական բնակչության սպասարկում, գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների սպասարկում գյուղական համայնքների շրջանակներում: Նրանք օգնում են գյուղացիներին արտադրության կազմակերպման գործում, ապրանքային արտադրանքի շահավետ իրացման և կատարում են այլ ծառայություններ: Գյուղական ապրանքարտադրողների շահերի տեսակետից արդյունավետ աշխատանքով աչքի են ընկնում նաև մասնագիտացված սպառողական կոոպերատիվները /ասոցիացիաները/, որոնք իրենց կազմում ընդգրկում են ձեռնարկություններ /տվյալ շրջանի, մարզի շրջանակներում որոշակի գյուղատնտեսական արտադրանք վերամշակող և իրացնող ձեռնարկությունների գծով/:

Բազմապրոֆիլ սպառողական կոոպերատիվները, որոնք իրականացնում են տարբեր տեսակի ագրոսերվիսի ծառայություններ գյուղական ապրանքարտադրողներին, վերանորոգող, ագրոքիմիական և այլ ձեռնարկությունների բազայի վրա՝ «Մեքենատեխնոլոգիական կայանների» ձևով, կարելի է ձևավորել և շրջանային, և մարզային մասշտաբով:

Գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների միավորման և շահերի իրացման էլ ավելի բարձր մակարդակ է վերամշակող, ագրոսերվիսի և առևտրական ձեռնարկությունների հետ «ինտեգրացված միջնյուղային համակարգը» կոոպերատիվ հիմունքներով՝ միջշրջանային կամ ռեգիոնալ մակարդակով, ապահովելով տեխնոլոգիական ողջ շղթայի բոլոր օղակների արդյունավետ աշխատանքը արտադրության և վերջնական արտադրանքի իրացման գծով: Դա կատարվում է միացյալ հաշվարկային հաշվով, որը հնարավորություն է տալիս ռացիոնալ օգտագործել ֆինանսական

ռեսուրսները և վճարել հարկեր վերջնական արդյունքների համար:

Հնարավոր է նաև կոոպերացիան ագրոպարենային համակարգի արտադրության բոլոր մասնակիցների և առևտրի գծով ողջ շրջանի մակարդակով: Այն կլինի ինտեգրացված համակարգ՝ ագրոկոմբինատի տեսքով:

Նման կոոպերատիվները միավորելով մասնակիցների նյութական ռեսուրսները և ֆինանսական միջոցները, հնարավորություն են տալիս ազատվել միջնորդներից, շուկայի պայմաններում արտադրանքը վաճառել մեծածախ ձևով, անմիջապես բուն վերամշակողին, վճարել հարկերը և հենց դրանով էլ տնտեսել զգալի դրամական միջոցներ:

Ուղղահայաց տիպի կոոպերատիվների առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողները կարող են միաժամանակ անդամակցել մի քանի կոոպերատիվ միավորումների, կոոպերատիվ կապերի մեջ մտնել մեծածախ շուկաների հետ, միավորվել ինտեգրացված կառուցվածքներում:

Այսպիսով խոսքը գնում է արտադրության բոլոր փուլերում լայնամասշտաբ կոոպերացիայի և ագրոարդյունաբերական ինտեգրացիայի մասին:

Դրա համար անհրաժեշտ է հանրապետությունում ձևավորել համապատասխան իրավական բազա և ձեռք բերել համապատասխան փորձ:

Տնտեսավարման կոոպերատիվ ձևը արդյունավետ միջոց է հակազդելու և դիմակայելու միջնորդական ու մոնոպոլ կառուցվածքներին, նպաստելու գյուղական ապրանքարտադրողների տնտեսական և սոցիալական վիճակի բարելավմանը, խթանելու արտադրության աճը, բարձրացնելու վերջինիս ապրանքայնության աստիճանը:

Ագրարային ոլորտի էկոնոմիկայի վերելքի հիմնական ուղղությունը դա կոոպերացիայի զարգացումն է ինչպես միկրո, այնպես էլ մակրոմակարդակում:

Ներկայումս Ռուսաստանի Դաշնությունում կոոպերատիվ ձևի կազմակերպման և զարգացման համար ստեղծված է իրավական համապատասխան դաշտ, մասնավորապես գործում են Քաղաքացիական օրենսգիրքը և Ֆեդերալ օրենքը «Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի» մասին, ըստ որոնց Ռուսաստանում կարող են կազմակերպվել երկու տիպի կոոպերատիվներ՝ գյուղատնտեսական արտադրական և սպառողական բնույթի:

Գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվ ճանաչվում է այն արտադրական կոոպերատիվը, որը ստեղծվում է քաղաքացիների կողմից համատեղ արտադրություն, վերամշակում, իրացում կատարելու նպատակով և չի արգելվում օրենքով: Արտադրական կոոպերատիվներին են պատկանում գյուղատնտեսական արտելները, կոլեկտիվ տնտեսությունները:

Գյուղատնտեսական սպառողական կոոպերատիվները ստեղծվում են գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների կողմից: Դրանք փաստորեն կոմերցիոն ձեռնարկություններ են և գործունեության տեսակից կախված ստորաբաժանվում են վերամշակող, իրացնող /առևտրական/, սպասարկող, մատակարարող, այգեգործական, անասնապահական, վարկային, ապահովագրական և այլ կոոպերատիվների:

Ագրարային վերափոխումների ներկա փուլում, տնտեսավարման բազմաբնույթ ձևերի առկայության պայմաններում, գյուղատնտեսական կոոպերացիան առավել գերակայող ուղղություններից է: Բազմասեփականության պայմաններում էկոնոմիկայում ստեղծվում են կոոպերատիվ կառույցների զարգացման օբյեկտիվ նախադրյալներ, միայն տնտեսական մեխանիզմի յուրահատկություններից, այլ նաև հետևյալ իրադրություններից ելնելով.

— արտադրական կոոպերատիվները հավասարաչափ, այլ կազմակերպարավական ձևերի հետ, ստեղծվում են գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների մակարդակին հավասար, այսինքն զարգանում է կոոպերատիվների հորիզոնական ցանցը,

— լայն տարածվում են ուղղահայաց կապերը տնտեսավարող սուբյեկտների միջև ըստ ճյուղային հատկանիշների, որոնք որպես կանոն, իրացվում են կոոպերատիվ ձևավորումների տեսքով /գյուղատնտեսական սպառողական կոոպերատիվներ/:

Հետևաբար, կոոպերատիվային կառույցների շառավիղը շուկայական տնտեսության պայմաններում ընդլայնվում է ինչպես հորիզոնական, այնպես էլ ուղղահայաց ուղղությամբ, այսինքն կոոպերացիան հանդես է գալիս որպես կապող օղակ տնտեսավարող սուբյեկտների միջև, սպասարկելով նրանց արդյունավետ գործունեությունը շուկայական հարաբերությունների ժամանակ:

Կոոպերատիվների գործունեությունը պետք է համապատասխանի արտադրության կազմակերպման այնպիսի ընդհանուր սկզբունքների, ինչպիսիք են պլանայնությունը, համալիրությունը, հավասարակշռվածությունը /առաջին հերթին հողային ռեսուրսի, կապիտալի, աշխատուժի նկատմամբ/: Սակայն կոոպերատիվների

զարգացման իրական գործընթացները ինչպես ԱՊՀ երկրներում, այնպես էլ մեր հանրապետությունում, բախվում են լուրջ դժվարությունների:

ԱՊՀ երկրների գերակշիռ մասի ագրարային հատվածում ինստիտուցիոնալ վերափոխումները սահմանափակվեցին պետական և կոլտնտեսային սեփականության տրանսֆորմացիայով, մասնավորապես որոշ երկրներում կոլտնտեսությունները և խորհրդային տնտեսությունները վարչական կարգով վերափոխվեցին փայատիրական ընկերությունների, կոոպերատիվների և ընկերակցությունների: Իսկ շատ երկրներում գյուղացիական /ֆերմերային/ տնտեսությունները գերակայող զարգացում չստացան: Օրինակ, 1996 թվականին ԱՊՀ երկրներում կար մոտ 765 հազար տնտեսություն, ընդ որում շուրջ 78 տոկոսը բաժին էր ընկնում Ռուսաստանին և Հայաստանին:

Նույն թվականին Հայաստանում, Վրաստանում, Ղրղզստանում և Ադրբեջանում ֆերմերային տնտեսություններին բաժին էր ընկնում անասնապահական արտադրանքի ավելի քան 90 տոկոսը: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ ֆերմերային տնտեսությունների զարգացման թույլ տեմպերը պայմանավորված են նյութա-դրամական բազայի բացակայությամբ:

Ֆերմերային տնտեսությունների արտադրության կառուցվածքը խոսում է այն մասին, որ նրանք հարմարվել են ոչ թե գործընկերների պահանջարկին, այլ սեփական հնարավորություններին:

Այն երկրներում, որտեղ ռեֆորմը հանգեցրել է կոլտնտեսությունների և խորհրդային տնտեսությունների ձևական վերափոխմանը փայատիրական ընկերությունների և ընկերակցությունների, իսկ ֆերմերային հատվածը սկզբնական վերելքից հետո կայունացել է, կամ նույնիսկ սկսել է կրճատվել, տեղի է ունենում գլխաքանակի և մթերատվության անկում, արտադրության նյութատեխնիկական մակարդակի իջեցում, իսկ որ գլխավորն է, հողի բերրիության նվազում: Մանրապրանքային մասնավոր տնտեսությունը ընդլայնվում է ձեռքի աշխատանքի շնորհիվ և «հնադարյան տեխնիկայի» օգնությամբ:

Այսպիսով չի կարելի միանշանակ ընկալել ագրարային ռեֆորմը:

Հանրապետության ագրոպարենային համակարգի ռազմավարության մշակման ժամանակ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել արտադրության կոոպերացիայի միջազգային փորձին: Պետք է ապահովել տնտեսական կապերի վերականգնումը ԱՊՀ երկրների միջև, ձևավորելով ընդհանուր ագրարային շուկա և

հաստատել տնտեսական նպատակահարմար հարաբերություններ ինչպես մակրո, այնպես էլ միկրոտնտեսական մակարդակում:

Ինտեգրացիոն կապերը կարևոր են նաև միկրոտնտեսական մակարդակում, այսինքն համագործակցող ձեռնարկությունների միջև: Դա հնարավորություն կտա կենտրոնացնել ռեսուրսները, արդյունավետ յուրացնել ներդրումները և ձևավորել նոր հոգեբանություն: Ինտեգրացիոն կապերը առանձնապես բեղմնավոր են վերամշակող արտադրության կազմակերպման համար, քանի որ նրա գործունեությունը անմիջականորեն կապված է արտահանման շուկայի կոորդինացման հետ, որը հնարավորություն է տալիս ստանալ լրացուցիչ շահույթ ի հաշիվ առավել հզոր և կայուն միջազգային շուկայի գործունեության:

Միջպետական կոոպերացիան ունի հետևյալ առավելությունները՝

— հնարավորություն է տալիս կարճ ժամկետում ուժերի միավորման ուղիով ստեղծել նոր արտադրություն, կամ արդիականացնել գործողը, զգալիորեն տնտեսել ներդրումային ծախսերը,

— հնարավորություն է տալիս փոխադարձ մատակարարումների ոչ մեծ ավելացման դեպքում ձեռք բերել վերամշակող արտադրանքի զգալի մեծացում և նրա իրացում ներքին և արտաքին շուկայում,

— պարզեցնում է ապրանքա-դրամական հարաբերությունները և փոխադարձ հաշվարկները ու տնտեսում տարադրամը ինչպես արտադրա-ներդրումային, այնպես էլ արտադրա-իրացնող փուլում,

— բարձրացնում է արտադրության ընդհանուր տեխնոլոգիական մակարդակը:

1991 թվականից հետո ագրոպարենային համակարգի ճգնաժամային վիճակը /կոոպերատիվ և արտադրական կապերի խզում, ագրարային ոլորտի ներդրումների կրճատում/ պահանջում է շտկումներ մտցնել ԱՊՀ բոլոր երկրների ագրարային քաղաքականությունում և ընդունել կազմակերպատնտեսական միջոցառումներ, որոնք կօգնեն վերականգնելու և զարգացնելու կոոպերացիայի տարբեր ձևերը:

Այսպիսով, կոոպերացիայի զարգացումը տարբեր մակարդակներում /մակրո և միկրո/ և տարբեր ձևերը /արտադրական, սպառողական/ կարևոր նշանակություն ունեն գյուղատնտեսական էկոնոմիկայի արդյունավետության բարձրացման գործում:

3.3 *Կոոպերացիայի զարգացման հեռանկարները Հայաստանի Հանրապետությունում*

Ագրոպարենային համակարգի հաջող զարգացումը Հայաստանի Հանրապետությունում էապես պայմանավորված է կոոպերացիայի ընդլայնմամբ, որը ինտեգրացված համակարգում միավորում է գյուղատնտեսական տարբեր տեսակի ապրանքարտադրողներին: Շուկայի պայմաններում կոոպերացիան կարող է կոորդինացնել տարբեր ֆունկցիաներ ինչպես գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության, այնպես էլ ագրոսերվիսի սպասարկման ոլորտում:

Կոոպերացիայի գաղափարի իրացմանը նպաստող պատճառներից են գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման դժվարությունները, տեխնիկայի, վառելիքի, պարարտանյութի և քսանյութերի ու այլ ռեսուրսների բարձր գները:

Այդ բարդություններն արտադրության զարգացման հիմնական արգելքներն են, որոնք ունեն գրեթե բոլոր ապրանքարտադրողները, անկախ ձեռնարկությունների կազմակերպատնտեսական ձևից, քանի որ նրանց և շուկայի միջև կանգնած է միջնորդը, իրացնողը, մատակարարողը և այլ ձեռնարկություններ՝ մոնոպոլիստներ:

Այդ վիճակից դուրս գալու ելքը կարող են դառնալ ապրանքարտադրողներին պատկանող կոոպերատիվ ձեռնարկությունները և կազմակերպությունները, ինչպես վերամշակման ու արտադրանքի իրացման, այնպես էլ նյութատեխնիկական մատակարարման և սպասարկման գծով: Այդ ուղու արդյունավետության մասին է վկայում, զարգացած շուկայական տնտեսություն ունեցող արտասահմանյան երկրների փորձը:

Ներկայումս ոչ պակաս սուր է դրված նաև արտադրության ֆինանսավորման և վարկավորման խնդիրը, որը հավասար չափով վերաբերում է ինչպես գյուղատնտեսական ձեռնարկություններին, այնպես էլ ֆերմերային տնտեսություններին: Գյուղատնտեսության վարկային սպասարկման ոլորտում անսահմանորեն գերիշխում են կոմերցիոն բանկերը, սահմանելով արտադրողների ուժերից վեր վարկերի դիմաց տրվող տոկոսադրույքներ: Առաջանում է լուրջ պահանջարկ ստեղծելու սեփական ֆինանսական կոոպերատիվ կառուցվածքներ, որոնք կիրականացնեն վարկային և ֆինանսական օպերացիաներ իրենց անդամների՝ գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների, իսկ հեռանկարում նաև ողջ գյուղական բնակչության համար:

Այս խնդրի առավել ռացիոնալ ուղին գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների միավորումն է մասնագիտացված կոոպերատիվներում՝

արտադրանքի վերամշակման, պահպանման, տեղափոխման գծով,

ինչպես գյուղատնտեսական հումքի իրացման, այնպես էլ այդ արտադրանքի վերամշակման,

նյութատեխնիկական մատակարարման գծով, որոնք կաշխատեն կոմերցիոն շահույթ չհետապնդող հիմունքով,

ֆինանսա-վարկային սպասարկում փոխադարձ վարկավորման հիմունքով, որը հնարավորություն կտա 2-3 անգամ իջեցնել տոկոսադրույքները,

ապահովագրական սպասարկում փոխադարձ ապահովագրության բազայի վրա, որը հնարավորություն կտա մի քանի անգամ իջեցնել ապահովագրության տարիֆները և կնպաստի զարգացնելու գյուղատնտեսության ողջ ունեցվածքի ապահովագրությունը, այլ ոչ թե նրա մի մասի, ինչպես փորձում են այսօր իրականացնել:

Ագրոպարենային համակարգում կոոպերացիայի զարգացման հեռանկարային մոդելի ձևավորման և մշակման ժամանակ շատ կարևոր է հաշվի առնել յուրաքանչյուր կոնկրետ ռեգիոնի բնատնտեսական պայմանները, որոնք ձևավորվել են արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքում: Չափանիշը պետք է լինի մեկը՝ արտադրանքի արտադրության աճ, նրա ինքնարժեքի իջեցում:

Փորձը ցույց է տալիս, որ փայտփրակյան ձեռնարկություններ առավել նպատակահարմար է ձևավորել արտադրական ոլորտներում, ագրոպարենային համակարգի նյութատեխնիկական ապահովման և վերամշակման ճյուղերում: Իսկ գյուղատնտեսական արտադրությունում առավել արդյունավետ են կոոպերատիվ կառույցները:

Տնտեսական փոխհարաբերության մեխանիզմն այդ կառույցներում հիմնադիրների միջև կառուցվում է այնպիսի սկզբունքներով, որոնք հատուկ են տնտեսավարման կոոպերատիվ ձևերին, մասնավորապես ընդունվող որոշումներում կարևոր են կոլեգիալությունը հումքի գների և պատրաստի արտադրանքի նկատմամբ, շահույթի բաշխումը և գործընկերների պատասխանատվությունը վերցված պարտականությունների նկատմամբ, ինչպես նաև ղեկավար մարմինների ընտրության սկզբունքը:

Ֆերմերային, գյուղացիական տնտեսությունների վերականգնմանը զուգընթաց առաջանում են խնդիրներ՝ կապված շուկայի հետ:

Ամիրաթեշտ է մատնանշել նաև այն, որ Հայաստանի ավանդույթները լիովին համապատասխանում են արտադրական /հորիզոնական/ կոոպերացիայի ձևին, որպես գյուղատնտեսական արտադրության կոլեկտիվ ձևի և գյուղացիական տնտեսությունների ասոցիացիայի ձևավորմանը, որն իր վրա կարող է վերցնել կազմակերպական, տեխնոլոգիական, ֆինանսատնտեսական և կառավարման ֆունկցիաներ:

Ասոցիացիաների ստեղծումը նախկին կոլտնտեսությունների, խորհրտնտեսությունների բազայի հիման վրա հնարավորություն կարող է տալ պահպանելու հողագործության վարման կոլտնտեսական, արտադրական պոտենցիալը: Ասոցիացիան կարող է ստեղծվել ինքնուրույն գյուղացիական տնտեսությունների միավորմամբ, կամ էլ կոլտնտեսությունների, խորհրտնտեսությունների վերակազմավորման ուղիով:

Ֆերմերային տնտեսությունների ասոցիացիան իրականացնում է միջտնտեսային փոխհարաբերությունների կարգավորում ասոցիացիայի ներսում և այլ ձեռնարկությունների ու կազմակերպությունների հետ, նյութատեխնիկական բազայի ձևավորում և սոցիալական ենթակառուցվածքի կոլեկտիվ օգտագործում, ցույց է տալիս օգնություն առևտրական, մատակարարման և այլ հարցերում, սահմանում է գներ, վարկաչափեր, տարիֆներ արտադրանքի և ներքին շրջանառության ծառայությունների համար, որոնք որոշվում են փոխադարձ պայմանավորվածությամբ՝ հիմնադիր-մասնակիցների միջև, ներկայացնում է իր անդամների շահերը իշխանության կենտրոնական և տեղական մարմիններում, իրականացնում է նրանց իրավունքների պաշտպանությունը:

Կոլտնտեսությունների և խորհրտնտեսությունների լուծարումից և գյուղացիական տնտեսությունների ձևավորումից հետո էլ ավելի է մեծանում կոոպերատիվների դերը նրանց աշխատանքի արդյունավետության բարձրացման գործում: Ձգալիորեն ընդլայնվում են կոոպերատիվների հնարավորությունները գյուղատնտեսության սպասարկմամբ զբաղվող պետական ձեռնարկությունների սեփականաշնորհման պայմաններում: Կոոպերատիվ հիմունքներով ագրոսերվիսները հնարավորություն են տալիս յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում ընտրելու կոոպերատիվի առավել շահավետ մոդելը, ընդունելի տվյալ պայմաններում:

Գյուղացիական տնտեսությունները ցածր տեխնիկական հագեցվածության պայմաններում հարկադրված են կոոպերացվելու համատեղ արտադրական գործունեություն վարելու, գյուղատնտեսական տեխնիկայի և տեխնոլոգիական սպասարկման ու շահագործման նպատակով: Տվյալ փուլում նպատակահարմար է ստեղծել կոոպերատիվներ տնտեսությունների բնակչության սերվիսային սպասարկման, ինչպես նաև մատղաշ անասունով և թռչնով ապահովելու համար:

Ուշադրության է արժանի նաև լայն տարածում գտած տեխնիկական սերվիսային սպասարկումը ոչ մեծ ձեռնարկություններում, ֆերմերային տնտեսություններում, տարբեր արտադրական ստորաբաժանումներում, որոնք չունեն սեփական տեխնիկական բազա, ագրոտեխնիկական սպասարկման կայան, վարձու կետեր և ձեռնարկություններ: Այդ սերվիսային ձեռնարկությունները հիմնականում երկու տեսակի ծառայություններ են իրականացնում՝

—տեխնիկական միջոցների վարձակալություն, սեփական միջոցներով աշխատանքներ կատարելու համար,

—մեքենայացված աշխատանքների կատարում վարձակալության կետերի աշխատողների ուժերով,

Վարձակալության կետերը կարող են ստեղծվել տեխնիկական կենտրոնների, վերանորոգող-տեխնիկական ձեռնարկությունների, բաժնետիրական կազմակերպությունների բազայի հիման վրա:

Նպատակահարմար է նրանց կազմակերպումը կոոպերատիվ հիմունքներով, առաջին հերթին ֆերմերային տնտեսությունների կողմից, որոնք բոլորից շատ են շահագործված նման տիպի սպասարկման ստեղծմամբ:

Հանրապետության ագրոպարենային համալիրի ռեֆորմի հետևանքով բացթողումները և առաջացած դժվարություններն նպաստել են գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության զգալի կրճատմանը, որը բոլոր տիպի սեփականատերերին հասցրել է սնանկացման եզրին: Այդ բարդություններն առաջացել են ոչ միայն ապրանքարտադրողների մոտ, այլ նաև ապրանքների իրացման հետ կապված: Առանձնապես ծանր վիճակում են հայտնվել մանր ապրանքարտադրողները:

Այս պայմաններում մանրապրանքային և ֆերմերային տնտեսությունները պետք է ելք գտնեն միջֆերմերային կոոպերատիվների կազմակերպմամբ գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության, պահպանման, վերամշակման և իրացման գծով: Այս ուղին առանձնապես արդյունավետ է թույլ, հնացած, մաշված

նյութատեխնիկական բազա ունեցող բուսաբուծության համար: Կոոպերատիվ հիմունքով կարող են ստեղծվել նաև անասնապահական ֆերմաներ բնակչությանը մատղաշ անասունով, թռչնով մատակարարելու գծով, կամ էլ համատեղ գյուղատնտեսական ձեռնարկություններ:

Ֆերմերային տնտեսությունների կայուն զարգացումը ագրոպարենային համակարգում ամհմար է պատկերացնել առանց նրանց կոոպերացման, ինչպես միմյանց, այնպես էլ այլ գյուղատնտեսական և արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետ, որոնք իրականացնում են արտադրանքի մթերումները, վերամշակումը, իրացումը, ագրոսերվիսային ծառայությունը:

Դեռևս XX դարի սկզբին մանր գյուղացիական տնտեսությունների տեսաբանները /Ա.Վ. Չայանով, Ն.Դ. Կոնդրատև, Ն.Ա. Ռիբչենկով, Ն.Պ. Մակարով և ուրիշներ/ ընդունելով դրանք որպես գյուղատնտեսական արտադրության հիմք, միաժամանակ չէին կարող չտեսնել խոշոր գյուղացիական տնտեսությունների կազմակերպ-տնտեսական առավելությունը փոքրերի նկատմամբ, առաջին հերթին մատակարարման, իրացման և արտադրանքի վերամշակման ու ագրոսերվիսի ոլորտներում: Այստեղից էլ բխում էր նրանց հետևողական ուշադրությունը գյուղացիական տնտեսությունների կոոպերացման հնարավորության նկատմամբ, որը անհատական արտադրողների համար պայմաններ կստեղծեր իրենց ռեսուրսները առավելապես արդյունավետ օգտագործելու, ստանալ լրացուցիչ օգուտ արտադրության տարբեր փուլերում համատեղ իրականացվող օպերացիաներից:

Հարկ է նշել, որ ռուսական ագրարային տեսաբանների XX դարի աշխատությունները այժմ լայնորեն օգտագործվում են շուկայական տնտեսություն ունեցող երկրներում, որոնց գյուղատնտեսության հիմնական կառուցվածքային միավորը հանդիսանում է ֆերմերային տնտեսությունը:

Երկար տարիների ընթացքում ձևավորված արտադրական և սպառողական կոոպերատիվների համակարգը արտացոլում է և պաշտպանում առանձին ֆերմերների շահերը՝ խթանելով տեխնիկական առաջընթացը, արտադրանքի որակի բարելավումը, ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործումը տարբեր շուկայական գործիքների միջոցով:

Ֆերմերների միավորմանը հիմնական պատճառների շարքում, կարելի է նշել հետևյալները՝ նյութական-ֆինանսական միջոցների բացակայությունը, որոնք անհրաժեշտ են տնտեսությունների նորմալ գործունեության համար, հիմնական արտադրության միջոցների չափից շատ բարձր գները, անբավարար

որակավորումը, փորձի և գիտելիքների պակասը, զարգացած ենթակառուցվածքի բացակայությունը, գյուղատնտեսական մթերքների ցածր զննման գները, գների անհամամասնականությունը և այլն:

Նշված պատճառներն այնքան ամուր են միմյանց հետ միահյուսվում, որ անհնար է առանձնացնել նրանցից առավել կարևորները:

Գյուղացիական տնտեսությունների վիճակի համալիր վերլուծությունը Հայաստանում ցույց է տվել, որ ներկայումս առավել նպատակահարմար է զարգացնել կոոպերատիվ կապերը գյուղատնտեսական արտադրանքի վերմշակման ոլորտում /առանձնապես անասնապահությունում/, ինչպես նաև համատեղ օգտագործման տեխնիկա ձեռք բերելու, մարքեթինգային ծառայություններ ցույց տալու համար:

Անասնապահական արտադրանքի իրացումը, պահպանումը և վերամշակումը /առաջին հերթին կաթինը/, հանրապետության գյուղացիական տնտեսությունների հիմնական խնդիրներից են: Նախ, կաթը պատկանում է արագ փչացող արտադրանքի շարքին, երկրորդ, գյուղացիական տնտեսությունները հեռու են իրացման շուկաներից: Տրանսպորտային ծախսերը /առանձնապես ձմռանը/ ոչ միշտ են ծածկում ապրանքային կաթի փոքր ծավալի ժամանակ: Այդ պատճառներն անհնար են դարձնում կաթի ամենօրյա իրացումը՝ արտադրված առանձին ֆերմերային տնտեսությունների կողմից: Ստեղծված վիճակից դուրս գալու իրական ելքը կարող է դառնալ տնտեսությունների, ֆերմերների կոոպերացիան գործող վերամշակող ձեռնարկությունների հետ: Այլընտրանք կարող է լինել կոոպերացիան միմյանց միջև սեփական վերամշակող բազա ստեղծելու նպատակով:

Այժմ դիտարկենք կոոպերացման այդ տարբերակը, այսինքն սպառողական կոոպերացիայի ձևավորումը:

Սպառողական կոոպերատիվը ոչ կոմերցիոն կազմակերպություն է, որը ստեղծվում է ֆերմերների կողմից կամավորության հիմունքներով, նպատակ ունենալով բավարարելու որևէ պահանջարկ այն պայմանով, որ տնտեսական գործունեությանը պարտադիր մասնակցեն կոոպերատիվները, տվյալ դեպքում նրանց ապահովումը հույսով:

Ֆերմերային սեփական վերամշակող բազայի ստեղծման օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ այս դեպքում բարձրանում է արտադրության արդյունավետությունը և ընդլայնվում գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացումը ի հաշիվ կորուստների կրճատման, որակի պահպանման, տրանսպորտային ծախսերի

կրճատման, հարակից արտադրանքի լավ օգտագործման: Տեղերում անմիջապես հումքի վերամշակման իրականացումը լուծում է նաև գյուղի սոցիալական հիմնախնդիրները՝ բարձրացնում է աշխատողների զբաղվածությունը, իջեցնում արտադրության և աշխատանքի սեզոնայնությունը, բարելավում բնակչության ապահովվածությունը սննդամթերքներով:

Այսպիսով կաթի վերամշակման համատեղ կազմակերպումը կոոպերատիվ հիմունքներով ավելի արդյունավետ է, քան հումքի տրամադրումը խոշոր վերամշակող ձեռնարկությունների պատվիրատուական սկզբունքով:

Սակայն նմանատիպ կոոպերատիվների վերականգնումը և զարգացումը ներկայումս հնարավոր է պետության և տեղական մարմինների կողմից ֆերմերային տնտեսություններին ցույց տրվող աջակցության դեպքում:

Մեր կարծիքով իրական է ֆերմերային կոոպերացիայի պետական աջակցության երկու տարբերակ՝

1. անտոկոս վարկերի տրամադրում նվազագույնը հինգ տարով,
2. արտադրության դոտացիան /տվյալ դեպքում կաթինը/ նպատակ ունենալով ապահովել նրա շահութաբերությունը և արտոնյալ վարկերի տրամադրումը:

Հայտնի է, որ ընդհանուր տնտեսական ճգնաժամը չէր կարող չազդել նաև ֆերմերային տնտեսությունների վրա: Առաջին հերթին դա վերաբերում է մեքենայական միջոցների ապահովմանը:

Նյութատեխնիկական բազայի զարգացման ցածր մակարդակի պայմաններում հանրապետության գյուղացիական տնտեսությունները կարիք ունեն գյուղատնտեսական կոոպերացիայի գյուղատնտեսական տեխնիկայի օգտագործման գծով: Աշխատանքների մեքենայացման ցածր մակարդակը և սարքավորումների օգտագործման սեզոնայնությունը մի կողմից և սեփական ֆինանսական միջոցների անբավարարությունը գյուղատնտեսական մեքենաների բարձր գների պայմաններում մյուս կողմից՝ կնպաստեն ֆերմերների միավորմանը տեխնիկական միջոցների համատեղ օգտագործման գծով:

Այս հարցում հետաքրքիր փորձ է կուտակված Գերմանիայում: Շրջանային ֆերմերային միություններում ստեղծվել են այսպես կոչված «մաշինների զանգեր»:

Ֆերմերները, որոնք իրենց տրամադրության տակ ունեն տեխնիկա, օգնություն են ցույց տալիս գյուղատնտեսական մշակաբույսերի աճեցմանը և բերքահավաքին, բեռի տեղափոխմանը, պարարտանյութերի մատուցմանը այն ֆերմերներին, որոնք

տեխնիկա չունեն: Դա հարմար և շահավետ է փոքր հողակտոր ունեցող ֆերմերներին, ինչպես նաև նրանց, որոնք ի վիճակի չեն գնելու գյուղատեխնիկա, կամ էլ նրանց համար նպատակահարմար չէ այն ձեռք բերել ցանքատարածությունների ոչ մեծ չափերի պատճառով: Դա ոչ պակաս շահավետ է համապատասխան տեխնիկայի տիրոջը, քանի որ այն արագ փոխհատուցվում է: Միաժամանակ տարբեր տեսակի աշխատանքների կատարման համար մշակվել են վարձաչափեր:

«Սաշիներինգների» համակարգը լայն տարածում է գտել Անգլիայում, Ֆրանսիայում և այլ երկրներում: Այն մեծ հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել նաև մեր հանրապետության գյուղատնտեսության ոլորտի համար: Նպատակահարմար է ֆերմերային տնտեսությունների շրջանային ասոցիացիաներին կից ստեղծել գյուղատնտեսական տեխնիկայի համատեղ օգտագործման կոոպերատիվներ որը չի պահանջում մեծ ծախսեր:

Հատուկ ուշադրության է արժանի մեքենատեխնիկական կայանների զարգացումը /MTC/: Այն պայմաններում, երբ գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների ֆինանսական ռեսուրսները և պետության ներդրումային հնարավորությունները սահմանափակ են, գյուղատնտեսական արտադրության տեխնիկական զինվածությունը կարելի է բարձրացնել միայն կապիտալի կենտրոնացման միջոցով:

Մեքենատրակտորային արդյունավետ գործունեության համար անհրաժեշտ է մշակել ձեռնարկությունների հետ տնտեսական հարաբերությունների օպտիմալ մեխանիզմ՝ կազմակերպաիրավական ձևով:

Նպատակահարմար է ՀՀ-ի յուրաքանչյուր վարչական շրջանում /մարզում/ ֆերմերային ասոցիացիաներին կից ստեղծել կոոպերատիվներ մարքեթինգային ծառայություն իրականացնելու համար: Կոոպերատիվների մասնագետները ուսումնասիրելով պահանջարկը և առաջարկը շուկայում, կարող էին առաջարկել ֆերմերներին առավել շահավետ ուղիներ արտադրանքի իրացման, աշխատանքի միջոցների և առարկաների ձեռք բերման համար, ինչպես նաև իրականացնել գովազդ: Այստեղ պետք է կուտակվի տեղեկատվություն տարբեր տնտեսական սուբյեկտների վիճակի, գիտության և տեխնիկայի նվաճումների, ինչպես նաև իրավական ակտերի և փաստաթղթերի վերաբերյալ:

Նման կոոպերատիվները նաև կոնսալիտինգային ծառայություններ կարող են ցույց տալ ֆերմերային տնտեսություններին, օգնել կազմելու հաշվապահական հաշվետվություններ, մշակելու քիզենս ծրագիր և այլն:

Կոոպերատիվներն իրենց կազմավորման աստիճանով պայմանավորված, գիտախորհրդակցական ծառայություններից բացի, կընդլայնեն իրենց գործունեությունը մարքեթինգի ոլորտում:

Այսպիսով կոոպերացիան, որը նպաստում է մանր ապրանքարտադրողների միավորմանը, անհրաժեշտ միջոց է ապահովելու ֆերմերային տնտեսությունների արդյունավետ գործունեությունը:

Վարկային կոոպերացիան հաճախ անվանում են կոոպերատիվ շարժման արյունատար համակարգ, և դա պատահական չէ, քանի որ այն արտադրական, սպառողական, իրացնող ու կոոպերացիայի այլ ձևերի անբաժանելի մասն է:

Հույս կապել ոչ պետական կառուցվածքների վրա՝ փաստորեն իրական չէ: Գործարարները միջոցներ չեն ներդնի վնասակար արտադրությունում, քանի որ կոմերցիոն բանկերի բարձր տոկոսները գյուղական ապրանքարտադրողների համար ձեռնտու չեն:

Ոչ մեծ, միջին չափի գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների ձևավորումը մեր հանրապետությունում կոոպերատիվների, ընկերակցությունների, ընկերությունների, ֆերմերային, անձնական օժանդակ տնտեսությունների տեսքով արդիական խնդիր կդրձնի ստեղծել գյուղատնտեսական վարկային կոոպերացիայի համակարգ, որի պայմաններում վարկերը պետք է մատչելի լինեն նույնիսկ վարկային կենտրոններից հեռու գտնվող արտադրողներին:

Վարկային կոոպերատիվը իրավաբանական անձ է, որն ունի ինքնուրույն հաշվեկշիռ, հաշիվ բանկում:

Նրա հիմնական նպատակը փայտտերերի փոխադարձ վարկավորումն է: Այն կարծես թե հանդես է գալիս որպես միջնորդ նրանց միջև, որոնք ունեն փող և նրանց, որոնք դրա կարիքն ունեն:

Գյուղատնտեսական վարկային սպառողական կոոպերատիվները զբաղվում են փայտտիրական մուծումների հավաքմամբ, վարկերի տրամադրմամբ արտադրական և ձեռնարկչատիրական նպատակներով՝ դրամական, բնամթերային ձևով և մուրհակներով, ժամանակավորապես ազատ դրամական միջոցների տեղաբաշխմամբ, բանկերի ավանդների և դրանք պետական արժեթղթերում ներդնելով, ինչպես նաև հանդես են գալիս, որպես երաշխավոր իրենց անդամների պարտավորությունների հարցում, նրանց ցույց են տալիս խորհրդատվական ծառայություն:

Կոոպերատիվների ողջ գործունեությունն իրականացվում է կամավորության, նրանց անդամների ընդհանրության հիման վրա, ըստ գյուղատնտեսական գործունեության տեսակների, պրոֆեսիոնալ հետաքրքրության, ինչպես նաև փայտտերերի ցանկացած

գործունեությանը անձնական մասնակցության, այդ թվում ընտրության ժամանակ:

Փոխառությունները տրվում են միայն կոոպերատիվի անդամների՝ պահպանելով վարկավորման ընդհանուր սկզբունքները /նպատակային բնույթը, ժամկետայնությունը, վերադարձնելիությունը և վճարունակությունը/:

Կոոպերատիվը պետք է երաշխավորի բոլոր օպերացիաների գաղտնիությունը իր անդամների հաշիվների և ավանդների գծով: Կոոպերատիվի յուրաքանչյուր անդամի համար պետք է սահմանվի բաց փոխառություն /վարկային գիծ/, սահմանային գումար, որը ֆիքսվում է հատուկ գրքում:

Վարկային կոոպերացիայի ամենակարևոր խնդիրներից մեկը օրենսդրական հիմունքների բացակայությունն է: Այդ կոոպերատիվները թեև սպառողական են, ունեն իրենց յուրահատկությունը: Նրանք գործում են հատուկ ֆինանսական ոլորտում և միավորում են մարդկանց պրոֆեսիոնալիզմի և սոցիալական ընդհանրության հիման վրա, չեն կատարում ծառայություններ կողմնակի մարդկանց և կազմակերպությունների համար: Մյուս կողմից անհրաժեշտ է օրենք, որը կառանձնացնի վարկային կոոպերատիվները այլ ֆինանսական ինստիտուտներից: Վարկային գյուղատնտեսական կոոպերատիվը արմատական ձևով տարբերվում է բանկերից սպառողական ուղղվածությամբ և գործունեության ոչ կոմերցիոն բնույթով:

Վարկային կոոպերատիվների փայտերերը ավանդատերեր չեն, ինչպես բանկում, նրանք սեփականատերեր են, աշխատանքի մասնակիցներ:

Բանկային օրենսդրության շատ ձևեր չեն կարող կիրառվել վարկային կոոպերատիվներում: Օրենսդրական հիմունքների անհրաժեշտությունը պետք է հաստատվի քաղաքացիական օրենսգրքի դրույթներում /որը, ցավոք, չկա/, «գյուղատնտեսական կոոպերացիայի մասին» սպասվելիք օրենքում, որի ընդունումը խիստ անհրաժեշտ է: Այստեղ պետք է նշվեն վարկային կոոպերատիվների ձևավորման գործունեությունը, դրանց իրավունքները և պարտականությունները, որոնք պետք է սահմանվեն օրենքով, կարգավորելով դրանց ստեղծումը և գործունեությունը:

Վարկային կոոպերատիվները պետք է շատ կարևոր գործոն դառնան գյուղատնտեսական կոոպերացիայի հետագա զարգացման բնագավառում:

Մանր ապրանքարտադրողները ագրարային ոլորտում իրենց կարգավիճակով ներկայացված են գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների տեսքով:

Ներկա ժամանակահատվածում գյուղատնտեսական կոոպերացիայի վերականգնման արդյունավետ ձևերից մեկը մանր ապրանքարտադրողների միջհարևանային փոխօգնության կազմակերպումն է, որն անպայման պետք է ամրապնդվի գրավոր պայմանագրով և հաճախ կրի ժամանակավոր, սեզոնային բնույթ: Այդ կոոպերացիայի օբյեկտ կարող են ծառայել աշխատանքի փոխվճարվող օգտագործումը, ինչպես նաև գյուղատնտեսական տեխնիկան և սարքավորումները:

Կոոպերատիվ կապերը, որ կան գյուղացիական տնտեսություններում, հատկապես կարևոր են փոքր թվաքանակի դեպքում: Զխախտելով գյուղացիական տնտեսությունների տնտեսական ինքնուրույնությունը, կոոպերացիան այս դեպքում հնարավորություն է տալիս առանձնացնել տարբեր տեսակի գործունեության փոխգործության առանձին գործընթացներ, որտեղ մեկուսացված տնտեսավարումը չի կարող լինել շահութաբեր: Ընդ որում, հիմնական արտադրական գործունեությունը պահպանում է իր անկախ բնույթը և իրականացվում է գյուղական ընտանիքի անդամների կողմից ինքնուրույն, կամ էլ վարձու աշխատանքի օգնությամբ:

Չենց պաշտոնական գործընկերային միջհարևանային կապերն էլ կոոպերացիայում հանդես են գալիս որպես այն պարզ ուղին, որով և սկսվում է գյուղացիական կոոպերացիայի զարգացումը, որն էլ տարբեր ձևերով սկսել և գործում է երկրի տարբեր մարզերում: Այսպես, օրինակ, ֆերմերը, որն ունի տրակտոր կամ էլ այլ տեխնիկա, բացի իր տնտեսությունում կատարվող աշխատանքից, իր վրա է վերցնում հարևան տնտեսության հողատարածքի մշակումը, նրա արտադրանքի տեղափոխումը, ինչպես նաև այլ աշխատանքների կատարումը:

Պարզ գործընկերային կոոպերացիան կարող է հանդես գալ արտադրական կոոպերացիայի ձևով, որի դեպքում տեղի է ունենում մասնավոր և նույնիսկ մանր գյուղացիական տնտեսությունների ռեսուրսային բազայի միավորում, պահպանելով նրանց սեփականության իրավունքը հողի և այլ ունեցվածքի նկատմամբ:

Ֆերմերային կոոպերացիայի զարգացումը խոչընդոտող հիմնական պատճառը գյուղացիական տնտեսությունների հողատարածքների ցրվածությունն է, կոոպերացիայի նկատմամբ անվստահության բարոյահոգեբանական մթնոլորտը: Պատճառներից մեկն էլ կոոպերացիայի նկատմամբ պետության անբավարար աջակցությունն է, հատկապես մանր ապրանքարտադրողների նկատմամբ:

ինչպես նշել ենք, մինչև օրս ընդունված չէ «գյուղատնտեսական կոոպերացիայի մասին» օրենք, ելնելով ագրարային սկզբունքորեն նոր հարաբերություններից:

Մեր կարծիքով այդ նպատակով մոտ ապագայում անհրաժեշտ է իրականացնել հետևյալ միջոցառումները՝

օրենսդրական բազայի կատարելագործում, ուր կնշվեն մասնավոր ապրանքարտադրողների հատուկ իրավունքները և պարտականությունները կոոպերացիայի պայմաններում,

պետության կողմից գյուղատնտեսական մանր կոոպերատիվ ամրաճարտադրողների ֆինանսական գերակայող աջակցությունը, ինչպես նաև այս կոոպերատիվներին ռեգիոնալ, մարզային և ազգային աջակցության տրամադրումը,

գյուղատնտեսական անհատական ապրանքարտադրողների գիտելիքների բարձրացումը կապված կոոպերացիայի հետ, որը ենթադրում է լուսավորչական աշխատանքի կազմակերպում գյուղատնտեսական կառավարման մարմինների միջոցով:

Մանր ապրանքարտադրողների կոոպերացիայի զարգացումը պետք է ընթանա առաջին հերթին այլ ապրանքարտադրողների հետ համագործակցության, ինչպես նաև օգտագործելով կոոպերատիվ հիմունքներով արդեն ստեղծվածներին: Գյուղացիական տնտեսությունների մոտ միջոցների բացակայության դեպքում նման կոոպերացիայի իրականացումն անհրաժեշտ է դնել պետության ֆինանսական օգնության վրա, իհարկե վերադարձման պայմանով:

Անհատական գյուղացիական ապրանքարտադրողների կոոպերացիայի զարգացումը կխրախուսվի, եթե ստեղծվեն տարբեր ռեգիոնալ, մարզային վարկային կոոպերատիվներ: Սկզբնական շրջանում նրանք կարող են աշխատել որպես փոխադարձ վարկային ընկերությունների կոոպերատիվներ և, մասնակիորեն, պետական աջակցության միջոցներով, հատկապես մեկնարկային կապիտալի ձևավորման ժամանակ:

3.4 Ծառայությունների սպասարկման ոլորտի կոոպերատիվների ձևավորման տնտեսական անհրաժեշտությունը և հեռանկարները

Սպասարկող կոոպերատիվներին են պատկանում այն կոոպերատիվները, որոնցում իրականացվում են նրանց անդամների տնտեսական գործունեության առանձին կողմերը և ունեն մասնավոր սեփականություն: Նման կոոպերատիվները երբեմն կոչվում են ուղղահայաց տիպի միավորումներ, կամ էլ ուղղահայաց կոոպերատիվներ: Դրանց շարքին են պատկանում գյուղատնտեսական արտադրանքի վերամշակումը, պահպանումը, իրացումը և արտադրական սպասարկումն ու մատակարարումը, ինչպես նաև վարկավորումն ու ապահովագրումը, իրենց անդամների ու նրանց արտադրական ծառայությունների իրականացումն ապահովող կոոպերատիվները: Այժմ, երբ հանրապետությունում իրականացված է կոլտնտեսությունների և խորհրտնտեսությունների լուծարումը, գյուղատնտեսության ոլորտին սպասարկող կոոպերատիվների զարգացման անհրաժեշտությունը կասկած չի հարուցում և քննարկման առարկա չէ: Այդ անցումնային ձևի տնտեսական և սոցիալական առավելությունն ակնհայտ է, թեև գործնականում այն շատ դժվարությամբ է կիրառություն գտել:

Գյուղատնտեսական արտադրողների սպասարկող կոոպերատիվների զարգացման ցածր մակարդակի պատճառներն են՝

մասնավոր /ինչպես անհատական, այնպես էլ կոլեկտիվ/, շուկայական ուղղվածությամբ գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների գործարարական հատկություն ունեցողների անբավարար տնտեսական պոտենցիալը, որը պայմանավորում է կոոպերատիվ շարժման ցածր սոցիալական բազան,

ապրանքային գյուղատնտեսական արտադրություն վարելու ձևավորված մակրոտնտեսական անբարենպաստ պայմանները /անվճարունակությունը, վարկային համակարգի անկատարելությունը և հակասական բնույթը, գյուղատնտեսության ֆինանսավորման արդյունավետ համակարգի բացակայությունը, գյուղատնտեսական և արդյունաբերական արտադրանքի գների չափից լայն «մկրատի» առկայությունը/,

գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների ուղղահայաց կոոպերացիայի գործունեությունը կարգավորող օրենսդրական բազայի բացակայությունը, ինչպես նաև գյուղական բնակչության կոոպերացիայի վերաբերյալ խիստ ցածր գիտելիքները,

տնտեսական ինքնակառավարման նորությունների ոչ բավարար իմացությունը գյուղական բնակչության շրջանում,

կոոպերատիվ շարժման պետական, մունիցիպալ և հասարակական թույլ աջակցությունը, համապատասխան խորհրդատվական կառույցի բացակայությունը, այդ ոլորտի որակյալ մասնագետների պակասը,

գյուղական որոշ էլիտար խավի դիմադրությունը իրական կոոպերատիվ կառույցների ձևավորման խնդրում, որոնք շահագրգռված են գյուղատնտեսական արտադրության կոմերցիոն ձևերի զարգացման գործում:

Ագրարային ոլորտի տնտեսական և ֆինանսական վիճակի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գյուղատնտեսության ձևավորված համակարգի հարաբերությունը ագրոպարենային համակարգի զուգորդվող ճյուղերին հիմնված է գյուղատնտեսական արտադրողների անվերահսկելի շահագործման վրա և ուղղված է նրանց կողմից ստեղծվող ոչ միայն հավելյալ, այլ նաև անհրաժեշտ արդյունքի զգալի մասի բացահայտմանը: Դրան գումարվում են բարդություններ, կապված գյուղատնտեսական մթերքների իրացման, տեխնիկայի, պարարտանյութերի, վառելիքի, այլ միջոցների բարձր գների հետ, որոնք էլ ագրարային էկոնոմիկայի զարգացման հիմնական խոչընդոտներն են: Այսպես, մեր կողմից կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ գյուղատնտեսական հողմքի գնման գների և պատրաստի արտադրանքի մանրածախ գների հարաբերակցությունը մեր համրապետությունում 1994-2000թթ. հացահատիկային մշակաբույսերի գծով տատանվում էր 1:3.7 հարաբերակցությամբ:

Գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների մոտ սեփական վերամշակող և իրացնող բազայի բացակայությունը հանգեցնում է նրան, որ ըստ եղած հաշվարկների, բաժին է ընկնում պատրաստի արտադրանքի իրացումից ստացված շահույթի ընդամենը 20 տոկոսը, իսկ վերամշակող ձեռնարկություններին՝ 40 տոկոսը, այդքան էլ մեծածախ և մանրածախ առևտրին, շահույթի մինչև 5 տոկոսը վերցնում են տրանսպորտային ձեռնարկությունները, որոնք զբաղված են արտադրանքի տեղափոխմամբ: Մթերող, գնող, վերամշակող, իրացնող ձեռնարկությունների քաղաքականության հետևանքը այն է, որ գյուղապրանքարտադրողների մոտ իջնում է տնտեսական շահագրգռվածությունը ապրանքների արտադրության գծով, կրճատվում են նրանց ծավալները: Միաժամանակ, ապրանքարտադրողները աստիճանաբար ավելի ակտիվ սկսում են փնտրել իրենց արտադրանքի իրացման այլընտրանքային ուղիներ, օրինակ՝ արտադրանքի վաճառքը վերավաճառողներին,

առանց այդ գործարքը ձևակերպելու, բայց առկա գումարով ու նաև ստեղծելով թեկուզ և պարզունակ, ցածրորակ, բայց իրենց շահավետ արտադրանքի վերամշակում:

Նույնամանակ վիճակ է նկատվում նյութատեխնիկական մատակարարման և սպասարկման ոլորտում: Արտադրության միջոցները, որոնք ձեռք են բերվում մոնոպոլ կոմերցիոն կառույցների միջոցով, գյուղատնտեսական արտադրողների վրա նստում են 20-30 տոկոսով թանկ, քան ուղղակի կապերի միջոցով, այդ արտադրության միջոցներն արտադրող ձեռնարկությունների հետ կամ էլ ծառայություններ իրականացնելիս:

Ոչ պակաս սուր է դրված ֆինանսավորման խնդիրը, առաջին հերթին վարկավորման, որը հավասարաչափ վերաբերում է ինչպես գյուղատնտեսական ձեռնարկություններին, այնպես էլ ֆերմերային տնտեսություններին:

Գյուղատնտեսության վարկային սպասարկման ոլորտում միանշանակ գերիշխում են կոմերցիոն բանկերը, որոնք վարկեր հատկացնելիս արտադրողների ուժերից վեր տոկոսադրույքներ են սահմանում: Այս վիճակը խորանում է նաև նրանով, որ գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողներին հատկացվող միջոցները արտոնյալ վարկերի տեսքով ժամանակին չեն հասնում ֆերմերին:

Գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների շահերի պաշտպանության առավել ռացիոնալ ուղին նրանց միավորումն է համապատասխան մասնագիտացված կոոպերատիվներում, որոնք իրենցից ներկայացնում են արտադրության կազմակերպման իրավական ձևերից մեկը գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների կամավոր միավորման տեսքով: Դրանց գործունեության սկզբունքները փորձարկված են համաշխարհային հարուստ պրակտիկայի հիման վրա /վերջին 150 տարվա ընթացքում/:

Սպասարկող կոոպերատիվների զարգացումը տարբեր մակարդակներով ուղի է ստեղծելու կոոպերատիվների անդամների /ապրանքարտադրողների/ շահերի հետևյալ համակարգ՝

արտադրանքի վերամշակման, պահպանման, տեղափոխման սեփական բազա,

գյուղատնտեսական հողմքի, ինչպես նաև դրա վերամշակման սեփական համակարգ,

նյութատեխնիկական մատակարարման սեփական համակարգ, որը կկարողանա աշխատել ոչ կոմերցիոն շահույթ չբերող հիմունքով, այսինքն գնորդներից՝ կոոպերատիվի անդամներից միայն մեծածախ գնով լրացուցիչ գումար վերցնելով փաստացի շրջանառության ծախքերը, առանց որևէ հավելավճարի,

Ֆինանսա-վարկային սպասարկման սեփական համակարգ փոխադարձ վարկավորման հիման վրա, որը հնարավորություն կտա 2-3 անգամ կրճատել վարկերի տոկոսադրույքները:

Ագրարային զարգացման ժամանակակից փուլում կոոպերատիվային մոդելը կարող է լուծել լիովին հստակ սոցիալ-տնտեսական խնդիրներ, որոնք առանցքային նշանակություն կունենա ագրարային ռեֆորմի հետագա ճակատագրի համար և, առաջին հերթին, ագրարային արտադրության ֆերմերային համակարգի զարգացման գործում:

Գյուղատնտեսության մակրոտնտեսական կոնյուկտուրայի կտրուկ վատթարացման ֆոնի վրա մանր ձեռնարկությունները, այլ հավասար պայմաններում, չարչարվում, տանջվում են շուկայական ենթակառուցների բացակայության հետևանքով, կենցաղի դժվարությամբ, որտեղ կառուցվածքային վերակառուցումները էապես շատ են, քան խոշոր ձեռնարկություններում:

Մեր կողմից արված ուսումնասիրությունները վկայում են, որ ֆերմերային տնտեսություններն ավելի են կախված պետական մթերոլ կազմակերպությունների մատակարարումներից, քան խոշոր ձեռնարկությունները: Նրանք օգտագործում են այնպիսի ոչ ավանդական իրացման ավելի քիչ ուղիներ, ինչպիսիք են միջնորդները, ուղղակի մատակարարումները մեծածախ ցանց, այլ ձեռնարկություններին, տոնավաճառներ և մեծածախ շուկաներ, բարտեր, քանի որ մասնավոր վերամշակող ձեռնարկությունները, միջնորդները, արտահանողները գերադասում են գործ ունենալ ավելի խոշոր մատակարարների հետ:

Այդ հակասությունից դուրս գալու միակ միջոցը ֆերմերային կոոպերացիայի ձևավորումն է, որն հնարավորություն է տալիս գոյատևել ընտանեկան ձեռներեցների:

Սակայն, դա բոլորովին էլ չի նշանակում, որ ֆերմերային շարժումը սպառել է զարգացման բոլոր աղբյուրները և հետագայում չի կարող հանդես գալ որպես ագրարային ռեֆորմի զարգացման գործոն: Ֆերմերային հատվածը արդեն այսօր կատարում է և էլ ավելի ակտիվ ձևով կկատարի հեռանկարային ռեսուրսների վերաբաշխման հետ կապված տնտեսական ֆունկցիա: Հողի և այլ արտադրական ռեսուրսների վերաբաշխումը մեծ մասշտաբներով բավականաչափ պրոբլեմային է: Այդ պայմաններում ֆերմերներն իրենցից ներկայացնում են ագրարային հատվածի այն շերտը, որի միջոցով կատարվում է ռեսուրսների վերաբաշխումը: Դա տեղի է ունենում, տարբեր ձևերով՝ ուժեղ աշխատողները հեռանում են թույլ տնտեսություններից իրենց փայաբաժնով, սեփական արտադրություն ձևավորելու համար:

Ֆերմերային տնտեսության մյուս ֆունկցիան գուտ տեխնոլոգիական է, արդեն այսօր որոշակի գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրությունը կազմակերպվում է մասնավոր մանր ապրանքային տնտեսություններում:

Մոտ ապագայում վերանվազող գյուղատնտեսական կոոպերատիվների հետագա տարածման արգելքը ավարտուն ցիկլով արտադրական ձեռնարկությունների ստեղծման համար միջոցների բացակայությունն է, թույլ տրանսպորտային պարկի առկայությունը և սեփական պատրաստի արտադրանքի իրացման բազայի բացակայությունը:

Այստեղ հարկ է հաշվի առնել, որ ագրարային վերափոխումները ՀՀ-ում պետք է ունենան տարբերակված մոտեցում:

Գյուղատնտեսական տնտեսությունները կարելի է պայմանականորեն բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբին կարելի է դասել արդեն կայացած և ամուր տնտեսությունները, երկրորդին՝ այն տնտեսությունները, որոնք հեռանկար չունեն վարելու ընդլայնված վերարտադրություն:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում բազմապրոֆիլ կոոպերատիվների ստեղծումը: Դրանց անհրաժեշտությունն առաջ է գալիս այն ժամանակ, երբ մի քանի մանր ապրանքարտադրողներ գտնվում են միմյանց կողք-կողքի:

Փորձը ցույց է տալիս, որ անհատական հատվածի արտադրությունը կոոպերացման ժամանակ արագ արձագանքում է շուկայական պահանջարկին և ի վիճակի է առանց մեծ կապիտալ ներդրումների և լուրջ ապրանքային արտադրանքի արտադրության ստանալ որոշակի տնտեսական էֆեկտ:

Ագրարային ոլորտի հիմնական խնդիրներից մեկն այժմ կայանում է ներքին գյուղատնտեսական շուկայի կտրուկ նեղացման մեջ: Ռազմավարական տեսանկյունից այդ խնդիրները պետք է լուծվեն բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող եկամուտների աճով և շուկայական ենթակառուցների զարգացմամբ: Սակայն, մարտավարության տեսանկյունից՝ իրացման խնդիրն իր լուծումը կարող է գտնել ԱՊՀ և արտասահմանյան երկրների արտահանման ճանապարհով:

Ներկայումս գյուղատնտեսության ֆինանսական ճգնաժամի կարևոր պատճառը համարժեք վարկային մեխանիզմի բացակայությունն է: Գյուղատնտեսության ֆինանսական շուկայի ձևավորված իրավիճակում, որն ունի երկար արտադրական ցիկլ, այն տառապում է սեզոնային վարկերի աղբյուրների անբավարարությունից: Հայտնի է, որ նախկինում այդ խնդիրը լուծվել է պետական կենտրոնացված ֆինանսավորման մեթոդներով: Այդ մեխանիզմի

բացասական հետևանքները վաղուց հայտնի են՝ միջանկյալ կառույցների կողմից դրամի օգտագործումը իրենց կարիքների համար, մինչև սպառողին հասնելու երկար ժամանակահատվածը, տրամադրվող ռեսուրսների արտաբանկային հավասարեցվող բաշխումը: Նման ձևը ոչ միայն կտրուկ ավելացնում էր պետության ներքին պարտքը, այլ նաև խզում էր ճյուղի, թեև փոքր ֆինանսական կարգապահությունը: Եվ այսօր ագրարային արտադրության ֆինանսավորումը շուկայական հարաբերությունների պայմաններում և դրա մեխանիզմների մշակումը կարևորագույն խնդիրներից մեկն է:

Գյուղատնտեսական վարկի զարգացման տարբերակներից մեկը վարկային միությունների ստեղծումն է, կամ էլ հիպոթեկ վարկերի, վարկային ընկերակցությունների ստեղծումը:

Հարկ է նշել, որ համաշխարհային պրակտիկայում մշակված են հսկայական քանակության նման ձևեր, տեսակներ, որոնք թեթևացնում են գյուղական բնակչության կողմից վարկ վերցնելու հնարավորությունները: Ցավոք, այս ոլորտում եվրոպական և ամերիկյան փորձից վերցվում է միայն ֆերմերների համար համազգային կոոպերատիվ բանկերի գաղափարը, որոնք առաջ են եկել այնքան վաղուց և այնպես ուժեղ են ինտեգրացվել՝ բարձր զարգացած ֆինանսական կառույցներին, որ արդեն մոռացել են իրենց կոոպերատիվ ծագման մասին: Դրա պատճառով էլ վարկային քաղաքականության օրենսդրությունը կոոպերացիայի ոլորտում հիմնականում զարգանում է խոշորամասշտաբ ծրագրերի ուղղությամբ:

Մեր կարծիքով, այսօր, ելնելով հանրապետության ստեղծված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակից, նպատակահարմար է զարգացնել առավել պարզ ձևերը, որոնց պետությունը կարող է աջակցել միանյա ներդրումների միջոցով, միացյալ պատասխանատվության սկզբունքից ելնելով:

Ագրարային ոլորտում սպասարկող կոոպերատիվների համակարգի հետագա զարգացման նոր, լուրջ նախադրյալ կարող է դիտվել գործունեության խթանման իրականացումը, որն ամրապնդված է օրենսդրությամբ:

3.5 Կոոպերացիայի վերականգնումը Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում՝ շուկայական հարաբերությունների պայմաններում

Չնայած, որ գյուղատնտեսական կոոպերատիվների հիմքերի քայքայումը Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում ունի ավելի կարճ պատմություն, քան, ասենք, Ռուսաստանում և այն իրականացվել է պակաս դաժանությամբ, նույնիսկ պահպանելով նախկին կոոպերատորների որոշ իրավունքները, ներառյալ հողի սեփականության իրավունքը, սակայն կոոպերացիայի հիմքերի վերականգնումը հարկ է սկսել ըստ էության նորից, փաստորեն սկզբից:

Ասվածը ամբողջությամբ վերաբերում է նաև մեր հանրապետությանը:

Ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Արևելյան Եվրոպայի երկրներում կոոպերացումն իրականացվում է ոչ թե հանրայնացման դասական կանոններով, այլ սկսվում է սեփականաշնորհումով, մասնավորեցումով, ընդհուպ մինչև կոլեկտիվ տնտեսությունների վերացումը, այլ խոսքով ասած «մասնատումը»:

Խնդրի էությունն այստեղ կայանում է նրանում, որ իրական կոոպերացման համար սկզբում պետք է սահմանազատվի, այսինքն ապագա կոոպերատիվի անդամը պետք է ստանա իր բաժինը հողի և այլ միջոցների տեսքով, ու հետո նոր կողմնորոշվի կամավոր կոոպերատիվ համագործակցության տարբեր ձևերում ընդգրկվելու հարցում:

Այսպես օրինակ, Հունգարիայում հողային ռեֆորմի ընթացքը և հողագործության և հողօգտագործման նոր կառուցվածքի ձևավորումը ավարտված չեն: Սակայն հատուկ նախաձեռնված են նրա հիմնական միտումները: Մասնավոր հողատերերի տրամադրության տակ գտնվող հողերի տիրելու և օգտագործելու ֆունկցիաները միավորվել են և սկսվել է անցումը հողի քաղաքակիրթ շուկայի ձևավորմանը: Վերականգնման հետևանքով առաջացած նոր հողատերերի արդեն ավելի քան 20 տոկոսը ինքն է ցանկանում այն մշակել:

Նոր սեփականատերերը ամենայն հավանականությամբ հողերը կտան վարձակալության, իսկ մոտ ապագայում կարող են վաճառել, որի հետ կապված հողը սահմանված սահմաններում կկենտրոնացվի առավել գործարար և բանիմաց սեփականատերերի ձեռքում, որոնք ի վիճակի կլինեն վարելու բարձր ապրանքային

գյուղացիական տնտեսություն, որը կընդգրկի սպառողական կոոպերատիվների ցանցը: Հենց դրանով էլ կծնավորվի ագրարային ֆերմերային կառուցվածքի առավել գերակայող հատվածը և համապատասխանաբար կսկսի զարգանալ ֆերմերային կոոպերացիան:

Սակայն դա չի կարող տեղի ունենալ արագ, վերևում նշված տնտեսական բնույթի պատճառներով, որոնք ձևավորվել են երկար տարիների ընթացքում:

1992 թվականին Հունգարիայում ըստ կոոպերատիվների մասին ընդունված օրենքի, պարտավոր են անցկացնել ընդհանուր ժողով, որպեսզի որոշեն կոոպերատիվի անդամներից յուրաքանչյուրի հողատարածքների չափը: Ընդ որում ունեցվածքի 40 տոկոսը, ներառյալ հողը, նախատեսվում էր բաժանել մասնակիցների միջև, հաշվի առնելով գյուղատնտեսական ձեռնարկություններում աշխատած տարիների քանակը, աշխատանքի բնույթը և գյուղատնտեսական ձեռնարկությունում անդամի ունեցվածքի ներդրումի ոչ պակաս 30 տոկոսը:

Մինչև 1992 թվականի հունիսի 15-ը գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների անդամները կոոպերատիվների ընդհանուր ժողովում պետք է ընդունեին որոշում հետագա գործունեության ձևի վերաբերյալ, կամ էլ դադարեցնեին իրենց գործունեությունը և սկսեին գործել որպես մասնավոր տնտեսություններ, մասնավոր անձեր, կամ էլ որպես կոոպերատիվ, սակայն սկզբունքորեն նոր հիմքով, որպես ինքնուրույն փայտերերի կամավոր միավորում /ըստ էության մասնավոր սեփականատերեր/: Արդեն 1993 թվականին Հունգարիայում 1410 գյուղատնտեսական ձեռնարկություններից տնտեսավարման վերջին ձևը պահպանել էր 1200 ձեռնարկություն: Գյուղացիությունը գերազանցապես արտահայտվել էր կոոպերատիվների պահպանման օգտին, բայց արդեն հողի մշակմանը մասնավոր իրավունքով, քանի որ այդ ձևը առավել հաջող էր հնարավորություն տալիս հաղթահարելու անցման ժամանակի ճգնաժամը: Այնուամենայնիվ, հեռանկարային տեսանկյունից հենց այդ ձևն էլ կարող է դառնալ մասնավոր հատվածի կայացման, նրա ոչ արտադրական կոոպերացիայի անցման հիմքը հիմնականում իրացման, մատակարարման և սերվիսի ոլորտներում:

Ներկայումս Հունգարիայի ագրարային հատվածի կառուցվածքային վերափոխումների գաղափարախոսությունը ձգտում է չկորցնել իր գլխավոր առավելությունը՝ ուղղահայաց կոոպերացիայի համակարգի զարգացումը: Ուղղվածություն վերցնելով ապագայում զարգացնել «ամերիկյան տիպի» խոշոր ֆերմաներ

/հիմնականում ներկայիս գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների բազայի վրա/, նրանք մտադրվում են անցում կատարել նման տեսակի*ապրանքային անհատական տնտեսություններին /որպես կանոն մասնագիտացված/, ինչպես նաև օգտագործելով կատարելագործելով օժանդակ հողամասերը և մանր օժանդակ տնտեսությունները /որոնք 1992 թվականին 1.4 մլն էին/:

Նախկին Չեխոսլովակիայում հողի սեփականության մասնավոր օրենսդրական ռեժիմը «սոցիալական վերակառուցման» ժամանակահատվածում նույնպես պահպանվեց: Դրա համար էլ հողային ռեֆորմի ընթացքում խնդիրների լուծման շրջանակը սահմանափակվել է հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության տնտեսական հիմքի իրացմամբ և պետական այն հողերի մասնավորեցմամբ, որոնց սեփականատերերը հայտնի չէին:

Հողային նոր հարաբերությունների հիմնումները, որոնք ապահովում են հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության իրավունքի իրացման հետևողականությունը, դրված են 1991 թվականին ընդունված հողի մասին օրենքում: Սահմանված է, որ հողի օգտագործումը այն մարդկանց կողմից, որոնք ցանկանում են զբաղվել գյուղատնտեսությամբ, թույլ է տրվում միայն հողի սեփականատիրոջ հետ վարձակալական պայմանագրի կնքման հիման վրա: Օրենքը ուժի մեջ մտնելու պահից /1991 թվականի մայիս/ հողի և այլ գյուղատնտեսական ունեցվածքի բոլոր օգտագործողները ձեռք են բերել վարձակալի կարգավիճակ, իսկ այդ հողի և ունեցվածքի սեփականատերերը՝ վարձատուի կարգավիճակ, որոնց իրավունք է վերապահված վերանայելու և դադարեցնելու պայմանագիրը:

Պետական հողերի սեփականաշնորհումը նախատեսում է այդ նպատակով ստեղծել հանրապետական հողային ֆոնդեր իրենց տարածքային ստորաբաժանումներով:

Ագրարային ոլորտի իրավունքների վերականգնումը նախատեսում է նախկին սեփականատերերին վերադարձնելը. նախ, հողերը և այլ գյուղատնտեսական ունեցվածքը, որոնք գտնվում էին պետական տնտեսությունների և գյուղատնտեսական կոոպերատիվների տրամադրության տակ 1948-1991թթ., երկրորդ 1947-1948թթ. բռնագրաված հողերը առանց փոխհատուցման սահմանափակելով իրավունքների վերականգնման բոլորջարկումը. այդ դեպքում հողի առավելագույն չափը պետք է լինի 150 հա:

Սակայն ընդհանուր առմամբ նորմատիվը օրենսդրական դաշտի անկատարության և անմշակության հետևանքով և իրացման մեխանիզմի բացակայության պատճառով, մաս հողի և ունեցվածքի ամենասկզբնական սեփականատիրոջ բացահայտման

դժվարությունը խոչընդոտում են ագրարային հարաբերությունների և գյուղում կոոպերացիայի զարգացման ընդհանուր ընթացքը:

Գյուղատնտեսական հողերի ազատ շուկայի ստեղծումը Չեխիայում և Սլովակիայում ընդունվել է որպես անհրաժեշտ պայման ագրարային հատվածում արմատական կառուցվածքային փոփոխություններ կատարելու տեսանկյունից ու նաև կարևոր գործոն ֆերմերային կոոպերացիայի զարգացման համար: Սակայն հողային շուկայի համապատասխան նորմատիվա-օրենսդրական բազայի ձևավորումը դանդաղում է առաջին հերթին հողի գնահատման կադաստրային և այլ մեթոդական հիմունքների անկատարության պատճառով, մասնավորապես չկա հողի, որպես ապրանքի, գնահատման կատարյալ մեխանիզմ: Այս բոլորով հանդերձ, շուկայական հարաբերություններին անցումը, այդ թվում ագրարային, նաև հողային հարաբերություններին այս երկրներում իրականացվում են առավել հետևողական, իրենց հիմքում ունենալով տնտեսական և սոցիալական պայմանների բարելավումը և, որ կարևոր է, գյուղացիները հոգեբանորեն այս երկրներում առավել պատրաստ են արմատական փոփոխությունների՝ հանրային կոլեկտիվ տնտեսություններից անցմանը՝ նոր գյուղատնտեսական կոոպերատիվների:

Նախկին ԳԴՀ-ում գյուղատնտեսական հողերի գերակշիռ մասը ԳԴՀ-ի հետ միանալուց հետո ձևականորեն նույնպես գտնվում էին գյուղացիների մասնավոր սեփականության ներքո, մտցնելով իրենց փայաբաժինները վարչական ճնշման տակ ստեղծվող գյուղատնտեսական ձեռնարկություններում: Այժմ գյուղացիներին այդ իրավունքը վերադարձվում է որպես իրական սեփականություն: Իսկ գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների մնացած հողերը պետական տնտեսություններն աստիճանաբար վերաբաշխում են որպես մասնավոր օգտագործման, կամ էլ մասնակիորեն մնում են որպես պետական սեփականություն, որպես բազա սերմնաբուծության, սելեկցիայի, տոհմաբուծության զարգացման համար:

Լրացուցիչ բարդություններից խուսափելու համար գյուղատնտեսական կոոպերացիայի վերականգնմանը Գերմանիայի ֆեդերալ իշխանությունները մոտեցան շատ զգույշ/իրավունքների վերականգնում և հողի սեփականաշնորհում/, փաստորեն ձգելով այդ որոշումը բավականին երկար ժամանակահատված: Հատուկ հողային օրենք, նոր ֆեդերալ հողերի համար, ընդունված չէ: Գործում է ԳԴՀ-ի ընդունած հողային օրենսդրությունը, լրացումներ արվելով հատուկ որոշումներով, հաշվի առնելով արևելյան

Գերմանիայի և նրա առանձին վարչական ռեգիոնների առանձնահատկությունները:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների լուծարման ընթացքում հողային տարածքների հիմնական մասը /նախկին ԳԴՀ-ի/ 75 տոկոսը անցել է նրանց բազայի վրա ձևավորված նոր կազմակերպ-իրավական տեսակի գյուղատնտեսական ձեռնարկություններին՝ իրական կոոպերատիվներին, իսկ մնացած 25 տոկոսը պատկանում է ինքնուրույն ֆիզիկական անձանց /ֆերմերներին և նրանց միավորումներին/: Ընդ որում, կոլեկտիվ տնտեսությունների միջին չափը մասնավոր սեփականության մասնաբաժնով 1990-1992թթ. կրճատվել էր գրեթե 3.5 անգամ, մինչև 1.4 հազար հա, և առայժմ որոշ չափով գերազանցում է արևմտյան ֆեդերալ հողերի միջին չափերը:

Քանի որ հողային հարաբերությունների գործընթացը, որի ընդհանուր ուղղվածությունը հողի մասնավոր սեփականությունն է և կոոպերատիվ տնտեսությունների նոր համակարգի ստեղծումը, կարող է տևել տարիներ, որոշում է ընդունվել առայժմ վիճելի հողերի նկատմամբ կիրառել նրանց վարձակալության տալու մեթոդը: Ընդ որում, այդ պարագայում, ինչպես գտնում են փորձագետները, երկարաժամկետ /առայժմ 12 տարի/ վարձակալության պայմանագրերը պետք է պարունակեն վերապահում. նրանց ժամկետից շուտ չեղյալ համարելը և վարձակալներին առաջնայնություն տալը:

1995 թվականից նախկին ԳԴՀ-ի տարածքում սկսվեց հողային հարաբերությունների վերափոխման երկրորդ փուլը, այսինքն անմիջականորեն հողի սեփականաշնորհումը՝ առջ ու վաճառքի իրավունքով:

Պետական հողերի վաճառքը իրականացվում էր ըստ խնամակալական խորհրդի համապատասխան գործարքի, սակայն նրա մասշտաբները մեծ չէին: Այդ կազմակերպության մասնագետները, ինչպես նաև հողի կառավարման և իրացման ընկերությունները մանրակրկիտ ստուգում էին, թե ինչպիսի հողեր կարելի է հանել վաճառքի /առաջին հերթին անհրաժեշտ էր, որ նրանց նկատմամբ չլիներին առարկություններ/ և ինչպիսի հողեր անհրաժեշտ էին տալ վարձակալության, քանի որ անհրաժեշտ էր լուծել դրանց նկատմամբ սեփականության իրավունքի խնդիրը:

Հողային ֆոնդի մասին օրենքը, որն ընդունվել է Ռումինիայում 1991 թվականին, նախատեսում էր գյուղատնտեսությունում հողային սեփականության կառուցվածքի ամբողջական վերափոխում, կենտրոնական տեղ հատկացնելով հողի մասնավոր

սեփականությանը և հողագտագործմանը, ինչպես նաև կոոպերացիայի նոր ձևերի ստեղծմանը:

Ըստ այդ օրենքի, Ռումինիայում, բացի պետական փոքր ֆոնդից, մնացած հողերը մասնավոր սեփականության օբյեկտ են, առք ու վաճառքի առարկա, ինչպես նաև ժառանգության տալու իրավունքով: Հողային օրենքը երկրի յուրաքանչյուր գյուղական ընտանիքի, որը պետք է դառնա ֆերմերային տնտեսության և գյուղատնտեսական կոոպերատիվների հիմքը, իրավունք է տվել անհատույց ստանալ մինչև 10 հա /մեկ մարդու հաշվով ոչ պակաս 0.5 հա/ հողակտոր: Իսկ մեկ ընտանիքի սեփականաշնորհված հողը չպետք է գերազանցի 100 հա-ից: Հատկանշական է, որ 1991 թվականից սկսած մինչև 1999 թվականի վերջը սեփականաշնորհված հողատերերը ազատված էին հողի հարկի վճարից, այսինքն ութ տարով: Հողային օրենքը ըստ էության նշանակում էր գյուղատնտեսական պետական կոոպերատիվների վերացումը, քանի որ նրանց հողերը տրվեցին որպես նոր կոոպերատիվների մասնավոր սեփականություն, իսկ մնացած հողերը վերադարձվեցին նախկին սեփականատերերին և նրանց ժառանգներին:

Ռումինիայում հողի մասնավոր սեփականության վերականգնումը ձեռք բերեց լիովին իրավական և զանգվածային բնույթ: Դեռևս 1991 թվականին արդեն մասնավոր հատվածին բաժին էր ընկնում գյուղատնտեսական ողջ հողերի 81 և վարելահողերի 79.7 տոկոսը:

1993 թվականի սկզբներին 5.3 մլն գյուղական և քաղաքային բնակիչներ որպես սեփականություն ստացան 9.5 մլն հա գյուղատնտեսական հողատարածք /ընդհանուր հողատարածքի 64 տոկոսը/: Սակայն անհրաժեշտ է հաշվի առնել այն փաստը, որ Ռումինիան շատ կարճ ժամանակահատվածում հանրայնացման բարձր աստիճան ունեցող երկրից վերածվեց չափից ավելի մանր տնտեսություններ /գյուղացիական տնտեսությունների 63 տոկոսը կազմում են մանր գյուղացիական տնտեսություններ/ ունեցող երկրի: Ընդհանուր հողատերերի, որոնց ռեֆորմի ընթացքում տրվեցին հողեր, 43.1 տոկոսը կազմում են քաղաքացիները, 22.6 տոկոսը՝ բանվորները, 17.2 տոկոսը՝ թոշակառուները և միայն 17.1 տոկոսը՝ գյուղացիները: Սակայն հողի բաժանման նման առանձնահատկությունը, ինչպես նախկին մենատնտեսներից, այնպես էլ գյուղատնտեսական պետական կոոպերատիվներից նոր դուրս եկած գյուղացիներից շատերի անկարողությունը ապահովել իրենց անասունով, սերմերով, տեխնիկայով, բուսաբույսիկատներով և այլն, իրական վտանգ ստեղծեցին ճյուղի ճգնաժամի խորացման ուղղությամբ:

Ոչ մեծ հողատարածքների տերերը հիմնականում կերակրում են իրենց ընտանիքը և շուկայում գրեթե գյուղմթերք չեն վաճառում: Դա պայմանավորեց այն, որ իշխանությունները սկսեցին խթանել տնտեսությունների միավորման նոր ձևերը, առաջին հերթին այսպես կոչված «գյուղացի-մենատնտեսների ազատ ասոցիացիան», որն ինչ-որ չափով հիշեցնում է Ռուսաստանի գյուղացիական տնտեսությունների ասոցիացիային, իսկ ըստ էության գյուղատնտեսական կոոպերատիվ է: Անհատ հողատերերի կողմից հողի համատեղ մշակումը էական առանձնահատկություն է այդ ասոցիացիաների գործունեությունում: Լուծարված գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների հիման վրա անհատ գյուղացիների կողմից ստեղծված կամավոր ասոցիացիաներում նախկին կոոպերատիվներում ողջ հողը անհատույց տրվում է ստեղծվող ասոցիացիայի, կամ էլ նոր կոոպերատիվի անդամներին: Ուրիշ դեպքերում այն հիմնականում վաճառվում է ածուրդային եղանակով:

Գնահատելով Ռումինիայում հողային վերափոխումների և ագրարային ռեֆորմի ընդհանուր ընթացքը, կարելի է արձանագրել, որ այստեղ առկա է տարերայնությունը, անկառավարելիությունը, սեփականաշնորհման միջոցառումների շտապողականությունը:

Ինչպես տեսնում ենք, դրսևորվել են երևույթներ, որոնք, ցավոք, առկա էին նաև մեր հանրապետությունում իրականացված ագրարային ռեֆորմի ընթացքում:

Հետևաբար մասնավոր, կոլեկտիվ-փայատիրական տնտեսության, գյուղատնտեսական կոոպերատիվների նոր ձևերին անցման ընդհանուր ռազմավարական կուրսը մշակելիս պետք է խնդիր դրվի համաչափել վերափոխումների իրական հնարավորությունները, երկրի տնտեսական իրավիճակի, նյութատեխնիկական ապահովման և, որ կարևոր է, հոգեբանական գործոնների հետ:

Բուլղարիայում 1990 թվականի վերջին կային 2.5 հազար աշխատանքային հողագործական կոոպերատիվ տնտեսություններ, որոնց տրամադրության տակ էր գտնվում ամբողջ հողերի 64 տոկոսը: Իսկ 1991 թվականից սկսած դրանց կրճատման կուրս վերցրեց և 1992 թվականից լիովին դրանք լուծարվեցին: 1991 թվականի փետրվարին Բուլղարիայում ընդունված «հողի և հողային սեփականության մասին օրենքը» թույլ էր տալիս հողագործական աշխատանքային կոոպերատիվների բոլոր անդամներին դուրս գալ նրանց կազմից: Օրենքը, փաստորեն, նախատեսում էր ընդունման պահին գործող հողագործական աշխատանքային կոոպերատիվների պահպանումը, որպես գյուղատնտեսական կոոպերատիվների գերակայող ձև, սակայն

լիակատար, իրական կոոպերատիվ սկզբունքների հիման վրա վերափոխված ձևով, հողի և այլ ունեցվածքի սեփականության իրավունքով:

Մեր կողմից դիտարկվող երկրներում հողերի գերակշիռ մասը, վերականգնման գործընթացի հետևանքով նախկին կառուցվածքի փոխարեն ձևավորված հողային սեփականատերերի կոոպերատիվներն են, փայտտիրական ընկերությունների, ընկերակցությունների և այլնի տեսքով: Մնացած հողերի օգտագործումը կապված է հողի սեփականության և տնտեսավարման ֆունկցիաների բաժանման հետ, քանի որ հողի նոր սեփականատերերի զգալի մասը՝ նախկին Զեխտսլովակիայում 90 տոկոսը, Դունգարիայում՝ 70 տոկոսից ավելը և Ռումինիայում 50 տոկոսը կազմում են քաղաքացիները կամ էլ թոշակառուները, որոնք նախկինում հնարավորություն չեն ունեցել զբաղվել գյուղատնտեսական արտադրությամբ: Հանրային հողերի մասնավորեցման ժամանակ Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրներից շատերում հետևողականությունը և վճռականությունը ոչ միշտ են զուգակցվել զգուշության և մտածվածության հետ, որը և բացասական է ազդել կոոպերատիվ շարժման վրա և հանգեցրել է գյուղատնտեսության վերարտադրության գործընթացի, ինչպես նաև ողջ ագրոպարենային համակարգի խախտման: Դրա օրինակ է, մասնավորապես, Բուլղարիայի փորձը, որտեղ հողի մասնավոր սեփականության արագացված վերականգնումը, նախկին գյուղատնտեսական կոոպերատիվների լուծարումը կտրուկ բարդացրին ագրարային ոլորտի սոցիալական և տնտեսական իրավիճակը: Նույն երևույթը նկատվել է նաև Ռումինիայում:

Հատկանշական է, որ առավել զգույշ և իրատեսական վերափոխումներն ագրարային կառուցվածքներում իրականացվեցին ինդուստրիալ զարգացած, շուկայական հարուստ փորձ ունեցող երկրներում /Դունգարիա/ և ազգային պարենային ապահովվածության բարձր աստիճան ունեցող երկրներում, օրինակ՝ Զեխիա, Սլովակիա, նախկին ԳԴՀ:

Ագրարային հարաբերությունների վերափոխման Բուլղարիայի, Ռումինիայի և մեր հանրապետության փորձից ելնելով կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ մինչև նոր կառուցվածքների ձևավորման ակտիվ գործընթացի կազմակերպումը, մասնավորապես գյուղացիական տնտեսությունների ձևավորումը, տարբեր տիպի կամավոր կոոպերատիվների, կոոպերատիվ ասոցիացիաների, ընկերակցությունների ստեղծումը, անթույլատրելի էր շտապողականությունը, հարկադրական վերափոխումը, առավել ևս նախկին բոլոր կազմակերպական կառույցների քանդումը: Դրա

մասին է վկայում նաև Լեհաստանի և Հարավսլավիայի փորձը, որն առնչվում է գյուղատնտեսության կոոպերատիվ և պետական հատվածին:

Խորհրդային տնտեսությունների վերացումը Լեհաստանում հիմնավորվել է որպես քաղաքական խնդրի լուծում, ուստի և այն իրականացվեց հիմնականում վարչական-իրավական հարկադրանքի ուղիով, քան տնտեսական մեթոդներով:

Այդ հատվածում ռեֆորմի իրավական հիմքը ապահովվում է հատուկ մի օրենքով, ըստ որի 1992 թվականին ստեղծվել է այսպես կոչված «պետական գանձարանի ագրարային սեփականության գործակալություն»: Նրա խնդիրների մեջ էին մտնում այն բոլոր հարցերի կարգավորումը, որոնք կապված էին ձեռնարկությունների գործունեության հետ, հիմնված՝ գյուղատնտեսության պետական սեփականության վրա, սակայն տվյալ փուլում գործնականում նրա միակ նպատակն էր պետական տնտեսությունների ռեֆորմի իրականացումը: Այդ ռեֆորմացված տնտեսություններին գործակալությունը տեղափոխում է իր հաշվեկշռի վրա /հողը, արտադրական ունեցվածքը, ինչպես նաև պարտքերը/, նշանակում է գործերի կառավարիչ անցման ժամանակաշրջանի համար, փնտրում է հողի և ունեցվածքի գնորդներ կամ վարձակալներ, որոշում է ունեցվածքի վաճառքի և սեփականաշնորհման պայմանները: Գործակալությունը իր գործունեության միջոցները սկզբում ստանում է պետբյուջեից, սակայն նրա հիմնական գործունեությունը պետք է իրականացվի ինքնաձեռնաֆինանսավորման սկզբունքով: Արդեն 1993 թվականի մարտին գործակալությունը վերափոխել էր շուրջ հազար պետական տնտեսություն, որից 740-ը իր հողերով /1.8 մլն հա/ և ունեցվածքով մտել էր իր վարման տակ: Միաժամանակ, չնայած հողաճոթման /պարցելացիա/ տրվող հողերի մի մասի մասնավոր վարման, նրա վաճառքի և վարձակալության տալու դեպքում էական արտոնությունների կիրառմանը, պետական տնտեսությունների, հողի և սեփականության այլ որոշ տարրերի նկատմամբ պահանջարկը չնչին էր: Որոշ չափով դա կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ պետական տնտեսությունների բարձր տեսակարար կշիռ ունեցող շրջաններում հողի նկատմամբ պահանջարկը ցածր է:

Լեհաստանում բոլոր հիմնական ցուցանիշներով մասնավոր գյուղացիական հատվածը գերակշռում է գյուղատնտեսության կառուցվածքային վերափոխումներն այն տեսքով, որով նրանք իրականացվել են Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում, սահմանափակվում են պետական տնտեսությունների նեղ հատվածով: Հիմնական շեշտադրումը արվում է հողաշրջանառության զարգաց-

ման համար պայմանների ստեղծման առումով՝ նրա շուկայական ձևերով:

Դեռևս 1990 թվականի երկրորդ կեսերին ընդունվեց օրենք հողային տնտեսության օրենքի փոփոխման և գյուղատնտեսական անշարժ գույքի վերցման վերաբերյալ, ըստ որի հողը դառնում է ապրանք և ենթակա է աճուրդի, ազատ առք ու վաճառքի Լեհաստանի բոլոր քաղաքացիների համար, իսկ որոշ պայմանների բավարարման դեպքում՝ նաև արտասահմանցիների համար:

Ընդհանուր առմամբ Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում ֆերմերային տնտեսությունների և գյուղատնտեսական կոոպերացիայի զարգացման կարևոր պայմաններից մեկը՝ հողային շուկան, միայն ծնվում է և առայժմ ակտիվ չի գործում, բացառությամբ Լեհաստանի և Հարավսլավիայի:

Պահպանված են զգալի սահմանափակումներ ստացված սեփական հողի տնօրինման ժամանակ, օրինակ՝ սեփականաշնորհված հողի օգտագործումը միայն գյուղատնտեսական արտադրության նպատակներով: Մի քանի տարի ժամկետով՝ Բուլղարիայում, Հունգարիայում, Չեխիայում, Սլովակիայում, իսկ Հունգարիայում և Ռումինիայում 3-5 տարի արգելվում է սեփականաշնորհված հողի վաճառքը:

Լիմիտավորված են /չհաշված Հարավսլավիան, Չեխիան, Լեհաստանը/ հողամասերի տարածքները, որոնք գտնվում են մասնավոր սեփականության տակ, որպես կանոն թույլ չեն տալիս հողի գնումը սեփականաշնորհման չեկերով: Երկրներից շատերում արգելված է գյուղատնտեսական հողերի վաճառքը արտասահմանցիներին, որոշված չեն հողի, որպես ապրանքի կադաստրային և այլ մեթոդական հիմունքները:

Ելնելով Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրների կոոպերացիայի վերածնման փորձից, կարելի է եզրակացնել, որ ընդհանուր առմամբ գյուղատնտեսական արտադրության սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի արմատական փոփոխությունը ապահովել է սեփականության ապապետականացումը և բացել է մեծ տարածք գյուղում կոոպերատիվ շարժման ընդլայնման համար: Եվ եթե պետության տնտեսական քաղաքականությունը դա խթանի, իրականացնի աջակցության արդյունավետ միջոցառումներ հատուկ ծրագրերի միջոցով դիտարկվող հիմնական ուղղությունների գծով, առանց հիվանդագին ձևով կոտրելով նախկինը և չստեղծելով սոցիալական լարվածություն, ըստ երևույթին այն կտևի շուրջ տաս տարի, իսկ որոշ երկրներում ավելի շատ /օրինակ՝ մեր երկրում/: Սակայն, հողի և այլ ունեցվածքի սեփականաշնորհումը, ապապետականացումը կոլեկտիվ տնտեսությունների

գծով պետք է ընթանա ամենուր և, որ կարևոր է, ստանա իրավական հաստատում: Դրանում է գյուղատնտեսական կոոպերացիայի վերածնման և զարգացման գլխավոր պայմաններից մեկը:

Սիաժամանակ հարկ է նշել, որ փայերի առանձնացումը բնածերային ձևով հարկ է իրականացնել այն դեպքում, երբ գյուղացիական տնտեսության պոտենցիալ տերը տնտեսական, նյութատեխնիկական և պրոֆեսիոնալ տեսանկյունով պետք է ի վիճակի լինի ժամանակակից մակարդակով կազմակերպելու արտադրությունը և դրա համար ունենա համապատասխան վկայական, ինչպես նաև տնտեսության զարգացման ծրագիր: Իսկ փայերի տրամադրումը միաժամանակ զանգվածային ձևով և նախօրոք սահմանված ժամկետում, ինչպես ցույց է տալիս փորձը, չի լուծում ոչ ֆերմերների, ոչ էլ կոոպերացիայի խնդիրները:

Ասվածից հետևում է, որ կոոպերատիվ շինարարության գործընթացի արհեստական արագացումը նոր տնտեսական և իրավական հիմքի վրա առանց, համալիր մոտեցման ընդհանուր տնտեսական ռեֆորմի իրականացման մեջ, առանց խոր և համակողմանի մշակված գիտական հիմնադրույթի և հատուկ ռեգիոնալ ծրագրերի, անթույլատրելի է:

3.6 Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ձևավորման և զարգացման իրավական դաշտը, կոոպերացիայի քաղաքականության էությունը

Իրավունքի տեսանկյունից գյուղատնտեսական կոոպերացիան համալիր, բազմաճյուղ կառուցվածք է, որը կարգավորվում է տնտեսական օրենսդրության տարբեր ճյուղերին առնչվող նորմերով:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի զարգացման հիմքը, բնականաբար, պետք է լինի սահմանադրությունը, որը քաղաքացիներին իրավունք է տալիս միավորման և տարբեր տիպի գործունեության իրականացման համար:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ստեղծումը և զարգացումը, նրանց հարաբերությունը այլ տնտեսական համագործակալների հետ շուկայական էկոնոմիկա ունեցող երկրների օրենսդրական պրակտիկայում ավանդաբար կարգավորվում է քաղաքացիական իրավունքի նորմերով: Օգտագործվում են նաև վարչական, ֆինանսական, հողային, աշխատանքային օրենսդրական նորմերը:

Իրավունքի նշված ճյուղերից և ոչ մեկը չի կարող իրականացնել գյուղատնտեսական կոոպերատիվների գործունեության բազմակողմանի կարգավորումը:

Նախ, պետք է հաշվի առնվի արտադրության կազմակերպման կոոպերատիվ ձևի առանձնահատկությունը:

Երկրորդ, այդ ձևը գործում է բավականին բարդ միջնուղային տնտեսավարման կապերի համակարգում:

Ելնելով դրանից և հաշվի առնելով գյուղատնտեսության առանձնահատկությունները որպես ճյուղի, կապված նրա կենսաբանական և բնակլիմայական պայմանների հետ, ինչպես նաև պայմանավորված արտադրական մեծ ռիսկով, անհրաժեշտ է ընդունել հատուկ համալիր օրենսդրական ակտ, որտեղ տարբեր ճյուղերի իրավունքի նորմերը պետք է կիրառվեն անդամակցության /կոոպերատիվի/ հարաբերությունների և կոոպերատիվ գործունեության ճյուղային առանձնահատկության հաշվառումով ագրարային ոլորտում, որն էլ պահանջում է առավել ճկուն և տարբերակված մոտեցում առանձին տեսակի կոոպերատիվների իրավական կարգավորման նկատմամբ:

Հատկապես դա վերաբերում է գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվներին, որտեղ բաց անդամակցության

սկզբունքը հակասության մեջ է կոոպերատիվի անդամների օպտիմալ թվաքանակի հետ, որն էլ որոշում է արտադրական նպատակները և կապված է հողային հարաբերությունների հետ: Բացի այդ, գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվները կոմերցիոն առևտրային կազմակերպություն են, որոնք էլ իրենց հերթին հակասում են կոոպերատիվ գործունեության «դասական» սկզբունքներին:

Ի տարբերություն սպասարկող կոոպերատիվների, արտադրական կոոպերատիվներում պարտադիր է անդամներից յուրաքանչյուրի մասնակցությունը գյուղատնտեսական արտադրանքի համատեղ արտադրությանը:

Իրենց լուծումն են պահանջում նաև այնպիսի խնդիրներ, որոնք կապված են փայտտիրական մուծումների և հողի վերադարձման հետ, երբ որևէ անդամ ցանկանում է դուրս գալ կոոպերատիվից: Կարևոր են նաև կոոպերատիվի անդամների ժառանգության իրավունքի խնդիրը ու հողային ունեցվածքային փայի վճարումը համամասնական հիմունքներով, սոցիալական հարաբերությունների բարդությունը և այլն:

ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը, որն ընդունվել է 1998 թ. մայիսի 5-ին, ցավոք չի անդրադարձնում կոոպերացիայի ձևավորման և կարգավորման խնդիրներին: 51-րդ հոդվածում, իրավաբանական անձանց տեսակները բաժնի 3-րդ կետում պարզապես նշված է, որ կոոպերատիվները՝ կախված իրենց գործունեության բնույթից, կարող են լինել շահույթ ստանալու նպատակ հետապնդող /առևտրային/ կամ նման նպատակ չհետապնդող /ոչ առևտրային/ կազմակերպություններ:

Այդ օրենսգրքում կա նաև կոոպերատիվների վերաբերյալ շատ փոքր բաժին /հոդված 117. Հիմնական դրույթներ կոոպերատիվների մասին/, որը, ցավոք, չի կարող հիմք դառնալ գյուղատնտեսական կոոպերացիայի հետագա կանոնակարգմանը: Իսկ «Կոոպերացիայի մասին» 1988 թ. ընդունված օրենքը արդեն իսկ բնականաբար կորցրել է իր ուժը: Քաղաքացիական օրենսգիրքը, թեև օրինականացնում է կոոպերատիվների կազմակերպարարական, տնտեսական գործունեությունը, սակայն նրա միայն երկու ձևի գծով՝ արտադրական և սպառողական, իսկ վարկային և ապահովագրական գյուղատնտեսական կոոպերատիվները առայժմ չեն մտնում իրավական դաշտի մեջ, որը և խոչընդոտում է երկրի ագրոպարենային համալիրի զարգացումը, որպես նորմալ շուկա-յական հարաբերության գրսևորում:

Քաղաքացիական օրենսգիրքը ոչ միայն սահմանափակում է գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ընտրության հնարավոր-

ությունը երկու նշված տարբերակներով, այլև արտադրական և սպառողական կոդներատիվներին է տալիս նրանց ոչ հատուկ և համաշխարհային փորձին հակասող սկզբունքներ նրանց կազմակերպման և գործունեության մեջ:

Իսկ արտադրական կոդներատիվների բնորոշումը քաղաքացիական օրենսգրքում բացակայում է, որը քաղաքացիների կամավոր միավորումն է համատեղ արտադրական-տնտեսական գործունեություն իրականացնելու համար /արտադրություն, վերամշակում, արդյունաբերական, գյուղատնտեսական և այլ արտադրանքի իրացում, աշխատանքների կատարում, կենցաղային ծառայություն, սպասարկում, այլ սպասարկումների իրականացում/, հիմնված նրանց անձնական աշխատանքային մասնակցության ու անդամների միավորման վրա, մասնակիցների ունեցվածքային փայտատիրական մուծումների տեսքով:

Հարկ է նշել, որ արտադրական կոդներատիվները առևտրական, կոմերցիոն կազմակերպություն են, բացի այդ պետք է նախատեսել արտադրական կոդներատիվներում իրավաբանական անձանց մասնակցությունը, ինչպես նաև, մասնակիցների սուբսիդացված պատասխանատվությունը կոդներատիվների պարտավորությունների կատարման ժամանակ:

Սպառողական կոդներատիվները ընդունվում են որպես քաղաքացիների և իրավաբանական անձանց կամավոր միավորում անդամակցության տեսքով, նպատակ ունենալով բավարարելու մասնակիցների նյութական և այլ պահանջումները, որոնք իրացվում են նրա անդամների ունեցվածքային փայտատիրական մուծումների միավորման ճանապարհով: Սպառողական կոդներատիվների շարքին են դասվում ոչ առևտրային կազմակերպությունները և որպես այդպիսիք ունեն արտոնյալ հարկային ռեժիմ: Նրանց իրավական դրույթները պետք է որոշվեն քաղաքացիական օրենսգրքով՝ սպառողական կոդներատիվների հոդվածներով:

Միմյանց հետ նման չկապակցվող հասկացությունները գործնական կիրառության ժամանակ հարկ կլինի սպասարկող գյուղատնտեսական կոդներատիվներին ներկայացնել նրանց խորք սպառողական կոդներատիվների կարգավիճակ, որոնք գործում են ամբողջ աշխարհում վերաբաշխման ոլորտում և զբաղվում են իրենց անդամների շահերի պաշտպանությամբ հիմնականում մանրածախ առևտրում:

Օրենսդիրների կողմից գյուղատնտեսական կոդներացիայի էության անտեսման մասին է խոսում այն փաստը, որ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում նույնիսկ չկա «Գյուղատնտեսական կոդներացիա և նրա տեսակները» հասկացությունը /արտադրա-

կան, վերամշակող, գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների և սպասարկող և այլն/:

Գյուղատնտեսական կոդներացիան պետք է ձևավորվի արտադրական կամ սպառողական կոդներատիվների տեսքով:

Արտադրական կոդներատիվները պետք է ստեղծվեն արտադրության, վերամշակման և գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման համատեղ գործունեություն, ինչպես նաև օրենքով չարգելող այլ գործունեություն իրականացնելու համար, հիմնված կոդներատիվի անդամների անձնական աշխատանքային մասնակցության վրա: Արտադրական կոդներատիվների անդամների թիվը, մեր կարծիքով, չպետք է հիմնվի պակաս լինի և նրանք պետք է իրականացնեն կոդներատիվ ընդհանուր աշխատանքների ծավալի ոչ պակաս 50 տոկոսը:

Արտադրական կոդներատիվների հիմնական տեսակներն են գյուղատնտեսական արտելները /կոլտնտեսությունները/ և կոդներատիվ տնտեսությունները:

Կոլեկտիվ տնտեսությունները /կոլտնտեսությունները/ կան գյուղատնտեսական արտելները մեր հանրապետությունում այլևս չեն գործում: Դրա փոխարեն կան գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսություններ, որոնք գործում են ըստ «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» օրենքի /1991թ./: Սակայն, ինչպես ցույց տվեց տարիների փորձը, այն մեր հանրապետությունում չարմատավորվեց:

Արտադրական կոդներատիվների մեկ այլ ձևը՝ կոդներատիվ տնտեսությունները, ստեղծվում են հիմնականում ֆերմերային տնտեսությունների և քաղաքացիների կողմից, կամավոր մուծումների հիման վրա՝ հողի համատեղ մշակման նպատակով: Այն կապված է անձնական աշխատանքի վրա հիմնված, գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության հետ, միավորելով մի քանի կոդներատորների ունեցվածքը փայտատիրական սկզբունքով:

Հողատարածքները, որոնք միավորվում են համատեղ արտադրության նպատակով, կոդներատիվ տնտեսությունների փայտատիրական ֆոնդի մեջ չեն մտնում. այն հիմնվում է ֆերմերային տնտեսությունների սեփականության վրա, բացառությամբ համակոդներատիվ նպատակների կարիքների բավարարման համար նախատեսվածը:

«Գյուղատնտեսական կոդներացիայի մասին» սպասվելիք օրենքը պետք է կանոնակարգի սպառողական գյուղատնտեսական կոդներատիվների գործունեության ձևը, կարգը:

Կարևոր տեղ պետք է հատկացվի նաև վարկային և ապահովագրական կոոպերատիվների ձևավորմանը, նրանց օրինականացմանը: Թեև «Քաղաքացիական օրենսգրքում» դրանք չեն հիշատակվում, սակայն կոոպերացիայի նշված ձևերը ձևակա-նորեն պետք է դասել սպառողական կոոպերատիվների շարքին: Այսպիսով, այդ անորոշությունը կարող է խեղաթյուրել նրանց վարկային բնույթի առանձնահատկությունը: Այս տեսանկյունից ելնելով «Սպառողական-կոոպերացիա» հասկացությունը լուրջ կանոնակարգման կարիք ունի, քանի որ այն առայժմ առաջ-նորդվում է ժառանգություն ստացած խորհրդային սպառողական կոոպերացիայի սկզբունքներով: Դրանով իսկ սահմանափակվում է առևտրական և գնող-մթերող կազմակերպությունների գործունե-ության ոլորտը /որոնք աշխատում են գյուղական վայրերում/: Այսպիսով կարելի է նշել, որ սպառողական կոոպերացիայի մասին գործող օրենքները բացարձակապես չեն անդրադառնում վար-կային կոոպերատիվներին:

Վարկային գյուղատնտեսական կոոպերատիվների խնդիրը, մեր կարծիքով, ունի սոցիալ-տնտեսական նշանակություն, ելնելով գյուղատնտեսության ձևավորման ներկա վիճակից:

Վարկային կոոպերատիվները հանրապետությունում պետք է ձևավորվեն գյուղատնտեսական կոոպերատիվների անդամների վարկավորման և դրամական միջոցների խնայողությունների հա-մար: Իսկ դրանց ձևավորման և գործունեության կարգը, անդամ-ների իրավունքները և պարտականությունները պետք է որոշվեն համապատասխան օրենքներով: Հնարավոր է նաև «Քաղա-քացիների վարկային սպառողական կոոպերացիայի մասին» օրեն-քի ընդունումը, որտեղ և կարող է տեղ գտնել նրանց գործունե-ության կանոնակարգը: Ընդ որում վարկային միությունները պետք է միավորեն ոչ միայն ֆիզիկական անձանց, և ոչ միայն զուտ սպառողական կարիքների խնդիր լուծման, այլ ծառայեն վեր-արտադրական ավելի երկարաժամկետ նպատակների:

Այսպիսով, վարկային կոոպերատիվների գործունեության օրենսդրական դաշտի ձևավորումը և հստակեցումը այսօր ունի մեծ նշանակություն: Այստեղ կարևոր է, որ այն առանձնացվի որպես ոչ բանկային վարկային կազմակերպություն իր առանձ-նահատուկ խնդիրներով, որոնք որ այդ կազմակերպությունը կարող է լուծել: Սակայն, այսօր ոչ մի օրենսդրական փաս-տաթղթում վարկային կոոպերատիվների այդ առանձնահատկ-ություններն առանձնացված չեն, չի երևում նրանց տարբերությունը արտադրական և սպասարկող գյուղատնտեսական կոոպերատիվ-

ներից մի կողմից և մյուս կողմից էլ՝ բանկային հաստատություն-ներից:

Եվ Կենտրոնական բանկի կողմից նշված խնդրի մեթոդ-ական-նորմատիվային փաստաթղթերի բացակայությունը էապես դժվարացնում է նրանց գործունեությունը:

Կոոպերատիվային վարկի ձևավորմանը կողմնակիորեն խանգարում է նաև հիպոթեկ համակարգի՝ հողի և մյուս ունեցվածքի գրավադրման բացակայությունը հանրապետություն-ում:

Ինչպես հայտնի է, շատ երկրներում հիմնական վարկային օպերացիան կատարվում է ձեռնարկության ունեցվածքի գնահատ-ման և նրա հետագա գրավադրման միջոցով:

Այստեղ հարկ է նշել, որ կոոպերատիվ հիմունքներով վարկի կազմակերպման ժամանակ գրավը չունի այնպիսի նշանա-կություն, ինչպես կոմերցիոն վարկավորման պայմաններում, վար-կը չի կարող տրվել վստահության վրա, անդամների անձնական որակների, երաշխավորման հիմունքով, ինչպես նաև կոոպերատի-վի անդամի հատուկ պարտավորությունների առաջարկման եղա-նակով:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ վարկային կոոպերատիվ-ների ստեղծումը անհնար է առանց ռեգիոնալ իշխանությունների աջակցության, մյուս կողմից էլ ոչ մի վարչական նախաձեռնություն չի կարող հաջողություն ունենալ, եթե չկա կոոպերատորների շա-հագրգրվածությունը:

Մեր կարծիքով, այդ նոր ֆինանսական կառույցի աշխատանքի հուսալիությունը բարձրացնելու նպատակով անհրա-ժեշտ է մշակել նորմատիվ-իրավական փաստաթղթերի փաթեթ, որոնց մեջ կարող են մտնել՝ գյուղատնտեսական վարկային կոոպե-րատիվների մասին օրենքը, նրանց գործունեության արտո-նագրման կարգը, կանոնադրությունը և այլն:

Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ օրենսդրական բա-զայի կատարելագործման համար անհրաժեշտ է հասնել նրան, որ քաղաքացիական օրենսգրքում արվեն էական լրացումներ, որով կօրինականացվի և մեծ դաշտ կբացվի գյուղատնտեսական կոոպե-րացիայի զարգացման համար: Այստեղ մեկ անգամ ևս նշենք, որ պահանջվում է արագացնել «Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի մասին» օրենքի մշակումը և ընդունումը, որը հստակ և միանշանակ կորոշի գյուղատնտեսական կոոպերատիվների գործունեությունը, այդ թվում նաև՝

—կոոպերատիվների իրավական հստակ սահմանումը, որը նրան կառանձնացնի փայտտիրական և այլ տիպի ձեռնարկություններից,

—արտադրական և սպասարկող կոոպերատիվների միջև ֆունկցիոնալ իրավական խստիվ տարանջատումը,

—կոոպերատիվների գործունեության տարբեր ձևերի թույլատրման ցանկի մշակումը,

—կոոպերատիվների կանոնադրության հիմնական դրույթների մշակումը,

—արտադրական և սպասարկող կոոպերատիվների փայտտիրական հարաբերությունների ճիշտ սահմանումը,

—կոոպերատիվների առանձին տեսանկյունների գործունեության կարգավորումը, համապատասխանեցումը կների երկրի հիմնական օրենքներին /սահմանադրություն, քաղաքացիական օրենսգիրք, աշխատանքային, հողային և այլ օրենսգրքեր/,

—կոոպերատիվների վրա հակամոնոպոլիստական և հարկային օրենսդրության տարածման աստիճանի բացահայտումը:

Իսկ ինչ վերաբերում է կոոպերատիվ գործունեության կարգավորման առանձին կողմերին, ապա դա կարող է հղվել ընթացքում, երբ կոոպերատիվ համակարգը գյուղատնտեսությունում լայն տարածում կստանա, երբ կունենանք համապատասխան փորձ նրա դրական և բացասական կողմերի վերաբերյալ:

Պատմականորեն գյուղատնտեսական կոոպերատիվները առաջացել են որպես ապրանքարտադրողների սկզբունքորեն չմոնոպոլացված մանրագործային հակակշիռ, խոշոր կապիտալիստական ձեռնարկություններին, որոնք գործում էին գյուղատնտեսությանը զուգորդվող ճյուղերում:

Շուկայական էկոնոմիկայի պայմաններում ֆերմերային կոոպերացիան զարգանում է համապատասխան պետական քաղաքականության շրջանակներում:

Նման քաղաքականությանը զուգահեռ ամուր օրենսդրական բազայի ստեղծումը նպաստում է ժամանակակից պայմաններում գյուղատնտեսական կոոպերացիայի հետևողական ձևավորմանը և զարգացմանը, օգտագործելով այդ ոլորտում համաշխարհային փորձը: Վերջինս վկայում է, որ կոոպերացիան հազվագյուտ է առաջանում ինքն իրեն, դրա համար անհրաժեշտ է կազմակերպչական սկիզբ գյուղացիական միջավայրից դուրս, որը և տալիս է որոշակի ազդակ կոոպերատիվ համակարգի վերականգնման համար:

Ժամանակին առաջին նախաձեռնող և կազմակերպիչ հանդես են եկել կոոպերատիվ շարժման հանրահայտ ներկայացուցիչ-

ները, սակայն նրանց գաղափարները կյանքի կոչվեցին այդ գործընթացի վրա պետական քաղաքականության ներգործության շնորհիվ՝ ներառելով իրավական, տնտեսական և վարչական կառավարման մեծ ընտրանի:

Այսօր մեր հանրապետությունում գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ձևավորման գործում հատուկ տեղ է պատկանում պետության նպատակասլաց գործունեությանը շուկայական էկոնոմիկայի պայմաններում: Դա անհրաժեշտություն է առաջացնում մշակելու հանրապետության գյուղատնտեսական կոոպերացիայի զարգացման ծրագիր, որը պետք է կազմի երկրի ագրարային քաղաքականության բաղկացուցիչ մասը: Այստեղ պետք է նկատի առնվեն կոոպերատիվ ձևի զարգացման անհրաժեշտության համարժեք իրավական բազան, կոոպերատիվ կառույցների ֆինանսական աջակցության, խթանման և կառուցվածքային բնույթի միջոցառումները:

Այս տեսանկյունից անհրաժեշտ է առանձնահատուկ կանգ առնել հակամոնոպոլիստական և վարկային օրենսդրությունների կիրառման առանձնահատկության վրա՝ ուղղահայաց տիպի գյուղատնտեսական կոոպերատիվների դեպքում, որպես կոոպերատիվների նկատմամբ պետական քաղաքականության իրականացման կարևոր տարր: Հայտնի է, որ ուղղահայաց տիպի կոոպերատիվները իրենցից ներկայացնում են մանր, սկզբունքորեն չմոնոպոլացված խոշորագործային արտադրողների, համակենտրոնացված, հաճախ ԱՄՀ-ի առաջին և երրորդ ոլորտների բարձր մոնոպոլացված ձեռնարկություններին հակադրվելու միջոց: Հենց այդ պատճառով էլ աշխարհի տնտեսապես զարգացած երկրներից շատերում կոոպերատիվ միավորումները չեն մտնում հակա-տրեստային սահմանափակումների օրենսդրության տակ: Եվրոպայի, հատկապես հյուսիսային երկրներում կոոպերատիվ միությունները իրենց գործունեությամբ ընդգրկում են առանձին գյուղատնտեսական մթերքների շուկայի 70-100 տոկոսը, որն, ի դեպ, չի դառնում հակամոնոպոլիստական մարմինների քննարկման առարկա:

Բացի այդ կոոպերատիվները ունեն արտադրանքի ներքին շարժման առանձնահատկություն: Գյուղատնտեսական ապրանք-արտադրողը կոոպերատիվի անդամ մատակարարելով սեփական արտադրանքը կոոպերատիվ ձեռնարկությանը /իրացման, վերամշակման և այլ նպատակներով/, իրականացնում է ոչ թե վաճառքի ակտ, այլ միայն փոխանցում է իր գործակալին, որն աշխատում է իր մոտ, արտադրանքը իրացնելու համար: Իրավիճակը չի փոփոխվում նաև նրանից հետո, երբ արտադրողը փոխանցման

պահին ստանում է այդ արտադրանքի մասնակի վճարը, որպես իրական վճար: Նույն չափով դա վերաբերում է նաև կոոպերատիվի միջոցով արտադրության միջոցների ձեռքբերմանը: Վերջնական հաշվարկային ամփոփումը իրականացվում է ֆինանսական տարվա արդյունքների հիման վրա, երբ կոոպերատիվի մակարդակով պետք է հաշվարկվի շահույթը և նրա բաշխվող մասը վճարվի կոոպերատիվի անդամներին, մատակարարներին, որպես նրանցից ստացված արտադրանքի հավելավճար կամ էլ զեղչեր նրանց կողմից կոոպերատիվից գնված, ասենք անասնակերի, պարարտանյութի և այլնի դիմաց:

Ներկոոպերատիվային կառուցվածքի նման ընկալումը պայմանավորում է կոոպերատիվի շահույթի հարկման հատուկ կարգ: Միայն կրկնակի հարկման բացառման համար հարկը շատ երկրներում վերցվում է միայն մեկ, հաճախ կոոպերատիվի անդամի մակարդակով: Այլ խոսքով ասած, կոոպերատիվի շահույթը տարվա արդյունքներով, որը բաշխվել է իր անդամներին, հարկման չի ենթարկվում: Իսկ բյուջե, պետությանը այդ շահույթից հարկ է վճարում ինքը՝ գյուղապրանքարտադրողը:

Ցավոք, մեր հանրապետության այս դաշտում գործող որևէ օրենսդրություն չի կարգավորում այդ խնդիրը, որի արդյունքում կոոպերատիվ կազմակերպությունը կարող է հայտնվել ոչ շահավետ իրավիճակում:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի զարգացման պետական քաղաքականության մի այլ, ոչ պակաս կարևոր ուղղություն պետք է դառնա տնտեսական կոոպերատիվ կառույցների ֆինանսական աջակցությունը, հատկապես նրա զարգացման մեկնարկային փուլում: Այդ գործունեության իրականացման համար, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է ստեղծել գյուղատնտեսական կոոպերացիայի աջակցման հատուկ ֆոնդ, որը նախատեսի հստակ կարգ իրենց գործունեության սկզբում կոոպերատիվներին արտոնյալ վարկեր տրամադրելու ուղղությամբ:

Եվ վերջապես, գյուղատնտեսությունում ու ագրոպարենային համակարգում պետական կոոպերատիվային քաղաքականության ձևավորման և իրականացման պայմանը, ընդհանուր առմամբ, համալիր պետական ծրագրի ընդունումն է՝ ուղղված գյուղացիական կոոպերացիայի զարգացմանը:

Նախաբան	3
---------------	---

Գլուխ 1. Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի զարգացման պատմությունը և առանձնահատկությունները առան. ...5

1.1	Տնտեսական գործունեության կոոպերատիվ ձևի առաջացման պատմական անհրաժեշտությունը	5
1.2	Կոոպերացիան շուկայական համակարգում, առանձնահատկությունները և նրա սոցիալական ֆունկցիան	12
1.3	Ա.Վ. Չայանովը գյուղատնտեսական կոոպերացիայի էության և հիմնական սկզբունքների մասին	32
1.4	Գյուղացիական կոոպերատիվների առաջացումը և զարգացումը Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում, ձևավորման առանձնահատկությունները	41
1.5	Գյուղատնտեսությունում կոոպերատիվ շարժման զարգացման հիմնական փուլերը	51

Գլուխ 2 - Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ֆունկցիոնալ կառուցվածքը և արտադրական գործունեությունը ...66

2.1	Կոոպերացիայի տիպերը	66
2.2	Կոոպերատիվ համակարգում միջոցների և երաշխիքների ներգրավման ձևերը	85
2.3	Վարկային կոոպերատիվները երրորդ աշխարհի երկրներում	92
2.4	Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման կոլեկտիվ ձևերը	100

- 2.5 Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների գործունեության իրավական հիմունքները և պետական կարգավորումը.111

Գլուխ 3 - Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի զարգացման միտումները և հեռանկարները ձևավորվող նոր ագրարային կառուցվածքի պայմաններում 121

- 3.1 Ագրարային ռեֆորմը և կառուցվածքային վերափոխումները գյուղում, կոոպերատիվ հատվածի տեղը և դերը ժամանակակից ագրարային կառուցվածքում121
- 3.2 Կոոպերացիայի ձևերը և մակարդակը ԱՊՀ երկրների ագրոպարենային համալիրներում 130
- 3.3 Կոոպերացիայի զարգացման հեռանկարները Հայաստանի Հանրապետությունում 137
- 3.4 Ծառայությունների, սպասարկման ոլորտի կոոպերատիվների ձևավորման տնտեսական անհրաժեշտությունը և հեռանկարները149
- 3.5 Կոոպերացիայի վերականգնումը Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում շուկայական հարաբերությունների պայմաններում 155
- 3.6 Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ձևավորման և զարգացման իրավական դաշտը, կոոպերացիայի քաղաքականության էությունը 166

ՍՈՒՐԵՆ ԱՅՎԱԶԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

**ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱ
ԱՆՑՅԱԼԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱՆ**

Համակարգչային ձևավորումը
Շուշան Պետրոսյանի

Ստորագրված է տպագրության 12.04.2002թ.:
Հանձնված է արտադրություն 15.04.2002թ.:
Չափսը՝ 60X84 1/16: Ֆպագրություն՝ օֆսեթ:
12,0. տպ. մամ., 10,6 հրատ. մամ.:
Տպաքանակ՝ 200:

Պատվեր՝ 67:

Երևան– 25, Նալբանդյան 128 «Տնտեսագետ» հրատարակչություն